

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

Ҳ. ҒОЗИЕВ

ЎЗБЕК
ПУНКТУАЦИЯСИНИНГ
ТАРИХИЙ
ТАРАҚҚИЁТИ

(ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАР,
УЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ
ВА ҚЎЛЛАНИШ АСОСЛАРИ)

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ—1979

Ушбу китобда ёзма нутқнинг муҳим элементларидан бири — пунктуация ҳақида, унинг пайдо бўлиши ва такомилли ҳамда ҳозирги вақтдаги ҳолати тўғрисида фикр юритилади. Унда ажратиш ва тиниш белгиларининг шакллари, уларнинг ўзаро ўхшаш ва фарқли томонлари, қўлланиш принциплари ва нутқдаги вазибалари ўтмиш ёзув ёдгорликлари ва ҳозирги замон ёзма нутқи материаллари асосида баён қилинади.

Монография ўзбек тили билан шуғулланувчи мутахассислар, олий ўқув юр்தларининг филология факультети ўқитувчилари ҳамда студентларига мўлжалланган.

Нашрга тайёрловчилар: А. АҲМЕДОВ, Б. САРИМСОҚОВ, У. ҲОЗИЕВ
Масъул муҳаррирлар: Ғ. АБДУРАҲМОНОВ, А. АҲМЕДОВ

Г $\frac{70103-719}{355(06)-79}$ 108—78 4602000000

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1979 й.

КИРИШ

Ёзма нутқ кишилиқ жамияти ҳаётида катта аҳамиятга эгадир. У ҳозирги босқичда уч қисм бирлигидан иборат: графика, орфография, пунктуация. Демак, пунктуация ҳам жамият ҳаёти ва тараққиётида муҳим аҳамиятга эга. Бироқ, шунга қарамай, бу соҳада тилшунослигимиз мактаб дарсликлари ва назарий масалалар бўйича, биринчи бўлиб баъзи мулоҳазалар айтган иккита илмий-оммабоп брошюрадаги¹ қондаларни ҳамда пунктуациямизнинг XX аср бошигача бўлган тарихини ёритган айрим ишларни², биринки методик қўлланма³ ва баъзи мақолаларни⁴ билади, холос.

Ўзбек пунктуацияси масалаларига бағишланган бу китоб шу соҳадаги олдинги ишларни кенгайтириб, чуқурлаштириб ва умумлаштириб керакли ўринларда қайд этган ва XX аср пунктуацияси қўлланиши амалиёти бўйича атрофлича мулоҳазалар юритган монографиядир.

Бу монографияда пунктуацион белгилар, тиниш белгилари ва ажратиш белгилари каби терминлар ишлатилади. Уларнинг қан-

¹ Ш. Шоабдурахмонов. Пунктуация қондалари, Тошкент, 1953; Ўзбек пунктуацияси, Тошкент, 1955.

² Ҳ. Ғозиев. Турк-руник ёзувидаги ажратиш белгиларига доир, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, 2-сон; Ўзбек пунктуацияси тарихи (XI—XIX аср араб алфавити негиздаги ўзбекча ёзув материаллари асосида), «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», Тошкент, 1959 ва ҳоказо.

³ Ҳ. Рустамов. Синтаксис ва пунктуация ўқитиш методикаси. Тошкент, 1960; Қ. Н. Назаров. Теоретические основы современной узбекской пунктуации, «Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава университета», Ташкент, Изд-во Гос. университета им. В. И. Ленина, 1966, стр. 300—303; Ажратилган бўлақларда пунктуация, «Ўқитувчилар газетаси», 1967 йил 7 декабрь; Ғ. А. Абдурахмонов. Пунктуация ўргатиш методикаси, Тошкент, 1968 ва бошқалар.

⁴ Ҳ. Ғ. Ғозиев. Рус тили ва ўзбек пунктуацияси, «Ўзбекистон маданияти», 1960 йил 30 май; Теза сарлавҳалар охирида тиниш белгилари, «Совет мактаби» журнали, 1967, 4-сон; Тиниш белгиларининг шакли ва миқдори, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1967, 5-сон; Октябрь революциясидан олдинги ва кейинги ўзбек пунктуациясининг баъзи масалалари, Тошкент, 1969; Ўзбек пунктуацияси ҳақида баъзи мулоҳазалар, «Ўзбекистон маданияти», 1969 йил № 42 ва бошқалар.

дай маънода қўлланиб келгани шу соҳа мутахассисларига равшан. Шунинг учун ҳам бу ҳақда махсус изоҳга эҳтиёж йўқ, деб билдик. Бироқ тадқиқотимиз бу ишда у терминларнинг яна қандай тушунча ифодаси учун қўллаганимиз тўғрисида қисқагина изоҳ бериш лозимлигини кўрсатди.

Маълумки, пунктуация соҳасидаги ишларда пунктуацион белгилар, тиниш белгилари, гоҳо ажратиш белгилари каби терминлар ҳам қўлланиб келади.

Пунктуацион белгилар тушунчаси шу баҳсга тегишли бўлган ва унда белги деб кўриладиган барча шаклларни ўз ичига олади. Демак, бу терминдан ажратиш белгиларини ҳам, тиниш белгиларини ҳам англай берамиз. Шунинг учун ҳам уни ҳар икки термин (ажратини белгилари, тиниш белгилари англатган барча шакллар) учун умумий ном сифатида ҳам, шунингдек, у терминлардан ҳар бирининг ўрнида ҳам қўллай оламиз.

Ажратиш белгилари термини махсус функцияга эга бўлмай, аини ва тўғри келган турли ўринларда текстларни қисмларга ажратиш учун қўлланадиган шаклларга нисбатан ишлатилади. Бундай белгилар нашрий текстларимиз майдонга келгунгача қўлланган ўтмиш ёзувларимизда асосий пунктуацион белгилик вазифасини ўтаган. Улар кейинчалик, қўлёзма манбалар билан бир қаторда, нашрий текстларда ҳам қисман ишлатилган.

Тиниш белгилари термини билан ёзувимизда ўзига хос асосий вазифада ишлатилган ва ишлатилаётган европача пунктуацион белгиларинигина атаймиз.

Пунктуация термини нуқта маъносини англатувчи латинча *punctum* сўзи асосида шаклланган. У тилшунослик фанида ёзувда ишлатиладиган қатор шаклларнинг қўлланиши ҳақидаги қоидалар йиғиндисини англатади. Ана шу шакллар гоҳ пунктуацион белгилар, гоҳ тиниш белгилари термини билан аталади.

Маълумки, тил кишиларнинг ўзаро фикрлашувлари, ҳаётлари ва уларнинг ғалабадан-ғалабага эришувлари учун буюк дастакдир. Тил орқали ифодаланувчи барча тушунчалар, мазмунлар, ҳис-туйғулар орқаки равишда ёки ёзув орқали шаклланади. Пунктуацион белгилар ёзма нутқнинг бир элементиدير.

Пунктуация қоидалари фикр, ҳис-туйғуни ёзувда ўнғай баён этиш пиятида тузилади. Демак, у ёзувда мазмунни тўғри ифодалаш учун пунктуацион белгилар қўллаш йўллларини ўргатади. Унинг қўлланиши билан текстни осон ва тўғри ўқиш имконияти ҳам туғилади.

Ҳозиргача қайд қилиниб келинишича, пунктуациянинг асосий вазифаси ёзув текстида лексик ва синтактик воситалар билан ифодаланиши мумкин бўлмаган маънони, маъно оттенкаларини ифодалашдир. Шунингдек, пунктуацион белгилар лексик ва синтактик воситалар билан баён этилиши мумкин бўладиган ҳодисаларда ҳам қўлланади. Бу билан улар ўша текстдаги маъноларни, маъно муносабатларини, синтактик структураларни тез ва тўғри тушу-

пишга ёрдам берадилар⁵. Бу белгилар ёзув нутқининг экспрессив-стилистик ранг-баранглигини акс эттиришда ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир⁶.

Англашиладики, пунктуацион белгилар ва уларнинг қўлланиши сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаётимизда катта аҳамиятга эгадир.

Пунктуацион белгилар ҳақида гап борганда, қўпинча, ҳозирги ёзувда қўлланаётган тиниш белгилари, уларнинг шакли, қўлланиш асос ва вазифалари тасаввур қилинади. Бу пунктуацион белгиларни тор маънода тушунишдир. Аслида эса, бу масала улардан кенг-роқ маънодаги ҳодисаларни ўз ичига олади. Тилшунослик фанида ана шу кенг маъно ҳам кўзда тутилади. Чунки шундагина пунктуациянинг моҳияти, тарихий тақомили тўла равишда гавдаланади. Бизнинг текширишимиз ана шу кенг тушунчага асослангандир. Шунинг учун ҳам бу масалани пунктуацияни кенг маънода тушунилиш негизидан изоҳлашдан бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Қишилар ҳозирги тиниш белгиларини қўлламасдан олдин ҳам ёзувда маъно ва фикрларни турли воситалар орқали очиқ, тўғри англатишга интилганлар. Бу интилиш натижасида у ёзувларнинг ўтмишида ҳар хил белгилар майдонга келган. У белгилар турли халқ ёзувларида шакл жиҳатидан асосан бир хил ёки уларнинг айримлари ўзгачароқ бўлган ва улар кўп ҳолларда бир хил функцияда қўлланган. Бу функция текстларни асосан сўз бутулиги, синтактик-семантик бирлик ё синтаксик-семантик ҳолат асосида қисмларга ҳам текстлардаги айрим-айрим воқеалар ёхуд воқеа бўлимларини ўзаро бир-биридан ажратишдан иборат бўлган.

Бир неча халқлар ёзуви тарихи текстларни муайян қисмларга ажратишда ўтмишда ҳарф каби шакллардан фойдаланилганини ҳам кўрсатади. Масалан, турк-руник ёзувида ∇ (а), лотинча ёдгорликларда Υ , \rightarrow , арабча текстларда و (в), ح (х), араб алфавити асосидаги баъзи ёзувларда م (м) сингари шакллар қўлланилиши каби. Уларда текст қисмининг биринчи сўзини қизил сиёҳ билан ёзиш шу қисмнинг бошланиши, тўғри келган ўринда, ундан олдинги қисмнинг тамомланишини билдирган. Ҳиндларнинг қадимги ёзувларида бир ва икки тик чизиқ (I, II) тиниш белгиси вазифасини бажарган. Бўш жой қолдириш, юлдуз, гул нусха шакллар ҳамда бошқа белгилар воситаси билан шеър сатрларини бир-биридан айириш, проза текстини қисмларга ажратиш каби усулларни билмайдиган ёзувлар тарихи кам. Шунинг учун ҳам қайд этилгандай пунктуацион белгилардан ишлатиш яҳудийлар, греклар, римликлар, турк, рус, ҳинд, араб, форс ва бошқа бир неча халқлар ёзуви ўтмишида (у белгилардан баъзилари ҳозир

⁵ А. Б. Шапирёв. Основы русской пунктуации, 1955, стр. 86.

⁶ А. М. Ефимов. Стилистика художественной речи, 1957, стр. 422.

ҳам) учрайди⁷. Ана шундай ҳаётӣй фактларни — ўшандай белгиларнинг ёзувда фикрни аниқ, очиқ, тўғри ифодалашга ва англашга ёрдам берган воситалар эканини тилшунослар олдин ҳам кўрсатганлар ва ҳозир ҳам таъкидламоқдалар. Бу ҳақда баъзи олимларнинг мулоҳазаларини келтирамыз.

Проф. А. Б. Шапиро шундай дейди: «Сақланиб қолган қадимги ёзма ёдгорликлар асосида ҳукм чиқариш мумкинки, бажарадиган вазифаси жиҳатидан пунктуация графика, хусусан орфография каби жуда содда бўлган. Бу жиҳатдан пунктуация тарихининг икки даври ўртасидаги қатъий чегара китоб нашр этишни ихтиро этиш билан маҳкам боғланган...»⁸.

А. Б. Шапиро фикрича, китоблар нашр қилингунча, қўлёзмаларда учраган пунктуация функция жиҳатидан ҳам, шакл жиҳатидан ҳам содда бўлиб, пунктуация тарихининг бир даврини, яъни биринчи даврини ташкил қилади, демак, улар ҳам пунктуацион белгилардандир⁹.

Шунга ўхшашроқ фикрни А. Б. Шапиродан олдин В. Классовский ва Л. В. Щербалар ҳам ўз асарларида баён этган эдилар. Булардан В. Классовский: «Тиниш белгиларининг, бутун эҳтимолларга кўра, гарчи улар XIV асрда, диний, илмий, адабий мақсадлар билан қўлёзмаларнинг тарқалиши кучайган биринчи давридаёқ, балки ундан олдин ҳам пайдо бўлган бўлса-да, синтактик маъноларда ишлатилишларини фақат китоб нашр қилиш иши бошланишидан ҳисоблаш мумкин»¹⁰,— деса, Л. В. Щерба: «Қадимги ёзувларнинг кўпчилиги барча тиниш белгиларидан фақат «абзац» ёки «нуқта»ни билар эди... Қадимги ёзувда энг кўп тарқалган белги, кўринишича, текстни синтагмага ажратадиган ва озми-кўпми бизнинг вергулимиз маъносида қўлланадиган нуқта эди»¹¹,— дейди.

Кўришиб турибдики, бу икки олим ҳам китоблар нашридан олдинги қўлёзма текстларини синтагмаларга ё синтактик муносабат-

⁷ Қуйидаги асарларга қаралсин: Евграф Филомафитский. О знаках препинания вообще и в особенности для Российской словесности, «Труды общества любителей Российской словесности», 1922, стр. 76—77, 79, 82—84; В. Классовский. Знаки препинания в пяти важнейших языках, СПб., 1882, стр. 2—5; П. М. Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, «ЗВОРАО», 1899, стр. 15, 45—46 (сўнгги икки бет В. Томсен асари таржимасидан); Л. В. Щерба. Пунктуация. «Литературная энциклопедия», т. IX, 1935, стр. 367; С. И. Абакумов. Об основах методики пунктуации, «Известия Академии педагогических наук РСФСР»; А. Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, 1955; А. В. Кочергина. Начальный курс санскрита, 1956, стр. 10.

⁸ А. Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, 1955, стр. 5—6.

⁹ Қўлёзмалардаги пунктуациялар, А. Б. Шапиро фикрича, текстларнинг сўз ва сўзлар группасига ажратган бир нуқта, икки нуқта, ромб шаклидаги тўрт нуқтадир. Қаранг: Уша асар, 7-бет.

¹⁰ В. Классовский. Знаки препинания в пяти важнейших языках, СПб., 1882, стр. 3.

¹¹ Л. В. Щерба. Пунктуация, «Литературная энциклопедия», 1935, т. IX, стр. 367—368.

ларга асосланган ҳолдаги қисмларга ажратган белгилар бўлганини, улар тиниш белгилари эканини баён этадилар.

Қандай вазифадаги шакллар пунктуацион белги сифатида танилиши лозимлигини филология фанлари доктори, проф. С. И. Абакумовнинг қуйидаги мулоҳазалари яна очиқроқ кўрсатади: «У (пунктуация — Х. Ф.) кўпгина қўлёзмаларда мутлақо қўлланилмаган, айримларида эса фақат битта катта нуқта ишлатилган. Баъзан нуқталар ўрнида «шеърлар» системаси қўлланган, ҳар бир катта период¹² хат бошидан бош ҳарф билан бошланган, кичикроқ период эса сўзлар ўртасида очиқ жой қолдириш билан ажратилган ва улар ҳам бош ҳарф билан ёзилган. Ниҳоят, периоднинг анча-мунча мустақил бўлган қисмлари кичикроқ очиқ жой билан ажратилган. Бироқ шу даврнинг айрим қўлёзмаларида бошқа белгилар, яъни вергул, вергуллар тўдаси (комбинацияси), крест, уч нуқта каби белгиларнинг ҳам ишлатилиши кўринади. Ҳар ҳолда, Х асрда, яъни тахминан славян ёзуви яратилган вақтларда, тиниш белгилари кенг қўллана бошланган эди. Маълум фикрнинг тугалланишини ифодалаш белгиси сифатида нуқта, нуқтали вергул (.), нуқталар тўдаси (комбинацияси: .:, :, ⸗ : ⸗ .×. каби), крест (+) ишлатилган. Гап ичида қўлланадиган ва фикрнинг давом этаётганини билдирадиган кичикроқ вазифадаги тиниш белгилар вергул (.), вергуллар тўдаси (⸗), нуқтали вергул (.), вергул

устига икки нуқта (⸗) ва ҳатто нуқта (.) орқали ифодаланган.

Савол аломати вергул устига нуқта қўйиш орқали ифодаланган. Бошқа белгилар ва ҳар бир белгининг вазифасини аниқроқ белгилашга ингилиш китоб нашр қилиниши кашф этилгандан кейин пайдо бўлади.

Славян-Кирилл ёзувида тиниш белгилари Остромиров инжили (1056—1057 йиллар)дан бошлаб энг қадимги ёдгорликларда учрайди. Инжил ва шу кабиларнинг боблари, қисмлари тамом бўлишини кўрсатувчи, кўп вақт тўлқинли чизиқ билан бирга келадиган (⸗: ё ⸗:⸗ каби) нуқталар тўдаси (комбинацияси) Кирилл ёзуви қўлёзмаларининг кўпчилигида учрайди»¹³.

А. Н. Кононовнинг кўрсатишича, турк тилининг янги грамматикаси ва тилга оид дарсликларида 15 хил тиниш белгилари сирасида умумий сарлавҳа остидаги айрим фикр ва ибораларнинг бир-биридан ажратувчи параграф (§), квадрат скобка [] ва уч юлдуздай шакллар бор¹⁴.

В. В. Томсен: «...турк ёзувида яна бир белги, икки нуқта бор,

¹² Период — фикрни муфассал равишда кенгайтириб ифодаланган бир неча содда ва қўшма гаплар тизмаси.

¹³ С. И. Абакумов. Об основах методики пунктуации, «Известия Академии педагогических наук РСФСР», М.—Л., 1947, № 10, стр. 5.

¹⁴ А. Н. Кононов. Грамматика турецкого языка, М.—Л., 1941, стр. 289—293.

у ўз йўлида пунктуацион белги бўлиб хизмат қилади, чунки унинг вазифаси сўзларни бир-биридан ажратиш ёки тўғрироғи, сўз охирини кўрсатишдир»¹⁵— дейди. С. Е. Малов эса «Қадимги турк ёзувлари ёдгорликлари» (53, 71, 74, 75 ва бошқа бетлар) ва «Туркларнинг енисей ёзувлари» (12, 13, 29, 33, 85, 101 ва бошқа бетлар)да турк-руник¹⁶ ёзувларида учрайдиган остин-устин икки нуқтани, бир нуқтани, √ \ (а) шаклини ва нуқтали √ \ (а)ни тиниш белгилари деб ҳисоблайди.

Ф. М. Мусабекова ҳам қадимги турк ёзма ёдгорликларида пунктуациянинг сўзларни бир-биридан ажратиш учун ишлатилган айрим элементлар бўлганини ёзади¹⁷. Бу фикрдан унинг ҳам ўша элементларга пунктуацион белги тарзида қарагани англашилади.

Бу ўринда А. В. Кочергина томонидан қадимги ҳинд ёзувида ўққалтакча, яъни тик чизиқ шаклидаги иккита тиниш белгиси (I ва II) бўлганининг¹⁸ қайд этилганини кўрсатиш ҳам ўринлидир.

Тилшуносларнинг юқоридаги фикрлари шуни кўрсатадики, ўтмишда ёзув текстларини маъноларга — сўзларга, айрим ҳолларда гапларга, тематик асосда қисмларга ажратишга ёрдам берган воситалар ва ҳозирги белгилар — буларнинг ҳаммаси тиниш белгиларидир. Модомики шундай экан, у белгиларнинг ҳаммасини, кенг маънода, пунктуацион белгилар дейиш мумкин. Пунктуацион шакллар ва уларнинг функцияларига бундай қараш у воситаларнинг тарихий ривожига қарашда турмуш фактларига асосланишдир. Шунинг учун пунктуация терминини кенг маънода қўллаб, юқорида қайд этилгандай функцияли белгиларнинг ҳаммасини пунктуацион белгилар сифатида тиниш, улар ишлатилган текстларни эса пунктуация бўйича олиб бориладиган иш учун объект ҳисоблаш асослидир.

Хулоса: пунктуация белгилари, кенг маънода, ёзув орқали фикрнинг очиқ, аниқ баён этилишига ва текстнинг осон, тўғри ўқилиши ҳам ўқилишига, ўқилишдаги эмоционал ҳолатларнинг ифо-

¹⁵ В. Томсен. Расшифровка орхонских надписей, Гельсинг-форс, 1896, стр. 43; В. Томсеннинг шу китобини П. М. Мелиоранский русчага таржима қилиб, «Кул-Тегин ёдгорлиги» номли ишига киритади. Қаранг: «ЗВОРАО», т. XII, 1899. Келтирилган цитатани таржима қилишда ўша ишдан фойдаланилди.

¹⁶ Ўзбек тилшунослигида Ўрхун ёзувлари термини билан аталиб келган ёзувни биз турк-руник ёзуви термини билан атадик. Бундай аташда проф. С. Е. Маловнинг қуйидаги мулоҳазаларига асосландик: «Если раньше эти памятники с неизвестными письменами, найденные в бассейне р. Енисей, назывались енисейскими, то теперь, после находок Н. М. Ядринцева, они стали называться орхонскими или орхоно-енисейскими. Но так как с течением времени, как увидим ниже, места находок все увеличивались и территория распространения этих памятников далеко вышла за пределы Монголии и бассейна реки Енисей, то стали называть эту письменность, по сходству ее с европейскими, рунами, руноподобной или тюркско-рунической письменностью. Да и первые лица, нашедшие эти памятники в Сибири, называли их руническим (С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, стр. 11—12).

¹⁷ Ф. М. Мусабекова. Основы пунктуации простого предложения в современном казахском языке (автореферат), Алма-Ата, 1955, стр. 4.

¹⁸ В. А. Кочергина. Начальный курс санскрита, 1956, стр. 10.

даланишига ёрдам берувчи воситалардир. Улар ёзувнинг ажралмас элементиدير. Ана шу белгилар қўлёзма ва нашрий текстлардаги ҳарфлардан¹⁹, орфографик (ёзувда урғу, атоқли отлик нишонаси сингари) белгилардан, насрий ёзув устунлари орасидаги тик чиқиқлардан, махсус безаклардан бошқа шаклларни ўз ичига олади.

Англашиладики, пунктуация ёзувнинг, юқорида зикр этилганидек, бир элементиدير. Шунинг учун пунктуациямизнинг тараққиёт йўли ҳам ўзбек халқининг (шунингдек, унинг ташкил топишида қатнашган уруғ ва қабилаларнинг) ўтмишидан ҳозиргача бўлган давр давомида қўлланган ёзувлари таркибидаги ҳодиса сифатида қаралмоғи лозим²⁰.

¹⁹ Пунктуацион белгилик вазифасидаги **م** (М) каби ҳарфлар бундан мустасно.

²⁰ Асарда эски ўзбек тилида қўлланадиган турли тиниш белгиларини айнан бериш имконияти бўлмагандигидан уларнинг ўрнига рақамлар қўйилди; бу қавс ичидаги рақамларнинг ҳар бири китоб охирига илова қилинган жадвалдаги муайян тиниш белгиларни кўрсатади.

ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАРНИНГ ШАҚЛЛАРИ, ҚЎЛЛАНИШ УРИНЛАРИ

ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСИГАЧА ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАРНИНГ ШАҚЛЛАРИ, ҚЎЛЛАНИШ УРИНЛАРИ

Фанда тахмин қилинишича «Авесто» ёдгорлиги эрамиздан олдинги иккинчи минг йилликда яратилган. Унинг ёзувда шаклланиши эрамиздан олдинги биринчи минг йиллик ўрталарига тўғри келади. У ва Урта Осиёда ундан кейин юзага келган қадимги Хоразм, Сўғд, Кушон, турк-руник, уйғур ёзувларининг асоси асли финика алфавити бўлган оромий ёзувидир. Турк-руник ёзувининг юзага келишида Хоразм ва сўғд ёзувлари ҳам ўз таъсирини кўрсатади¹. Шундай бўлгач, қайд этилган ёзувларнинг ҳарф ва белгилар сифатидаги элементлари ўртасида ўзаро ўхшашликлар бўлиши табиий, албатта. Ана шу ўхшашликлар асосида «Авесто»нинг XIV асрда кўчирилган нусхасининг айрим парчаларидаги ажратиш белгилари шакллари унинг эрамиздан олдинги I минг йиллик ярмидаги нусхасида қўлланган ажратиш белгилари дейишни мувофиқ ҳисоблаймиз. Бизнингча, бу белгилар дастлабки нусхадан кейинги нусхаларга кўчирилган ишоралардир.*

Маълумки, V—X асрларга оид турк-руник, V—XVII асрларга мансуб уйғур ёзувларида қўлланган ажратиш белгилари қаторида сингари шакллар ҳам ажратиш белгилари сифатида ишлатилган (бу ҳақда нашр этилган ишларимизда гапирилган). Ана шундай белгиларни «Авесто»нинг XIV асрда кўчирилган нусхасида ҳам учратамиз.

Мавжуд фактлар қатор туркий халқларнинг муштарак ёзувларида ажратиш белгилари сифатида қўлланган шаклларнинг, авесто ёзувларидагилардан ташқари, эрамизнинг V—VI асрларига оид² ва ундан кейинги текстларда кўпроқ кўринганлигидан далолат

¹ Қаранг: «Большая Советская энциклопедия», 1955, стр. 31; И. М. Оранский. Введение в иранскую филологию, М., 1960, стр. 71, 75, 81, 91; Н. М. Маллаев. «Ўзбек адабиёти тарихи». Тошкент, 1963, 30—35-бетлар; «Ҳозирги замон ўзбек тили», Тошкент, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1957, 238—239-бетлар.

² «Талас ёзма ёдгорлиги» (турк-руник ёзувида)нинг V—VI асрларга оидлиги тахминланган. Қаранг: С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, 1951, стр. 53.

беради. Шундай текстлар жумласидан бири турк-руник ёзуви текстларидир.

Турк-руник ёзма ёдгорликларини ўқиш шарафига муяссар бўлган олимлар бу соҳадаги ишларида ажратиш белгиларининг айирувчилик ва қисмлар охирини кўрсатувчилик хусусиятларидан маълум даражада фойдаланганлар. Бинобарин, ана шундай буюк туркологлар ва бошқа бир қатор тадқиқотчиларнинг диққатларини шу ёзувдаги ажратиш белгилари, шубҳасиз, ўзларига жалб этган. Шунинг учун ҳам улардан бир нечалари шу белгилар ҳақида ўз фикрларини баён этганлар. Уларнинг фикрларини қисқача қайд этамиз ва шу ҳақда ўзимизнинг баъзи мулоҳазаларимизни билдирамиз.

Бутун эътиборини деярли турк-руник ёзувини ўқиш йўлини очишга қаратган В. В. Томсен бу ёзувда икки нуқта³ сўзларни бири-биридан ажратганини, тўғрироғи, уларнинг охирларини кўрсатганини айтади⁴.

Машҳур туркологлардан проф. П. М. Мелиоранский турк-руник ёзма ёдгорликларида икки нуқта сўзларни, аниқроғи, ҳарфларнинг группаларини, енисей ёзувларининг баъзи бирларида икки нуқтанинг ролини баъзан а (√\) шакли бажаргандай кўринганини⁵, академик В. В. Радлов эса икки нуқтанинг фақат сўзларни бири-биридан ажратишга⁶ хизмат қилганини ёзади. В. В. Радлов, икки нуқтадан ташқари, Қора Хўжа (жой номи)дан 1909 йилда топилган, турк-руник алфавитида ёзилган 6 сатрли бир ёдгорликда ҳар бири қизил доирача билан ўралган тўртта қора нуқтанинг бир ерда гапларни бири-биридан ажратиш учун қўлланганини ҳам кўрсатади⁷.

С. Е. Малов эса «Қадимги турк ёзув ёдгорликлари» (71-бет) ва «Туркларнинг енисей ёзуви» (12, 13, 15, 29, 33, 85, 101-бетлар) номли асарларида турк-руник ёзувларида учрайдиган остин-устин икки нуқта, бир нуқта, √\ (а) шакли ва у шакл ёнига қўйилган бир нуқта билан бирга (√\)—буларнинг ҳаммасини ҳам ажратиш, ҳатто тиниш белгилари деб атайди. Булардан а (√\) шакли ва бир нуқта баъзангина қўлланган, бир нуқтали а (√\) бир

³ Ишда нуқта термини билан ёдгорликларнинг аслидаги нуқтага яқин ёки сал чўзиқроқ шаклдаги (хоҳ ўйилган, хоҳ ёзилган) ажратиш белгиларини атаймиз.

⁴ В. В. Томсен. Дешифровка орхонских и енисейских надписей, «ЗВОРАО», СПб., т. XIII, стр. 232—233.

⁵ П. М. Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, «ЗВОРАО», 1899, стр. 15.

⁶ W. W. Radloff. Altürkischen Studien, «Известия императорской Академии наук», 1910, № 13, стр. 1025. Бу ёдгорликдаги ажратиш белгиларини В. В. Радлов нуқта сўзи билан ҳам атайди. Унинг оригиналидан олинган фотонусхада эса белгилар кўндаланг остин-устин чизиқчадан иборат. Қаранг: Уша асар, 1026—1027-бетлар.

⁷ В. В. Радлов. Предисловие, «Атлас древностей Монголии», 1922.

ердагина ишлатилган. Ҳамма белгилар эса сўзларни бир-биридан ажратиш учун ёрдам берган⁸.

Шундай қилиб, туркологларнинг кўрсатишича, ажратиш белгилари турк-руник ёзувида қуйидагилардан иборат бўлган: \cdot , \circ , \vee , \wedge , $\dot{\vee}$, $\dot{\wedge}$, $\circ\circ$, $\circ\circ\circ$, $=$, $=$, $=$. Бироқ текширишимиз шуни кўрсатадиги, бу ёзувда, туркологлар қайд этгандан ташқари, $\dot{\vee}$, $\dot{\wedge}$, $\circ\circ$, $\circ\circ\circ$, $=$ шакллари ҳам ажратиш белгиси сифатида қўлланган. Демак, бу ёзувда ажратиш белгиларининг ҳамма шакли, ҳозирча аниқланишига кўра, қуйидагилар бўлган:

\cdot , \circ , \vee , \wedge , $\dot{\vee}$, $\dot{\wedge}$, $\circ\circ$, $\circ\circ\circ$, $=$, $=$, $=$.

Юқорида қайд этилган белгилардан остин-устин икки нуқта ажратиш белгилари қўлланган турк-руник ёзувидаги деярли ҳамма текстларда учрайди, қолганлари эса айрим ўринлардагина ишлатилади. Масалан, остин-устин, кўндаланг икки ($=$) ва тўрт чизиқча ($=$) бир ёдгорликдагина, бир нуқта, нуқтали а ($\dot{\vee}$) енисей ёзувидаги бир ёдгорликда, а (\vee)нинг ўзи бир нечтагина ёдгорликда, икки нуқтали а ($\dot{\vee}$), тўрт нуқта ($\circ\circ\circ$) баъзи ўриндагина қўлланган.

С. Е. Маловнинг «Туркларнинг енисей ёзуви» номли асарининг 101-бетида мазкур асарда келтирилган 11, 14, 42, 56 ва бошқа ёдгорликларда а (\vee)нинг сўзларни бир-биридан ажратиш учун қўллангани кўрсатилган. Бироқ бу асарда 56-ёдгорлик йўқ, 14-ёдгорликда эса бундай белги ишлатилмаган. Бу белги шу асардаги 10 сатрдан иборат 11-ёдгорликнинг тамомланган гапли 1, 3, 5, 6, 8, 9, 10-сатрлари охирида, 2-сатри ичида тамомланган икки, 3-сатри ичида эса бир гап охирига қўйилган, 28-ёдгорликнинг 7-сатри, 32-ёдгорликда 14-сатр, 42-ёдгорликда 4-сатр ичидаги гаплардан кейин ёзилган. Демак, енисей ёдгорликларини ўз ичига олган бу асардан келтирилган 14 мисолда а (\vee) ҳарфи гап охирини кўрсатувчи белги сифатида қўлланган.

С. Е. Малов «Қадимги турк ёзув ёдгорликлари» номли асарининг 74—75-саҳифалари ўртасида Қозоғистоннинг Авлиеота уезидаги Айртондан 1898 йилда топилган бир ёдгорликнинг асл нусхасининг фотокопиясини беради⁹. Бу фотокопия ва унинг типографик нусхасида, ажратиш белгиси борлигини махсус кўзда тутмай қараганда, ҳарфдан бошқа белги кўринмайди. Шунинг учун бўлса керак, ундаги ажратиш белгиси тўғрисида С. Е. Малов бирор фикр қолдирмайди. Бироқ бу масалани махсус ўрганиш бизни ҳозирча у ёдгорликнинг биринчи гапи охиридаги ҳарфни—олтинчи ҳарфни

⁸ С. Е. Малов. Памятники древнетюрской письменности, 1951, стр. 71; Енисейская письменность тюрков, 1952, стр. 12, 13, 29, 35, 85, 101.

⁹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, стр. 74.

ва сўнги сатр охиридаги ҳарфни—ёдгорлик бўйича 70-ҳарфни гап тамомлигини кўрсатган белгилар деб ҳисоблашга журъат эттирди (ёдгорликнинг транскрипциясида у ҳарфларни қавс ичида берилиши ҳам мулоҳазамизни қувватлайди).

Ҳарф характери ва мазмуни жиҳатидан Енисей¹⁰ ҳавзасидаги ёдгорликларни эслатадиган бу ёзувнинг эрамизнинг V—VI асрларига оидлиги¹¹, шунингдек ундан кейинги даврга мансуб ва нуқта ҳам қўлланган баъзи енисей ёдгорликларида а (ʋ) шаклининг қўлланиши бу белгиларнинг турк-руник ёзувида дастлабки ажратиш белгилардан дейиш имконини беради.

С. Е. Маловнинг «Туркларнинг енисей ёзуви» номли асаридаги ʋ шаклининг 11-ёдгорликнинг 1, 3 ва 9-сатрларида; ʋ шаклининг эса 11-ёдгорликнинг 10-сатри, 16-ёдгорликнинг 2-сатри, 28-ёдгорликнинг 7-сатрида биттадан ўрнида гап охирини кўрсатиш вазифасида келганлиги анча аниқ кўринади.

Айтилганлардан англашиладики, ўрхўн ва енисей ёзма ёдгорликларини шакллантирган турк-руник ёзувларида юқорида қайд этилган тўққизта ишора пунктуацион белги тарзида қўлланган. У белгилардан, айниқса остин-устин икки нуқта, бу ёзувнинг тиниш белгилари ҳамма текстларида анча изчил ишлатилган. Бу ўринда шуни ҳам қайд этиш керакки, турк-руник ёзувининг айрим текстларида зикр этилган белгилар қўлланмаган, демак, улар тиниш белгисиз бўлган.*

УЙҒУР ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАРИДА АЖРАТИШ БЕЛГИЛАРИ

Урта Осиё халқларининг, шу жумладан ўзбек халқининг ўтмишида учраган, бошқа бир қанча территорияларда ҳам анча кенг тарқалган ва кўпгина ёдгорлик текстлари қолдирган яна бир ёзув уйғур ёзувидир.

Тарихий фактлар ва улар асосида туркологлар томонидан айтилган фикрлар эрамизнинг V—XVII асрлари мобайнида уйғур ёзувини ҳам бир неча туркий халқлар ўз ёзувлари сифатида қўлланганларини кўрсатади¹². Бу фикрни туркий халқларнинг Шарқий Туркистондан, Урта Осиё ва бўлак ерлардан топилиб¹³, Ленинград, Тошкент, Берлин, Ҳирот, Вена ва бошқа шаҳарларда сақланаётган уйғур ёзув ёдгорликларининг асл нусхаси ва копиялари тасдиқлайди¹⁴. Булар қаторида, проф. С. Е. Малов сўзи билан

¹⁰ Уша асар, 74-бет.

¹¹ Уша асар, 13-бет.

¹² С. Е. Малов. Памятники древнетюрской письменности, 1951, стр. 96—97, 109; А. Н. Бернштам. Уйгурские юридические документы, «Проблема источниковедения», Сборник III, 1940, стр. 61; В. В. Радлов. «Suvarnarahasa», кн. I—II, 1913, Предисловие С. Е. Малова, стр. III—IV, приложение В. В. Радлова к предисловию, стр. XV; Ustik. Etu Türkische sprecher bearbeitetes buddhistisches sütra, st. Petersburg, 1910, стр. V.

¹³ С. Е. Малов. Памятники древнетюрской письменности, стр. 108, 140.

¹⁴ С. Е. Малов. Два уйгурских документа, 1927, стр. 3—4; С. Е. Малов. Памятники древнетюрской письменности, стр. 140.

айтганда, Ўрта Осиё чигатоё тилидаги бир неча асарлар ва ҳозир аждодлари ўзбек қабилалари ичида мавжуд V аср уйғурлари тилига таржима қилинган «Манихейцларнинг тавба ибодати» асари темамиз фактларини бошлаб берувчи каттагина ҳажмдаги далил сифатида алоҳида аҳамиятга эгадир. Ана шу фактлар уйғур ёзувини туркий халқларнинг бир нечасининг, шу жумладан ўзбек халқининг ҳам узоқ давр давомида қўллаган ёзуви сифатида қараш лозимлигини кўрсатади.

УЙҒУР ЁЗУВИДА АЖРАТИШ БЕЛГИЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МИҚДОРИ

Эрамининг V асридан 1702 йилгача қўлланган уйғур ёзувлари¹⁵, намуналарини кўздан кечириш ўтмишининг ана шундай узоқ давр давомида турли территориялар ва турли текстларда қўлланган бу ёзув қўлёзмаларида ажратиш белгилари қуйидаги шаклларда бўлганини кўрсатади: ◆◆ (ромбга ўхшаш), „ , ‘ , ‘ , ‘ , ‘ , ‘ , ‘ , ‘ , ‘ , ‘ . шакллари, босмаларида эса икки ромб (◆◆), тўрт ромб (1), баъзан бир нуқта ажратиш белгиси тарзда қўлланган.

Текстлардаги ажратиш белгилари, юқорида келтирганимиздек, турли кўринишларда қўлланган. Уларни турларга ажратиш даркор. Турларга ажратувчи белги сифатида уларни ташкил этган элементлар сонини кўзда тутамиз. У элементлар сонини асосида ажратиш белгиларига ном берамиз. Масалан, мазкур ёдгорликда фақат биргина нуқтадай ё вергулдай шакл қўлланган бўлса, у бир элементли, агар икки вергулнамо (” каби) шакли учраса, у икки элементли, агар тўрт нуқтадай (°°°°) шакл ишлатилган бўлса, у тўрт элементли ажратиш белгиси ҳисобланди. Ана шундай асосда уйғур ёзуви ёдгорликлари ажратиш белгиларини турларга ажратсак, биз кўздан кечирган намуналарда, бир элементли, икки элементли, тўрт элементли ажратиш белгилари қўллангани намоён бўлади.*

Қўпгина фактларни ўрганиш уйғур ёзувида қўлланган юқоридаги ажратиш белгилари ҳақида бир қатор мулоҳазалар айтиш имкониятини беради.

Ўрта Осиёда V асрлардан бошлаб қўлланган уйғур ёзуви араб босқинчилари истилосидан кейин ҳам араб алфавити асосидаги ёзув билан бир қаторда қўллана боради. V—XV асрлар давомида у ёзув Ўрта Осиё халқларининг, шу жумладан ўзбек халқининг ҳам, турли типдаги асарлари, турмуш муносабатлари ва идоравий ишларида фикр ифодаси формаси тарзида хизмат қилади. Демак, у ўзбек маданияти тарихининг ташкил этувчи қисмларнинг бири бўлади. Шунинг учун ҳам ўзбек ёзуви ва унинг элементлари, шу жумладан пунктуацияси тарихдан гапирганда, уйғур ёзувидаги

¹⁵ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, стр. 108, 142.

ажратиш белгиларининг шакллари, миқдори, улар қўлланган манба ва маконлар ҳақида гапириш тўғри ва лозимдир.

Уйғур ёзуви ёдгорликларини текшириш шуни кўрсатадики, бу ёзувда унинг V асрдаги намунасида тортиб ажратиш белгилари қўлланган. X асргача бўлган ёдгорликларнинг белгиси фақат икки элементли бўлиб, ундан кейин ҳам у белги баъзи асарларда ёлғиз, кўпгина ёдгорликларда бошқа белгилар қаторида ҳам ишлатилиб, уйғур ёзувининг энг охириги намуналарида ҳам қўлланган. Бир элементли ажратиш белгилари X—XIII асрга онд текстларда кўринади. Ҳар бир текстда асосан унинг бир ўзи қўлланади. Тўрт элементли белги X асрдан кейинги ёдгорликларда, икки элементли белги қўлланган текстларда учрайди. Демак, у белгилардан икки элементлиси бир текстда ёлғиз ҳам, тўрт элементли белги қўлланган текстларда ҳам ишлатилади, тўрт элементликнинг ёлғиз ўзигина бир текстда ишлатилгани кўринмайди.

Бунга «Altun jaguq» («Золотой блеск»)нинг XVII асрда кўчирилган¹⁶ нусхасида қўлланган белгиларни мисол тарзида кўрсатиш мумкин. Бу ёдгорлик В. В. Радлов ва С. Е. Малов томонидан нашрга тайёрланиб, ҳар бири икки қисмли тўрт китоб ҳолида 1913—1917 йилларда босилиб чиқади. Унинг I—II китоби (192 бет) I—II қисмида тўрт нуқта 733 ерга қўйилган бўлса, икки нуқта 859 ерга ёзилган; III китоби (201—384-бет, III—IV қисм)даги ҳамма ажратиш белгиси тўрт нуқтали бўлиб, икки нуқта онда-сонда учрайди, у кўп саҳифада мутлақо қўлланмайди; IV китоб (VII—VIII)нинг юз бетида тўрт нуқта 78 ўринда қўлланган бўлса, икки нуқта 1757 ўринда ишлатилган.¹⁷

Кўрсатилган асардаги ажратиш белгилари ҳақида гапирганда шуни ҳам қайд этмоқ лозимки, у белгилар, деярли бошқа ҳамма асарларга нисбатан, бу асарда, айниқса унинг VII—VIII қисмида кўпроқ ўринларда қўлланган. Бу хилда кўпроқ ўринларда қўлланиш текстнинг ҳаяжонли мазмунга эга қисмларини қисқароқ-қисқароқ таркибда ифодалаш натижасида ҳам юзага келган бўлса керак (масалан, китобнинг 169, 177, 184 ва бошқа бетларидаги каби)..

«Altun jaguq»да пунктуацион белгиларнинг, бошқа деярли ҳамма асарларга қараганда, кўпроқ ўринларда кўринишига айрим бўлақларни гапнинг бошқа бўлақларидан ажратиш, бир-бири билан боғланган сўзлар орасида ҳам белги ишлатишга ортиқроқ эътибор бериш ҳам сабаб бўлган.

Ажратиш белгиларининг бир текстда қандай хиллари ишлатилиши ҳақидаги юқорида айтилган фикрларга шуни ҳам қўшмоқ керакки, биз кўздан кечирган текстлардан биттасида ҳам икки элементли, ҳам бир элементли ажратиш белгилари қўлланган, холос.

¹⁶ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, стр. 141.

Текстларда ё бир, ё бир неча тур ажратиш белгиси ишлатилиши баъзи асарларнинг ўзаро замон-макон ёхуд ё замон, ё макон фарқларида кўринади: икки элементли белги қўлланган асар Урта Осиёда V асрда яратилган; X—XIII асрларда бир элементли белги қўлланган ҳамда X асрдан кейин икки элементли белги ишлатилган ёдгорликлар Турфон воҳасидаги ёдгорликлардир. Бу ёзув қўлёзмаларининг кўрсатишича, нуқта ва вергулдай шакллар туркий халқлар, шу жумладан ўзбек халқи ёзувида X—XIII асрларда, қўш вергулдай шакллар балки ундан олдинроқ қўлланган бўлиб чиқади. Кейинроқ келадиган баҳсимизда кўриладиган араб алфавити асосидаги ёзувда кўринадиган тўрт нуқтали белгиларнинг тарихи ҳам ана шу даврлардан, авесто ва турк-руник ёзуви бўйича, ҳатто ундан олдингироқ даврдан бошланади.

✱ Бир ёки турли текстдаги ўхшаш ҳодисалар (сода гап, қўшма гап охири, қўшма гап ичидаги гаплар, қисман уюшиқ бўлақлар ораси, кўчирма гап олди сингари ўринлар)нинг баъзиларига белги қўйилса, баъзиларига қўйилмайди. Шунинг учун текстларда ажратиш белгиси ишлатиш даражаси ҳам ҳар хил: улар баъзи текстда камроқ ўринда қўлланса, бошқасида кўпроқ ерда ишлатилади. Ҳатто, каттароқ асарнинг (масалан, «Altun jaguq» каби) бошроқ томонида сийрак қўлланган белги унинг иккинчи ярмида тобора кўпаяди. ✱

ОКтябрь РЕВОЛЮЦИЯСИГАЧА БЎЛГАН АРАБ АЛФАВИТИ НЕГИЗИДАГИ ЎЗБЕК ЁЗУВИДА ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАР

XI асрдан Октябрь революциясигача бўлган даврдаги араб алфавити негиздаги ёзувимиз ўзига ҳозирги тиниш белгиларининг барчасини киритган ва улардан бошқача бир қанча шаклларнинг ҳам асрлар давомида озми-кўпми қўлланганини кўрсатган текстларга эгадир. Бу даврнинг XI—XIX асрлари билан XX асри бошида қўлланган пунктуацион белгиларнинг шакли, миқдори, текстларида кўп ва оз қўлланишлари жиҳатдан бир-бирларидан фарқланадиган томонлари бор. Бинобарин, бу ҳодисанинг XI—XIX асрлар билан XX аср бошидаги ҳолатини айрим-айрим баён этмоқ ўринлидир.

✱ Текширишимизга кўра, араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувининг XI—XIX асрлардаги бир қатор текстларида ёки уларнинг айрим қисмларида фонетик ва формал шакллардан бошқа яна шундай белгилар бўлганки, улар шакли, ишлатилиш ўрни ҳамда функциялари жиҳатидан кенг маънодаги пунктуацион белгилардан бошқа нарса эмас. Аксинча, улар ҳам, ўз даврининг ажратиш ва тиниш белгилари сифатида, пунктуациямиз тарихий тараққиётининг ҳозирги тиниш белгиларидан олдинги босқичдир.

Ҳақиқатда, ҳар бир халқнинг, айниқса узоқ ўтмишдан тортиб ёзувдан амалда фойдаланиб келган халқнинг, фикрнинг ўнғай ифодаланишига ва ёзувининг осон ўқилиши, енгил, тўғри тушуни-

лишига ёрдам берадиган пунктуацион белгилардан фойдаланишга иштирмаслиги мумкин эмас эди. Шунга қарамай, бу муқаррар ҳолатга тўғри келмайдиган мулоҳазаларга ҳам дуч келамиз.¹⁷

Баъзи фикрларга кўра, бу давр ёзувида пунктуацион белгилар бўлмаган. Уларча, у даврда кўринган ишоралар фикр ифодаси билан боғланмаган, безак учун қўлланган шакллар бўлган¹⁷.

Бизнингча, бу фикр икки ҳолат асосида майдонга келган бўлиши мумкин:

1. Илгариги арабча ва араб алфавити асосидаги эски ёзувларда сўзлар сатрлар бўйлаб ўзаро қўшилгандай ёзилган. Шу ҳолат тўғрисида у ёзувлар умуман тиниш белгисиз ҳисобланган.

2. У ёзувлардаги пунктуацион ҳодисалар махсус ўрганилмаган (юқорида кўрсатилган ишларда бу масалани махсус ўрганиш олдинга қўйилмаган) ва уни (пунктуацияни) кенг маънода эмас, тор (ҳозирги) маънода англаган. Натижада уларни тиниш белгисиз ёзувлар деб қаралган.

Ана шундай ҳолатлар асосида юзага келиб умумлаштирилган қарашлар қониқарли ва тўғри бўлмаслиги табиий.

Фактларга мурожаат қилайлик. Бир неча халқларнинг, шу жумладан, ўзбек халқининг араб алфавити асосидаги XX аср бошигача бўлган ёзувлари ва илгариги арабча текстларнинг насрий қисмининг кўп йўлида, шеърининг эса асосан сатр охиридан бошқа ерида сўзлар сатр бўйлаб ўзаро қўшилгандай ёзилган, қатор насрий асарларнинг тема, синтактик-семантик асосидаги қисм чегаралари, ҳамма шеър сатрларининг охирилари бирор восита билан кўрсатилган, насрий текстнинг сатри ичида келган шеърлар, боблар, уларнинг қисмларининг бошланиши (ўрни билан тамомланиши ҳам) бошқачароқ (кўпинча қизил) сийёҳда ёзиш билан кўрсатилган.

Шундай қилиб, юқоридаги мулоҳазаларга кўра, пунктуацион белгилар қўлланиш-қўлланмаслик жиҳатидан бу ёзувларда ўзаро икки ўхшаш ҳолат бўлгани равшан кўринида:

1. Сатрларнинг пунктуациясизлик ҳолатида ўхшашлик.

2. Пунктуацион ҳодисаларда ўхшашлик.

Бу ўхшашликлардан биринчиси — сатр бўйлаб қўшилгандай ёзилиши арабча текстлардаги ўшандай одат бўйича майдонга келган ҳолатдир.

Иккинчи ўзаро ўхшашлик ҳақида бу ишимиз доирасида шунинга айта олишимиз мумкин: бу ўзаро ўхшашлик араб ёзувининг пунктуацион белгилари оромий ёзуви асосида майдонга келганлигидан ҳамда тарихимизда пунктуацион белгилари турк-рунлик ва уйғурча ёзувлари ишлатганлигимиз таъсирида юзага келган бўлиши мумкин. Бу тахминларнинг ҳар бирининг асоси у ёзув эгала-

¹⁷ III. Шоабдураҳмонов. Ўзбек тилида пунктуация, Тошкент, 1955, 4-бет; А. М. Казимбек. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1846, изд. 2, стр. 436.

рининг қадимдан турли йўллар билан юзага келган ва давом этган ўзаро тарихий алоқаларидир.

Бу ўринда шунини қайд этмоқ мумкинки, ана шу бир неча халқларнинг пунктуацияларидаги ўзаро ўхшаш ҳолатлар уларнинг ҳар бири ёзувидаги бу ҳодисаларнинг, баъзи кишилар ўйлаганидек, безаклар ёки фикр ифодаси ўнғайлиги билан боғланмаган, тасодифий нарсалар эмаслигини, балки кенг маънода пунктуацион ҳодисалар эканини кўрсатувчи далиллардандир. Ана шу далиллардан қуйидаги икки масалага алоҳида-алоҳида тўхташ ўринлидир: 1. Эски арабча текстлардаги ажратиш белгилари. 2. Бир қатор халқларнинг араб алфавити негизидаги эски ёзувларининг ажратиш белгиларида умумийлик.

ЭСКИ АРАБЧА ТЕКСТЛАРДАГИ АЖРАТИШ БЕЛГИЛАРИ ҲАҚИДА

Эрамиз бошларида оромий алфавити негизида араб алфавити юзага келтирилади. Бу алфавитда ёзилган илгариги арабча насрий текстларнинг кўпчилигида сўзлар сатр бўйлаб ўзаро қўшилгандай ёзилади. Демак, ўшандай текстларда ажратиш белгилари қўлланмаган бўлади. Бир қатор насрий текстлар темача, синтактик-семантик асосда қисмларга ажратилади ва шу мақсадда уларда ажратиш белгилари қўйилади. Бир йўлда қатор келган шеър сатрлари ҳам ҳар вақт бирор восита билан бир-бирдан ажратилади.

Бу мулоҳазаларимиз тасдиғини ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондининг энг эски қўлёзмаларидан ҳисобланган «Ғарибул-ҳадис» (344/955—56 йилда кўчирилган, инв. № 3101), «Асосул-балоға» (Муҳаммад бинни Умар Абулқосим жоруллоҳи Замаҳшарий асари, ҳижрий ҳисобида тахминан VI—VII аср, милодий ҳисоби билан XII—XIII аср қўлёзмаси, инв. № 5134), «Алҳизю филадвиятил-муфрадати» (Зийвуддин Абдулло бинни Аҳмад бинни Муҳаммад Молиқий асари, 641 (1243—44) йилда кўчирилган, инв. № 3237), «Алмақомату дилҳаририй» (662/1263 йилда кўчирилган, инв. № 1353) каби арабча китобларда қўлланган ажратиш белгилари шакллари ва у шакллар функцияларини умумий тарзда кўрмоқ мумкин.

1. «Ғарибул-ҳадис». Бу асарда бир-бирига яқин бўлган ва бир хил вазифадаги — яъни текстни қўшма гап ёки содда гап ҳолидаги, баъзан эса тема асосидаги қисмларга ажратиш вазифасидаги махсус икки шакл (Δ, Δ) деярли изчил равишда ажратиш белгиси вазифасини бажаради¹⁸.

Бу китобда текстни абзац асосида қисмларга ажратиш ҳам учрайди. Китобда шеър сатрлари ораларида бўш жой қолдириш би-

¹⁸ Қаранг: Ҳ. Ғозиев. Ўзбек пунктуацияси тарихи, «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», Тошкент—Наманган, ЎзССР ФА нашриёти, 1959, 80-бет.

лан ёки юқоридаги белги орқали уларни бир-биридан ажратганлар.

Шундай қилиб, «Ғарибул-ҳадис» бундан минг йилча олдин ҳам алоҳида шакл, бўш жой ва абзацлар ажратиш белгиси вазифасини бажарган.

2. «Алҳизю филадвиятил муфрадати» (293 варақ, ёзилган ери номаълум) номли асарда тўрт хил аломат ажратиш белгиси сифатида қўлланади:

1) **Қизил ранг билан ёзиш.** Бунда ҳар бир боб ва боб қисмларининг бошидаги сўз ёки сўз бирикмаси қизил ранг билан ёзилиб, бундай ёзилиш уларнинг бошланганини, ўзидан олдинги қисмнинг тугаганини билдиради. Боб қисмларининг ана шундай ҳолатда бошланиши ҳар саҳифада бир неча ўринда учрайди.

2) **Бир нуқта (·).** Бир қизил нуқта саналмиш сўз ва сўзлар бирикмасидан кейин (масалан, 124б-бетда 39 ерда) қўйилган. Бир нуқтанинг бундай вазифада қўлланиши бу асарнинг бошқа ерларида ҳам баъзан учраб қолади.

3) **Уч қизил нуқта (· · ·).** Бу белги баъзан қўлланиб, асосан гап охирига кўрсатишга хизмат қилади (180а-саҳифадаги каби).

4) **Бўш жой қолдириш.** Айрим масалага оид фикрлар тугаганда, очиқ жой қолдирилади. Бу ҳол китобнинг охириги саҳифаларидагина учрайди. Бунга сабаб, эҳтимол, қизил сиёҳ тугаганлигидир. Шунингдек, бўш жой қолдириш шеър сатрларини бир-биридан ажратишга ҳам хизмат қилади.

3. «Ассул-балого». Асосан бадиий адабиётга оид бу луғат текстларини қисмлаш вазифасида қизил сиёҳда ёзилган 4 хил ажратиш белгиси қўлланган.

1) **Бир нуқта (·).** Бу белгини гап охирига қўйиш яқин одат тусига кирган. Шу билан бирга, бир нуқта саналмиш сўзлар орасига ҳам қўйилади (124а, 144б, 153б-саҳифалардаги каби).

2) **Илгакли ён чизиқча (—).** Бу белги янги фикр бошланганини кўрсатиш учун шу фикр ифодасини бошловчи сўз устига қўйилади.

3) **Тескари пеш (,).** Изоҳланаётган луғатга бир неча хил изоҳлар берилади. Ҳар бир изоҳ охирига бир нуқта қўйилиб, изоҳ батамом тугаб, янги изоҳга ўтадиган ерга тескари пеш қўйилади. Демак, тескари пеш орасида бир ё бир неча ерига нуқта қўйилган текст охирига қўйилади.

4) **Араб алфавитидаги а га ўхшашроқ белги.** Бу белги асосан ل () (айтди) сўзидан кейин бошқа кишининг фикри ифодаланишининг бошланганидан ерига қўйилади (153а ва бошқа кўпгина бетлардаги каби).

4. «Алмақоматў-лилҳаририй». Бу китоб (тўплам)да 1286 дан 2826 бетгача ҳам қизил сиёҳда ёзилган уч хил белги қўлланган:

1) **Тескари пеш (,).** Бу белги мисол тариқасида ёки қиссадан қисса мазмунида келтирилган гапдан кейин ва бир йўлда кет-

ма-кет ёзилган тўрт сатр шеърнинг ҳар бир сатридан сўнг қўйилган (133а, 134а, 137а, 139б, 140а, 140б, 143а, 144а, 144б, 146а, 146б, 284б, 285а ва бошқа саҳифалардаги каби). Шунингдек, у ҳар бир савол гапдан кейин ҳам, жавоб гапдан кейин ҳам қўйилади. Бу китобнинг 196б саҳифасидан 203б саҳифасигача бўлган текст асосан охирига тескари пеш қўйилган савол-жавоб гапдан иборат.

2) **Уч тескари пешли белги (, ')**. Бу белги асосан охирида бир нуқта бор мисоллардан олдин қўйилади. Демак, у ўзидан кейин мисол ёзилганини белдиради. Бу фикримиз мисоли шу китобнинг юқорида қайд этилган саҳифаларининг ҳаммасида деярли топилади.

3) **Илгакли ён чизиқча (—)**. Бу белги текстнинг бўлими бошидаги сўз ёки сўзлар бирикмаси устига ёзилади.

Юқорида намуналари қайд этилган қўлёзмалар кўчирилган даврлардан кейинги қўлёзмалар қаторида ҳам ажратиш белгилари қўлланган арабча текстларни кўрамиз. Улардан биргина мисол келтирамиз. Масалан, 961 (1553/54) йилда Муҳаммад Амин бинни Қосим Зиёратгоҳий кўчирган «Мунтахабу тиббул ҳабиб» (Мадинада Муҳаммад бинни Абдулло бинни Муҳаммад томонидан ёзилган) номли асарда ажратиш белгилари сифатида икки шакл қўлланганини кўрамиз: 1. Бир нуқта. 2. Илгакли ён чизиқча (бу шакл, яъни иккинчи шакл у китобда ҳам аввал келтирилган қўлёзмалардагидай вазифани бажарган). Бир нуқта бу китобнинг уюшиқ бўлаклари, қўшма гаплари ичидаги гаплар охирига ва содда гаплар тугаган жойга ҳамда бобларнинг қисмлари тамомланган ерга анча тартибли равишда қўйилиб борилган¹⁹.

Бу ўринда шуни ҳам қайд қилиш керакки, XIX асрдан бошлаб нашрий текстларда пунктуацион белгилардан айримлари қўллана бошланади. Масалан, 1883 йилда Мисрда нашр этилган «Қомусул-муҳит» (Ёқуб Ферузободий асари) номли луғат²⁰ шулар жумласидандир. Унда уч хил ажратиш белгиси қўлланади.

Бу луғатда изоҳланмиш сўз сатр бошидагина эмас, унинг ҳамма ерида ҳам кела беради. У текстнинг бошқа қисмидан гулдор қавсчага (ʼ) олинishi билан ажралади. Кириш маъносидаги сўзлар, гоҳо кичик қавсга (()) олинади. Кесишган чизиқлар шакли (*) баъзан қўшма гаплар ичидаги гап охирига ва умуман тугаган гаплардан сўнг қўйилади.

Фактлар шунини кўрсатадики, арабча ёзувда ҳам узоқ ўтмишлардан тортиб ажратиш белгилари текстлар ҳам бўлган. Шу ажратиш белгилари орқали текстларнинг темача, синтактик-семантик қисмларининг чегаралари кўрсатилган. Демак, бу ёзув ўтмишда ҳам маълум даражада ажратиш белгилари қўлланган ёзувлардандир.

¹⁹ *منتخب طب الحبيب* ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, 18-варақнинг биринчи саҳифаси, инв. №. 3634.

²⁰ ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 902—2.

Жомийнинг шу китобининг ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти Ўзбек классик адабиёти секторида сақланаётган 949/1542—43 йилда кўчирилган нусхасида (инв. № 814), ўнгдан чапга қараб ёзиш кўзда тутилганда, бошланиши юқорироқ ётиқ чизикча (-), изчил бўлмаса-да, умуман гап (қўшма гап ичидаги гап ҳам) бошидаги сўз устига қўйилган (у белги баъзан атоқли отлар устида ҳам кўринади). Шунингдек, прозада ёзилган бу асар ичида келтирилган шеър сатрлари байт (بيت), назм (نظم) каби сўзларнинг биридан кейин бошланиб, қизил сиёҳда ёзилган уч нуқта (. . .) билан бир-биридан ажратилган.

Саналмиш бўлакларнинг бир-биридан тескари пеш (,) билан ажратишнинг айрим намуналари ҳам форсча ёзилган қўлёзмаларда учрайди.

«Тарихи Абулхайрихон»²³ (форсча) номли асарнинг 2156-саҳифаси саналмиш отлар билан деярли тўлгандир. Улар ҳам бир-бирларидан бир нуқта билан ажратилган. Шу китобнинг 211, 213 ва бошқа бир неча саҳифасида у белги қайд этилгандай вазифада қўлланади. Шундай вазифани бажарган тескари пеш (,), уч нуқта (. . .), уч тескари пеш (,) шаклларидаги белгилар ҳам у қўлёзмада мавжуд.

Китобдаги ажратиш белгилари кенгайтирилган уюшиқ бўлаклардан, шунингдек, от бўлмаган саналмиш сўзлардан кейин ҳам қўлланади. Умуман айтганда, саналмиш сўзлардан кейин ажратиш белгиси қўйилиши китобнинг анчагина саҳифаларида учрайди.

Тахминан XVII асрда кўчирилган «Шарофномаи шоҳийи»²⁴ (форсча) номли асарда ҳам ажратиш белгиларидан . , . . , ° ° , . . , ' , ' , ' каби шакллар «Тарихи Абулхайрихон»да қўллангандай вазифада ишлатилади.

Шеър сатрлари орасида ё насрий текстларда, ёхуд ҳар иккисида ҳам ажратиш белгилари қўлланган форсча қўлёзмалардан яна қуйидагиларни кўрсатмоқ мумкин: «Муаммо» (Хусайний Жомий асари, 1588 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ТАИ АдМ, инв. № 127), «Анвори Суҳайлий» (Воизи Кошифий асари, 1689—1690 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ТАИ АдМ, инв. № 27), «Муҳити Аъзам» (Бедил асари, 1818 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ТАИ АдМ, инв. № 242), «Тухфатул-аҳбоб» (насрий асар, қўлёзма, Возиҳ асари, 1871 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ТАИ АдМ, инв. № 75), «Равзатул-ушшоқ» (1194/1780 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 1209), XVII асрда кўчирилган «Ҳабибус-сияр» (Хондамирнинг тожикча асари), «Тарихи Акбар шоҳий» (Абулфазлий муборак Аломий асари, XIX аср қўлёзмаси), «Равзатус-сафо» (Мирхонд асари, тожикча) ва бошқалар.

²³ ЎзССР ФА ТАИ АдМ, инв. № 143.

²⁴ ЎзССР ФА ШИ, инв. № 9989.

Ажратиш белгилари қўлланган асарларнинг юқоридагидай намуналари усмонли туркча қўлёзмаларда ҳам учрайди. Масалан, Истамбулда 1058/1650 йилда тасниф этилган (автори Ҳожи халифа Котиб Чалани) «Тақвимут-таворих» (88 варақдан иборат насрий асар)нинг 1089/1710 йилда кўчирилган нусхасининг ўн варағида ажратиш белгиси сифатида ишлатилган бир қизил нуқта деярли ҳар бир қўшма ва содда гап охирида, баъзан эса уюшиқ бўлақлардан кейин қўйилади. Шунингдек, бу китобда тик чизиқлар билан ҳам бир-биридан ажратилган насрий қисмнинг бошланиши устига қизил илгакли ён чизиқча (—) қўйилади.

ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган «Девони Фузулий» (982/1573—74 йилда кўчирилган, инв. № 7785), «Фузулий девони» (1260/1844 йилда кўчирилган, инв. № 891), «Дебочаи Фузулий» (1295/1872 йилда кўчирилган, инв. № 3378), «Ҳадикатус-суаде» (1274/1857—58 йилда кўчирилган, инв. № 7926) сингари китоблар араб алфавити асосидаги озарбайжонча қатор эски қўлёзмаларда ҳам ажратиш белгилари қўлланганини кўрсатувчи намуналардандир.

Ҳар икки қисм — «Эски арабча текстлардаги пунктуацион белгилар ҳақида» ва «Бир қатор халқларнинг араб алфавити асосидаги эски ёзувлари пунктуацияларида умумийлик» бўйича келтирилган мисоллар ва уларнинг таҳлили асосида умумий тарзда шуларни айтмоқ мумкин:

1. Ажратиш белгилари арабча текстда ҳам, бошқа қатор халқларнинг араб алфавити асосидаги ёзувларида ҳам қадимги ҳодиса бўлиб, улар асрлар давомида қатор қўлёзмаларда тўла ёки қисман қўлланганлар: бунда қайд этганимиз ёзувларнинг ҳаммасида ҳам шеър сатрлари бир-биридан, насрий текстлар эса уларни тўғри англашга ёрдам берадиган қисмларга ажратилган. Ажратиш белгиларни шеърларни сатрлаб, насрий текстларни асосан тема, синтактик-семантик жиҳатдан қисмлашни кўзда тутиб қўлланган.

2. У ёзувлардаги ажратиш белгилари ҳам шакл, ҳам функцияда асосан ўхшаш бўлганлар. Бу ўхшашлик у халқларнинг пунктуациялари асосининг халқаро характери ва уларнинг узоқ ўтмишдан бошланиб асрлар бўйи давом этган ўзаро тарихий муносабатлари негизда юзага келган.

3. Бир неча халқлар ёзувида асосан бир хил функцияда қўлланган юқоридагидек шаклларни безак деб аталиши ўша шаклларнинг функцияларига тўғри келмайди. Бундай шакллар ўша халқларнинг бугунги даражага кўтарилган пунктуацияларининг тарихий гараққиётининг ўтмиш этапларидандир.

4. Бу ёзувларнинг ўтмишда пунктуацион белгилари текстлари ҳам бўлганини инкор қилиш бу соҳанинг тарих бўйлаб махсус ва чуқур ўрганилмагани, текстларнинг кўпчилик сатрларида сўзлар бир-бирларига қўшилгандай ёзилгани ва бу масалага тор маънода — ҳозирги давр пунктуацияси тушунчаси асосида қаралганининг натижасидир.

XI—XIX АСР АРАБ АЛФАВИТИ АСОСИДАГИ ЎЗБЕК ЁЗУВИДА ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАР

Фактларнинг ўрганилиши бу давр араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувининг икки шаклда бўлганини кўрсатади: а) қўлёзма шаклда; б) нашрий шаклда. Бўлардан нашрий нусха, мавжуд фактларга кўра, XIX аср бошидан кўринган. Шунга кўра, бу масалани қуйидагича иккига бўлиб қараш мувофиқ: 1) араб алфавити асосидаги ўзбекча қўлёзмаларда ажратиш белгилари; 2) XIX асрда араб алфавити асосидаги нашрий текстларда тиниш ва ажратиш белгилари.

АРАБ АЛФАВИТИ АСОСИДАГИ ЎЗБЕКЧА ҚЎЛЁЗМАЛАРДА АЖРАТИШ БЕЛГИЛАРИ

¶ Бу давр қўлёзмаларида ажратиш белгилари масаласи шундай бўлган: шеър текстлари доимо сатрий қисмларга ажратилган; қатор насрий қўлёзмаларда эса бошдан-оёқ, баъзиларининг қисман ўринларида махсус ажратиш белгилари ишлатилган; умумий текстнинг боблари ва боб қисмларининг бошланишини қўлёзма ёзилаётган сиёҳдан бошқа (кўпинча қизил) рангда ёзиш билан кўрсатилишини ҳам кўзда тутганда, ажратиш белгиси қўлланмаган насрий қўлёзма кўп бўлмаган. Насрий қўлёзма текстларнинг сатрлари ичида улар қўлланган ўринлар ҳам, қўлланмаган ерлар ҳам бўлган; шу билан бирга шеърий текстларда ҳам, насрий текстларда ҳам ажратиш белгиси ишлатилишининг асрлар давомидаги сон ва сифат ўзгариши турлича бўлган ва ҳоказо. Шунинг учун ҳам ажратиш белгиларининг поэтик текстларда қўлланишини айрим, насрий текстларда ишлатилишини айрим кўрмоқ мувофиқ бўлади. Бундай ҳолда уларни қуйидагича иккига бўлиб қараш ўринли кўринади: 1) қўлёзма шеърий текстларда ажратиш белгилари; 2) қўлёзма насрий текстларда ажратиш белгилари.¶

Қўлёзма шеърий текстларда ажратиш белгилари

Поэзиянинг жозибадор таъсири унинг ўз оҳангида ўқилиши билан ҳам боғлиқ. Бу оҳангнинг юзага келиши учун сатрларнинг

ўринли тизилиши, ҳар сатр айрим-айрим ёзилиб, 'очиқ кўриниш' туриши шарт. Акс ҳолда, бир йўлга ёзилган шеър сатрлари, араб ёзуви насрий текстидаги кўпроқ одатга кўра, ўзаро қўшилгандай ёзилар экан, поэтик текстнинг ҳар бир сатри очиқ кўринмай, уқилмай туради. Бу ҳол эса уларнинг ўз оҳанглирида уқилишларига, демак, кутилганича таъсирчан бўлишларига катта тўсиқ бўларди, ҳатто керакли оҳанг ва таъсирни йўққа чиқарарди.

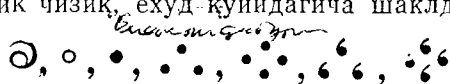
Поэтик ижоднинг гўзаллигини сатрларни ўзаро қўшилгандай ёзиш туфайли йўққа чиқармаслик чораси энг зарурий талаблардан эди. Бу эса ўша даврдаги ёзувда ҳам шеърин сатрларнинг, улар қаерда ёзилмасинлар, бир-биридан доимо ажратилиб ёзилишини ва уларда айирувчи воситаларни майдонга келтирди. У воситалар орқали шеър сатрлари ҳар вақт бир-биридан ажратилди.

Ҳақиқий ҳол шундай экан, шеър сатрларини бир-биридан ажратишга хизмат қилган воситаларга ана шу зарурий ҳолатнинг ёзувдаги ифодаси сифатида қараш энг тўғри йўлдир. Бу ҳаётин ҳолатга зид ҳолда ёзувимиздаги шеърин сатрларни бир-биридан ажратишга хизмат қилган шаклларга безак деб қараш тўғри эмас. Бинобарин, ёзувнинг бу хусусиятини ифодаловчи элемент қандай ҳолатларда ва қандай шаклларда кўринганини, асрлар давомида у ҳодисада юз берган ўзгаришни махсус кўздан кечирмоқ лозим.

Ёзувда шеърин текстлар одатда икки хил ҳолатда учрайдилар: 1) улар насрий текстлар билан бирга эмас, айрим ҳолда ёзиладилар; 2) насрий текстлар билан уларнинг ичида келадилар. Ҳар икки ҳолда ҳам шеърин текстларни қисмларга айиришда асоҳ сатрларни бир-биридан ажратиб ёзишдир; буларни қисмлашда, текстларнинг синтактик қурилишларига махсус эътибор берилмайди. Бу даврдаги шеърин текстларни қисмларга ажратиш ана шу хусусияти билан насрий текстларни қисмларга ажратиш усул ва асосларидан фарқланади.

Биринчи ҳолат, яъни шеърин текстларнинг ўзлари айрим учраши, поэзиянинг ёзувда кўринишининг асосий ҳолатидир.

Бу давр давомида шеър сатрларини бир-биридан ажратувчи воситалар кетма-кет келаётган сатрлар орасидаги бир оз бўшлиқ, бир ёки икки тик чизиқ, ёхуд қуйидагича шаклда бўлган:

Шеър сатрларининг узунлиги, шеър техникасига кўра, ҳар қайси шеърин асарда ёки уларнинг қисмлари бўйича ўзаро асосан тенг бўлганидан, уларнинг орасига қўйилган ажратувчи белгиларнинг ё тик йўл, ёки у йўлчада тик чизиқ шаклида бўлишини юзага келтирган. Шунингдек, шеърин текстларда уларнинг алоҳида-алоҳида асарлар ёки бутун асарнинг қисмлари эканини кўрсатиш учун ва уларнинг бошловчи сўзи устига қўйиладиган махсус шаклларга (— , • , ••) ҳам дуч келамиз. #

Шеърйи текстларда қайд этилган ажратиш воситаларининг қай-
сиси қачондан бошлаб қўлланганини асрлар тартиби асосида ай-
рим-айрим қўздан кечирамиз. Бу қандай ажратиш белги эканини,
қайси даврда кўчирилган қўлёзмада кўринишини баён этиш имко-
нини беради.

Маълумки, бизда араб алфавити асосидаги мавжуд энг эски
қўлёзма туркий халқлар учун, демак, ўзбеклар учун ҳам, мушта-
раклиги қатор туркологлар томонидан айтилган «Қутадғу-билик»
(XI аср)нинг 462 ҳижрий (1069 милодий) йилда кўчирилган нус-
хасининг фотокопиясидир. Унда шеър сатрлари бир-биридан аж-
ратилади.

Фотокопия кўрсатадики, ўша даврдаёқ бир йўлга ёнма-ён ёзил-
ган икки мисра бир-биридан ораларида бўш ўрин қолдириш ва у
бўш ўрин ўртасида э шакли қўйиш билан ажратилган.

Араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувининг XIV аср намунала-
ридан бошлаб, алоҳида ёзилган поэтик текстларда ажратиш бел-
гиси вазифасида тик чизиқдан ҳам фойдаланилади. Бундай ҳол-
ларда шеър сатрлари ҳар йўлга ёнма-ён ёзилиб, улар бир ёки икки
тик чизиқ билан ўзаро ажратилган. Бу даврда бир шеърни иккин-
чисидан иккита ётиқ чизиқ билан ажратиш йўли ҳам қўлланар эди.

Мисол 887 (1482) йилда кўчирилган, Лондон музейида сақла-
наётган Навоий «Чор девон»и қўлёзмасининг (инв. № 401) фото-
копиясидир. Бу фотокопиянинг кўрсатишича, ундаги бир йўлда
қатор келган шеър сатрлари бир-биридан икки тик чизиқ билан,
жазаллар эса ўзаро икки кўндаланг чизиқ билан ажратилган.

Алоҳида кўчирилган поэтик текстлардаги бундай ажратиш
усули ва воситалари қўлланган қўлёзмалар бу даврда кўпгина
учрайди. Улардан ЎзССР ФАШИнинг қўйидаги қўлёзмаларини
кўрсатиш мумкин: «Ғаройбус-сиғар» (Навоий асари, Султон Али
Машҳадий томонидан 898/1492 йилда кўчирилган, инв. № 97),
«Соқийнома» (Навоий асари, XV—XVI асрда кўчирилган, инв.
№ 667), «Юсуф ва Зулайҳо» (Дурбек асари, 1024/1614 йилда кўчи-
рилган, инв. № 1433), «Қутадғу билик» (Юсуф Хос Ҳожиб асари,
Наманган нусхаси, инв. № 1809) ва бошқалар.

Бир йўлдаги бир неча сатрни бир-биридан бўш жой орқали
ажратиш Навоий ҳаётлиги даврида кўчирилган қўлёзмаларда, ма-
салан, «Ғаройбус-сиғар» (Навоий асари, Ленинград ГПБ Хани-
ков тўплаган қўлёзмалар тўплами, инв. № 55) ва бошқа асарларда
ҳамда ундан кейинги даврлардаги қўлёзмаларда ҳам учраб тура-
ди. Масалан, 914 ҳижрий (1509 милодий) йилда кўчирилган нус-
хаси Британия музейида 7914 инвентар номер билан сақланаётган
тўпламдаги «Баҳрул-ҳидо», «Махзанул-асрор», «Латофатнома»,
«Девони Лутфий» қўлёзмалари каби.

Айрим ҳолдаги поэтик қўлёзмаларда ажратиш белгилари бир
йўлда қатор сатрларни бир-биридан ажратишга хизмат қилган
шакллар билангина чегараланмайди. Уларда кўрсатилгандай ва-
зифаларда қўлланилган шакллардан бошқа яна бир неча шакллар

(سو، نو، ب) ҳам бўлган, эҳтиёж уларни ўз йўлида ажратиб белгиси сифатида қўллашни олдинга сурган.

Маълумки, XV аср ўзидан олдинги даврга нисбатан анча сермахсул давр ҳисобланади. Чунки бу даврда Атоий, Саккокий сингари етук, Лутфий каби ажойиб талантили ва Навоийдек зўр маҳоратли буюк шоирлар турли жанрларда асарлар ёзиб қолдирганлар. Бу даврларда, яъни XI—XVI асрларда, ўзбек тилида юксак маҳорат билан ёзилган ўшандай асарларни уларга ташна бўлган ўқувчилар жамоатчилигига етказиш, келажак авлодга қолдириш тараддуди ҳам бирмунча жонланади. Шу муносабат билан девонлар майдонга келади. Девон қисмларининг бошланиши, ўрни билан, олдингисини тугаганини ҳам очиқ кўрсатиш талаби ёзувчи-кўчирувчилар олдига қўйилади. Улар бу талабни турли шакллар (سو، ب) ёрдамида бажарадилар.

Бу даврда илгак шаклли белги у тўпламларда дoston бoблари, газаллар ва бошқа катта ҳажмдаги шеърларнинг биринчи сатрларининг бошланғич сўзлари устига қўйилиб, уларнинг бошланганини, демак, ўзидан олдинги қисмнинг (агар ўшандай қисм бўлса) тамомланганини кўрсатади. Бунга Навоийнинг Хаников томонидан тўплаган «Ғаройибус-сиғар» асарининг 904/1498—99 йилда кўчирилган қўлёзма нусхасидаги фактлар далилдир. Ундан чапга қараб ёзишда охирида кўзча ҳосил қилган шакл (سو) асосан май-

да шеърларни ва алоҳида майда шеърлар группасининг ҳар бирининг биринчи сатридаги бошланғич сўз устига қўйилиб, унинг бошланганини, демак, шу шакл ўзидан олдинги бошқа қисмнинг (агар ўшандай қисм бўлса) тамомланганини кўрсатади. Бунинг мисолини ҳам Навоийнинг Хаников томонидан тўплаган «Ғаройибус-сиғар» асарида (836 саҳифадаги каби) кўрмоқ мумкин¹.

Бу мисолларнинг китоб саҳифаси бўйича ҳар бир хати тўрт сатрдан иборат алоҳида ғазал эканини унинг биринчи сатрининг бошланғич сўзи устидаги шакл кўрсатиб турибди. Қўйилган ўрни билан у шакл ўзидан олдинги ғазалнинг тугаганини ҳам билдиради. Бир томони кўзлик ётиқ чизиқчанинг ажратиб белгиси бўлиб келгани Навоийнинг 33 А «Соқийнома» асарида ҳам (қўлёзма, ЎзССР ФА ШИ, инв. № 677, 238 А саҳифадаги каби) учрайди.

* * *

Бу даврда шеърини текстлар насрини асарлар мазмунига боғлиқ ҳолда улар билан бирга ҳам ёзилган. Бундай ҳолларда шеър сатри бошланишидан олдин, проза текстидаги сўзлардан кейин кўпинча байт (بيت), назм (نظم), рубоия (رباعية) каби сўзла-

¹ А. Навоий, «Чор девон» (қўлёзма, 904/1498—1499, Ленинград ГПБ, Хаников тўплаган, инв. № 55, 82-бет).

ридан бири ёки баъзан бирор бошқа (سو каби) белги қўйилган. Бундай ўриндаги шеър сатрлари ҳам бир-бирларидан бир оз бўш ўрин ёки кўпроқ ўша ўрин ўртасига ●, ●, ○, . . . , ◦◦ , ◦◦ , ◦◦ , ◦◦

каби белгилардан бирини қўйиш билан ажратилган. Шу насрий асар ичида келтирилган шеърнинг охирги сатридан кейин бирор ажратиш белгиси қўйилиб, сўнгра унинг қолган қисми ёзилган.

Шеър сатрларига боғлиқ ҳолда ажратиш белгиси қўлланган қўлёзмалар ё бирор поэтик асар дебочаси, ёки бутунича насрий асар бўлган. Улардаги ажратиш белгилари эса, вазифалари бир хил бўлишидан қатъи назар, турли шаклда бўла берганлар.

Ажратиш белгиси Навоий ҳаётлигида, яъни XV асрда кўчирилган унинг «Девон»ининг насрий «Дебоча»сида келтирилган шеър сатрларининг орасига тўла ҳалланган нуқтадан каттароқ шаклда қўйилган.

Навоий «Муншаот»и [XV—XVI аср қўлёзмасининг фотокопияси (Хаников тўплаган нусха), АГПБ, инв. № 55, 65-саҳифаси]да эса ажратиш белгиси сифатида кўзлик доирача қўйилган. Баъзан у белги ўрнида бир нуқта ҳам ёзилади (12а, 13а, 13б-саҳифалардаги каби).

Шу қўлёзманинг охирги икки саҳифасидаги шеър сатрлари эса бир-биридан остки икки нуқтаси бир чизиқча ўхшаб кетган уч элемент бирлигидаги шакл (. . .) билан ажратилган. Ана шундай шакл орқали ажратишни Абулғозий Баҳодирхоннинг 1074/1668—69 йилда кўчирилган «Шажарайи турк» (ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 851) номли асарида (14Б-саҳифадаги каби) ҳам кўрамиз.

1501 йилда кўчирилган «Чор Девон» (Навоий асари)нинг «Дебоча»сида шеър сатрларини бир-биридан ажратиш учун бир нуқта ҳам қўлланганини кўрамиз. Бундай ҳолларда ажратиш белгилари қўлланишини Навоий асари қўлёзмаларидагина эмас, бошқа ёзувчилар асар қўлёзмаларида ҳам учратамиз. Масалан, Яқинийнинг «Ўқ ва ёй мунозараси» (ЎзССР ФА ТАИ даги фотокопия. Бу фотокопия 1509 йилда кўчирилган, Британия музейи, инв. № 7941) номли асаридаги каби.

914/1508—09 йилда, яъни XVI аср бошида кўчирилганлиги охирида ёзилган «Ўқ ва ёй мунозараси» билан бир шифрда кўрсатилган, Британия музейидан фотокопияси келтирилган «Чоғир ва банг мунозараси» ҳам «Ўқ ва ёй мунозараси» каби услубда ёзилган. Бу асарнинг ҳам наср ичида келтирилган шеърлари, насрий текстдан, шеър сатрлари эса ўзаро ажратилган. Ажратишда «Ўқ ва ёй мунозараси»даги каби йўл тутилган; бироқ ундаги белги асосан уч нуқта шаклида ишлатилган.

Гиёсиддин бинни Ҳисомиддин Хондамирнинг 965/1557—58 йилда кўчирилган, Лондон музейида сақланаётган «Макоримул ахлоқ» номли асарининг фотокопиясидаги намуналар насрий асарларда шеърний сатрларни ажратиш белгилари орқали бир-биридан

афғирини ҳар қандай турдаги асарлар учун ҳам умумий ҳодиса эканини кўрсатади [«Макоримул ахлоқ»да шу вазифада тўрт нуқтадай шакл (°°) ишлатилади].

Булардан ташқари, бундан тўрт юз йилдан ортиқ вақт илгаринги қўлёзманинг фотокопиясидан олинган, Хондамирнинг форсча ёзилган «Макоримул ахлоқ» асарининг иккинчи бобида бир ўзбекча байт (Навоий шеър)нинг кетма-кет ёзилган икки сатри орасида тўрт нуқтадай шакл (°°) қўйилган.

Демак, қандай асарда бўлиши ва миқдоридан қатъи назар, шеър сатрлари ҳар вақт бирор восита билан бир-биридан ажратилган.

Кўриб ўтилгандай ҳолатларда турли шаклдаги ажратиш белгиларини функция жиҳатидан фарқламай қўллаш, бир йўлда қатор ёзилган шеър сатрлари орасида бўш ўрин қолдириш XVII—XVIII ва XIX асрга оид қўлёзмаларда ҳам кўринишда давом этади. Рабғузийнинг «Қиссасул-анбиё» (қўлёзма, XVII асрда кўчирилган, ЎзССР ФА ТАИ АдМ, инв. № 180, ундаги учта тескари пеш бирлиги каби), «Мажолисун-нафонс» [Навоий асари, XVII аср қўлёзмаси, В. И. Зоҳидовнинг шахсий библиотекасидаги «Қуллиёти Навоий» китобида кўзлик доирача (о) қўлланган], «Ҳамсатул мутахаййирин» (Навоий асари, XVII асрда кўчирилган. Бу ҳам В. И. Зоҳидовнинг юқоридаги китобида, унда ‘ қўлланган) ва «Чордевои» (Навоий асари, XVII асрда кўчирилган, ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 1315. Бунда ‘, ишлатилган), «Тарихи мулуки Ажам» (Навоий асари, ЎзССР ФА ШИ, 1267/1850—51 йилда кўчирилган қўлёзма, ЎзССР ФА ШИ, инв. № 185. Бунда ‘, V, II лар ишлатилган)лар шулар жумласидандир.

Насрий текстларга боғлиқ ҳолда ёзилган шеър сатрларида ажратиш белгилари қўлланган насрий асарлардан яна қуйидагиларини мисол тарзида кўрсатамиз ва уларда қўлланган ажратиш белгиларини қайд этамиз.

«Жомиут-таворих» (таржима, Рашидиддин асари, 932/1525—26 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 2) да ‘ ; «Ҳамсатул-мутахаййирин» (Навоий асари, 1049/1639—40 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 2242) да —, — ; ўша асарнинг яна бошқа нусхаси (XVII асрда кўчирилган, В. И. Зоҳидовнинг шахсий библиотекасидаги «Қуллиёт») да —, ‘ ; «Назмун-жавоҳир», «Тарихи мулуки Ажам», «Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер», «Тарихи анбиё», «Ҳолоти паҳлавон Муҳаммад» ва «Анвори Сухайлий» (таржима), 1229/1813—14 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 5807) да ? ; яна «Анвори Сухайлий»да °° ; «Тоҷут-таворих» (1243/1827—28 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 4380) да °, ‘ ; «Фирдавсул-иқбол» (Мунис ва Огаҳий асари, XIX асрда кўчирилган) да —. (Беш асар ҳам Навоийнинг XVII асрда кўчирилган «Қулли-

ишлатилиб, насрий текст тугаб, шеърий текст бошланишини кўрсатади.

Бу даврдаги насрий асарлар қаторида ажратиш белгилари бошдан-оёқ деярли қўлланган қўлёзмалар ҳам бўлган. «Маҳбубул-қулуб», «Маноқиби Саид Ҳасан Ардашер» ва «Рисолаи тийрандохтан» қўлёзмалари шулар жумласидандир.

«Маҳбубул-қулуб» (Навий асари)нинг XVI аср бошига оид қўлёзмасида (қўлёзма СССР ФА ШИ да, инв. № В2095) ـ шакли ҳар бир содда ва қўшма гап, қўшма гап ичидаги гап охирида, уюшиқ бўлақлар орасида, равишдош оборотлардан кейин қўйилиб, умумий тексни қисмларга ажратган.

XVII асрда кўчирилган «Рисолаи тийрандохтан» [Навий асари, «Куллиёти Навоий» (китоб В. Й. Зоҳидовники)]да ҳам уч нуқтадай шакл (۔۔۔) ажратиш белгиси сифатида қўлланади. Бу белги ҳам икки саҳифадан иборат у насрий асарнинг содда, қўшма гап охирига ва қўшма гап ичидаги гаплар ўртасига, уюшиқ бўлақлар орасига қўйилган.

Бир қизил нуқта Мунис Хоразмий томонидан XVIII асрда кўчирилган «Маноқиби Саид Ҳасан Ардашер»² номли, 18 бетли қўлёзманинг 12 бетча насрий қисмида тексни, юқорида келтирилган икки асардаги каби қисмларга ажратган. Демак, бу қўлёзмада ҳам ажратиш белгилари қўллашда асосан бундан олдинги қўлёзмалардагидек асосга суянилган ва улар аввалдагидай ўринларда қўлланилган. Ана шундай ўринларда ажратиш белгилари қўлланишини Навоийнинг 1850 йилда кўчирилган «Тарихи мулуки Ажам» номли асарида ҳам кўрмоқ мумкин. Унда бир нуқтадай белги ва қўйидагидай ишораларни учратдик: ‘ , ’ , каби. Шу «Тарихи мулуки Ажам»дан сўнг кўчирилган «Таъбирнома»да, олдинги туш ва таъбир тексти, кейинги туш ва таъбир текстидан ‘ шакли билан ажратилган.

Ажратиш белгиларининг кўриб ўтилган қўлёзмаларнинг жуда кўп ерида ишлатилганини кўрдик. Булардан ташқари, бу даврда яна шундай қўлёзмалар ҳам бўлганки, уларда ажратиш белгилари баъзи ўринлардагина қўлланган. Демак, уларнинг қўллаш зарурияти ўша асарларни кўчирган котиблар томонидан ҳам сезилган ва шунинг учун ҳам улар бу талабни бажаришни, унча-мунча бўлса-да, кўзда тутганлар. Масалан, 932/1525—26 йилда кўчирилган «Жомиут-таворих» ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 2) нинг айрим ерларида саналмиш сўзлар орасига тескари пешнамо (‘) белги қўйилган.

² Бу қўлёзма китоб Навоий асари бўлиб, «Сабъи сайёр» ва «Маноқиби Саид Ҳасан Ардашер» номли қўлёзманинг бир қисми, ЎзССР ФА АдМ, инв. № 2.

³ ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 188.

«Хамсатул-мутахаййирин»³нинг 1049/1639—40 йилда кўчирилган нусхасида қуйидаги шаклларни кўрамиз: , . Бу белгилардан бир нуқтадаги 2-бетда уюшиқ бўлақлар орасига қўйилган, еттинчи бетда сарлавҳача охирини кўрсатган, 40, 58, 84, 115 ва 149-бетларда қўлёзманинг каттароқ қисмлари тугаганини англатади.

Саналмиш сўзлар орасида уч нуқта (▪▪▪) қўйилиш ҳолатини «Шажараи турк»⁴нинг 1074/1668—69 йилда кўчирилган нусхасида ҳам кўрамиз.

Бундай саналмиш сўзлар орасида бўш жой қолдириш билан уларни бир-биридан ажратиш у қўлёзманинг 31, 32, 43 ва бошқа бетларида ҳам учрайди. Шунингдек, унда айрим гапларни, қисм охирини, янги қисмнинг бошланишини кўрсатиш учун ҳам баъзан бўш ўрин қолдирилади. Шу қўлёзманинг уч боби охирига қуйидаги белги қўйилган:

Бўш қолдирилган ўрин орқали теманинг айрим қисмларини, гапларни ва уюшиқ бўлақларни бир-биридан ажратишга «Шажараи турк»⁵нинг 1074/1668—69 йилда кўчирилган нусхасида бирмунча эътибор берилган ва унда бу масалада бир қадар изчилликка эришилган.

Насрий текстларда ажратиш белгиси қўлланиши ҳақидаги мулоҳазалар охирида XIX асрга оид икки мисол келтирамиз.

Ҳалланган сариқ нуқта «Анварии суҳайлий»⁶нинг 1299/1843 йилда кўчирилган нусхасининг биринчи ва иккинчи саҳифасидаги насрий текстнинг сўз бирикмалари, гап ва уюшиқ бўлақлар охирига қўйилган. Шунингдек, қизил рангда ёзилган бир нуқта ёки тескари пеш Бухорода 1243/1827—28 йили кўчирилган 674 варақли «Тожут-таворих»⁷ (Муҳаммад Шариф ибни Муҳаммад Нақий кўчирганлиги тахмин қилинади) қўлёзмасининг бошдан-охиригача деярли анча тартибли қўйилган.

Насрий асарларда тема қисми бошини англатиш учун илгакли ён чизиқ ()дан фойдаланиш ҳам анчагина ўринларда учрайди. У шакл бу вазифани бажарганда, қисм бошидаги сўз устига ёзилади. Бунинг мисолини Навоийнинг «Хамсатул-мутахаййирин» (ЎзССР ФА ШИ, инв. № 2242) ва «Мажолисун-нафоис» (В. Й. Зоҳидовдаги «Куллиёти Навоий» номли қўлёзма китобда) асарларида ҳамда бошқа манбаларда кўрдик.

Бу давр насрий қўлёзмаларидаги ажратиш белгилари ва уларнинг қўлланган ўринлари масаласини юқоридаги факт ва мулоҳазаларимиз асосида қуйидагича яқунлаш мумкин бўлади:

Айрим насрий қўлёзмаларнинг энг эски намуналари («Мушшаот», XV аср, «Жомеъ-ут-таворих»нинг 1525 йил қўлёзма нусха-

⁴ Абулғозий Баҳодирхон асари, ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 851.

⁵ Абулғозий Баҳодирхон асари, ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 1552.

⁶ ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 5807.

⁷ ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 4380.

лари)дан тортиб текстларнинг мазмунан тугалланган бўлими, баъзан гаплари, қўшма гапнинг гап ҳолидаги компоненти охирини, унда (текстдаги) янги воқеанинг бошланишини — абзацдай ҳолатни бирор шакл ё бўш қолдирилган жой билан кўрсатила бошланган. XVI асрданоқ, юқоридагидай ҳолатлардан ташқари, равшанроқ оборотлар охирига белги қўйилган асарларга ҳам дуч келамиз. Вақт ўтган сари қўлёзмаларнинг осонроқ ва тўғри англашиладиган бўлиши талаби орқасида белги қўйилган асарлар сонининг ортганини, уларнинг кўпроқ ўринларда ишлата борилганини қайд этилган факт ва мулоҳазалар кўрсатади. У белгиларнинг шакллари ва қайси вақтдан ишлатила бошланганлари, биз кўрган қўлёзмаларда, қуйидагича бўлган: 1) XV асрдан , бўш жой; 2) XVI асрдан , ; 3) XVII асрдан , ; 4) XVIII асрдан .

ХІХ АСРДА АРАБ АЛФАВИТИ АСОСИДАГИ НАШРИЙ ТЕКСТЛАРДА АЖРАТИШ ВА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ

XIX аср бошларида туркологлар томонидан ўзбекча қўлёзмалардан айрим асарларни тўлиқ ҳолда нашрга тайёрлаш ва уларни бостириш иши бошланади. Ўзбекча қўлёзмаларнинг нашрий нусхаларининг юзага келишини бошлаб юборган бу давр, фактларнинг кўрсатишича, у текстларда пунктуацион (ажратиш) белгилардан айримлари қўллана бошланган давр ҳам бўлиб қолади.

Мулоҳазамизни бу даврда босилиб чиққан «Шажараи турк» (Абулғозий Баҳодирхон асари) ва «Куллиёти Навоий» номли асарларда ажратиш белгилари масаласини изоҳлаш асосида тасдиқлаймиз.

Ҳозирча ўзбекча текстнинг айрим китоб ҳолидаги биринчи нашрий нусхаси ҳисоблаётганимиз «Шажараи турк» М. П. Раманцов томонидан нашрга тайёрланиб, 1825 йилда Қозонда бостирилди.

Текширишимиз «Шажараи турк» нашрида боб ва боб қисмларининг бошланғич бирикма ё гапларини тўлиқ қора ҳарф билан ёзилганини ва тўлиқ қора ҳарф билан ёзилиши олдинги воқеа тугаб, янги воқеа бошланганини билдирувчи белги сифатида хизмат қилганини кўрсатади. Шундай қилиб, янги қисм бошланишининг тўлиқ қора ҳарф билан ёзилиши асосан олдинги қисм тамомланиб, бошқаси бошланганини билдиради. Тўлиқ қора ҳарф билан ёзилишининг қайд этилгандай вазифаси ҳам, ўз йўлида, ажратиш белгиси ҳисобланади. Демак, ана шу маънода нашрий текстни абзац сифатидаги қисмларга ажратиш ёзувимизда XIX аср бошларидан майдонга келади.

«Шажараи турк» қўлёзмаларида айрим уюшиқ бўлақларнинг ораларида узунроқ очиқ жой қолдириш билан уларни бир-биридан ажратиб кўрсатиш одати аввалги бобда (қўлёзмалар бобида) кўрсатилган эди. Ана шу одат биринчи босилган бу китобда ҳам ўз аксини топган. Демак, қўлёзма асосида, баъзи уюшиқ бўлақлар

орасида бирор белги (узунроқ очиқ жой) қўллаш тараддуди дастлабки нашрий асарларимизда кўринган.

Бундай ажратиш белгиларидан ташқари, бу китобни босмага тайёрловчи томонидан унинг нашрий текстига қуйидаги белгилар киритилган ва уларнинг вазифалари кўрсатилади: 1) (). Бу белги янглиш ёзилиб қолган сўз ва иборани кўрсатади. 2) []. Бу ортиқчалик ёки такрорни кўрсатади. 3) 1), 2). Булар асосан хатоликни кўрсатиб, қуйида (саҳифа остида), тўғри чизиқ тагида тўғриси кўрсатилишини аниқлатади. 4) ----- . Бу белгилар текстдаги аниқлаш қийин, поаниқ сўзлар туширилганини аниқлатади. 5) ** . Бу белгилар ораларидаги иборалар текстда берилган бўлса ҳам, улардан қутилган мақсад аниқ бўлмаганини, қуйида шу ҳақдаги таҳмин берилганини аниқлатади. 6) *** . Бу икки нуқта маъносини аниқлаш қийин бўлган ёки хато ёзилиб қолган сўзларнинг қуйида берилганини билдиради.

Бу белгиларнинг функцияларидан аниқлашладикки, улар қўлёзма ни нашрга тайёрловчининг қўлёзма текстининг айрим ўринларига қандай муносабатда бўлганини кўрсатиш учун ишлатилган.

Бу белгилар, юқорида баён этилган функцияларга кўра, нашрий текстдаги ифодаларга уни нашрга тайёрловчининг муносабатини кўрсатишга хизмат қилади. Шу асосда улар фикрнинг очиқ, тўғри аниқлашилишига ва айрим моментларни уқиб етилмаганликни билдиришга ёрдам беради. Демак, уларнинг вазифасида ҳозирги қавс, кўп нуқта, қўштирноқ сингари белгиларнинг бугунги функциялари билан маълум даражада умумийлик кўринади. Бу ҳол ҳам уларни (қавслар, кесишган чизиқли шакллар, ҳозирги кўп нуқта ўрнидаги кўндаланг чизиқчаларни) бутун асар ҳолидаги ўзбекча нашрий текстларга ажратиш белгилари сифатида 1825 йилдан киритилганини қайд этиш имкониятини беради.

XIX аср биринчи ярмида (1841 йилда) Парижда «Куллиёти Навоий» номли яна бир ўзбекча китоб нашр этилади. М. Катремер томонидан нашрга тайёрланган бу асарнинг ҳам «Муҳокаматул луғатайн», ҳам «Тарихи мулуки Ажам» қисмида ажратиш белгилар қўллаш масаласига тўхтаимиз.

Бир киши томонидан нашрга тайёрланган, бир ерда ва бир тилда босилган бу икки асарда ажратиш белгиси қўллашда ўзаро ўхшаш ва ўхшаш бўлмаган томонлар бор. Бу ҳол уларни нашрга тайёрлашда ҳар бир қўлёзмадаги умумий ва ўзига хос хусусиятларни кўзда тутиш натижасидир.

Қўлёзмаларда ажратиш белгилари қўлланишидан бизга маълумки, насрий текстларга боғлиқ ҳолда келтирилган шеър сатрлари олдидаги байт (بیت), назм (نظم), маснавий (مہنتوی)

каби сўзлар ҳар вақт деярли текст ёзилаётган сиёҳдан бошқача рангда (кўпроқ қизил сиёҳда) ёзилади. Бу қойда ўшандай ҳамма асарларда деярли умумий ҳол. Демак, бу икки асарда ҳам шундай бўлиши керак. Икки қўлёзма текстида ҳам бир хил функцияда

келиб, текстнинг бошқа қисмидан бир хил восита (қизил спелл) билан ажратилган у сўзлар ҳар икки асар нашрида бир белги ичига, яъни кичик қавс ичига олинган. Аксинча, шеър сатрларини бир-биридан ажратилишидек бир ҳодиса икки асарда икки хил восита билан ифодаланган: биринчисида шеър сатрлари ўзаро очиқ жой билан, иккинчисида эса тескари пеш билан бир-биридан ажратилган. Бу ҳол шуни кўрсатадики, у шеърлар нашрга асос бўлган қўлёзмаларда ҳам ўшандай воситалар билан (бири бўш ўрин билан, иккинчиси тескари пеш билан) бир-биридан ажратилган. Шунингдек, биринчи шеър тамомланганини бўш ўрин, иккинчи шеър тамомланганини эса тескари пеш кўрсатган. Уларнинг ҳам нашрий текстда қўлёзмага асосланиб юзага келгани шубҳасиздир?

Тескари пеш шу «Куллиёти Навоий»⁸ (7—8-бет)даги «Муҳокаматул-луғатайн»нинг бир ерида қуйидагича қўлланади: а) биринчи тескари пеш изоҳланувчи (انداق كه) дан кейин, саналмиш бўлақлардан олдин қўйилган; б) ундан кейинги 97 та тескари пешдан биттаси икки, қолгани эса ҳар бир саналмиш бўлақдан кейин ишлатилган; в) 99-тескари пеш эса гап охирини кўрсатган. «Муҳокаматул-луғатайн»нинг кўрсатилган ўринларидагина тескари пеш қўйилиши, шу нашрга асос бўлган қўлёзманинг ўша еридагина бирор белги (эҳтимол, тескари пеш) қўйилганини кўрсатади. Бу насрий текстда тескари пеш қўлланиши ҳам ўшанга асосланиш натижаси бўлиши керак.

«Куллиёт»нинг шу қисми охирида «Маснавий» сарлавҳаси остида келтирилган юз сатр шеърнинг ҳар икки кетма-кет сатри бир йўлга ёзилиб, улар тескари пеш бирлигидаги () шакл билан бир-биридан ажратилган.

Шундай қилиб, XIX асрнинг биринчи ярмида нашрий текстларнинг айрим ўринларида уларнинг тўғри ва очиқ тушунишли бўлишига ёрдам берадиган ва нашр этилган қўлёзмалар ҳолатига асосланган қуйидагидай ажратиш белгилари қўлланган: (), --, ---, ----, -----, , [], **, **, ,, бўш жой, бошланғич сўз, сўзлар бирикмаси ёки гапларнинг тўлиқ қора ҳарф билан ёзилиши. Демак, улар ўзбекча типографик нашрий текстларнинг бошланғич белгиларидандир.

XIX асрнинг иккинчи ярми бошларида, Туркистон Россияга қўшиб олингандан кейин, мамлакатимизда маданий ҳаётнинг янги техник воситалари ҳам майдонга кела бошлайди. Тошкентда 1868 ва 1870 йилда ташкил топган босмаҳоналар шулар жумласидан эди. Хивада 1870 йил охирида, Тошкентда эса 1883 йилда ташкил қилинган литографик босмаҳонанинг ҳам ишга туширилиши билан бу имконият яна қисман кенгайди.

Зикр этилган босмаҳоналар маҳсули бўлган текстларни қисмларга ажратишда баъзи асарларда қўлёзмаларда олдин ишлатилган белгилардан, айрим ҳолларда европача белгиларнинг би-

⁸ كليلت نوائى. Париж наври, 1841, УзССР ФА ШИ, инв. № 12618.

ронтасидан ва қисман китобларда уларнинг кўпидан, яна бошқа баъзи бир шакллардан ҳам фойдаланилган. Шунингдек, ҳар бир айрим воқеанинг абзацдан бошлаб, унинг бошланғич гапани тўлиқ қора ҳарф билан ёзиш намунаси ҳам бу китобда учраб туради.

Бу давр нашрий текстларнинг ҳам, қўлёзма текстлари сингари, икки хили — шеърий ва насрий хили бўлган. Ажратиш воситаларининг бир қисми ҳам шеърий, ҳам насрий текстлар учун умумий бўлган; айримлари эса уларнинг бирига хос ҳолда қўлланган. Насрий ва шеърий текстларда ажратиш белгилари қўллашнинг кўрсатилгандай тафовутлари нашрий текстлардаги пунктуацион ҳодисаларни ҳам қуйидагича икки қисмга бўлиб қараш мувофиқлигини кўрсатади: 1) шеърий текстларда ажратиш белгилари; 2) насрий текстларда ажратиш ва тиниш белгилари.

Шеърий текстларда ажратиш белгилари

Маълумки, бу давргача қўлёзма шеърий текстларни сатрий қисмларга ажратиб ёзиш одати бир неча асрларни ўтган эди. Бу одат шу асрдан кўрина бошлаган нашрий-шеърий текстларга ҳам тўғридан-тўғри кўчирилади: у текстларда шеърлар сатр асосида қисмларга ажратилади. Ундай қисмларга ажратишда қўлёзма шеърий текстларда қўлланган тик чизиқ, бўш ўрин «, «, °, °, °, « каби шакллар ва * (3) сингари баъзи бир бошқа белгилар қўлланилади. Айрим ҳолларда европача белгиларнинг биронтасидан ва қисман китобларда уларнинг кўпидан, яна бошқа баъзи бир шакллардан ҳам фойдаланилган.

Нашрий текстларда пунктуацион белгилар қўллашнинг XIX асрнинг иккинчи ярмидаги бу ҳолати асосан пунктуациямизнинг тарихий такомил сифатида майдонга келган ва у ёзувимиз пунктуациясининг бугунги даражасининг нашрий асарлардаги бошланғич қўриниши эди. Вазифа ўша даврдаги текстларни қисмларга айирувчи воситаларнинг функцияларни қандай бўлганини ва текстларда қисмларга ажратилмаслик ҳолатларини ҳам кўрсатишдир. Бу эса ҳозирги текстлардаги пунктуацион фактларнинг тарихий такомил натижаси эканини равшанроқ кўришга ёрдам беради.

Шеърий текстлар нашрий асарларда ҳам икки ҳолатда кўринади: биринчиси насрий текстларга боғланмаган ҳолда, яъни айрим ёзилади, иккинчиси эса насрий текстлар билан бирга, уларга бирор томондан боғланган ҳолда кўринади.

Биринчи ҳолатда юқорида қайд этилган тик чизиқлар бўш қолдирилган ўрин ажратиш белгиси вазифасида келади. Бунинг мисолини Хива литографиясида 1888 йилда нашр этилган «Хамсаи Навойй», 1880 йилда нашр этилган «Девони Мунис»⁹, «Девони Рожий»¹⁰ларда кўрмоқ мумкин.

⁹ Девони Мунис, 1880, Хива литографияси, ЎзССР ФА ШИ китоби, инв. № 10937.

¹⁰ Девони Рожий, 1880, Хива литографияси, ЎзССР ФА ШИ китоби, инв. № 10297.

Кўрсатилгандай воситалар билан шеър сатрларини бир-биридан ажратиш ҳозирги Ўзбекистон ССР территориясининг Хивадан бошқа ерларида нашр этилган китобларда ҳам асосий ҳолат эди. Масалан, Тошкентда 1898 йилда литографияда нашр этилган «Китоби девони Амир»¹¹ (ака-ука Порцевлар литографиясида босилган), «Девони Амир Умархон»¹² (Бердинбах литографиясида босилган) номли китоблар шулар жумласидандир.

Ўзбекча шеърний текст сатрларини қайд этилгандай йўл билан бир-биридан ажратиш уларнинг бошқа мамлакатларда босилган нашрий нусхаларида ҳам асосий қонда бўлган, чунки уларни нашр этишда ҳам қўлёзмалардаги усулга асосланилган. Фикримиз далилини Қозонда 1860 йилда нашр этилган «Китоби мустатоби роҳати дил»¹³ (автори Мулла Хўжа Назар ибни Ғойиб Назар Чимёний), «Махзанул-асрор»¹⁴ (1274/1857), «Китоби мустатоб ва Шарифул-маоб Саботул-ожизин»¹⁵ (1301), «Боқирғон китоби»¹⁶ (1893), Истанбулда 1881 йилда босилган «Саботул ожизин»¹⁷ (автори — Сўфи Оллоёр) каби асарлар мисолида кўрсатмоқ мумкин.

Тик чизиқлар доим шеърларини сатрларини бир-биридан айириб қолмайди, балки улар мустақолларда, шеър тузилиш техникасига кўра, ҳар бир сатрни узун ва қисқа қисмларга ажратиш учун давомлироқ пауза қилиниши лозим бўлган ерга ҳам қўйилади. Сатр ичидаги икки тик чизиқ сатрлар ўртасидаги икки тик чизиққа қараганда бир-бирига яқинроқ туради. Бу факт ва изоҳимиз шеърний текстларда тик чизиқларнинг ажратувчилик функциясида қўлланиши ҳақидаги фикримизни яна ҳам ортиқроқ қувватловчи далиллардандир.

Типографик нашрдаги шеърний текстларни бир-биридан ажратишда юлдузчадай (*) шакллар ҳам ишлатилган. Бунинг далили сифатида «Туркистон вилоятининг газети» (1890 йил 6 сентябрь)да нашр этилган Фурқат шеърини кўрсатмоқ мумкин.

Бундай шакллардаги ажратиш белгисининг қўлёзма текстларда шеър сатрларини бир-биридан ажратгани бизга дуч келмади. Шунинг учун уни ёзувимизда типографик нашр муносабати билан майдонга келган шакл дейиш мувофиқ кўрилади.

Бу қисм охирида шуни ҳам илова тарзида қайд этиш керакки, у давр типографик текстларида баъзан шеър сатрларининг ҳар бирининг, кўпроқ ҳолларда эса сарлавҳаларнинг икки томонига мураккаброқ шаклли қавслар қўйилади. Бу қавслар ўзлари ичларига олган текстларни ажратиб турсалар ҳам, уларни безак учун қўллаганлари ҳам пайқалиб туради.

Шундай қилиб, бу даврда алоҳида нашр этилган шеърний текстларда асосан қуйидаги ажратиш белгилари қўлланган:

¹¹ Китоби девони Амир, ЎзССР ФА ШИ китоби, инв. №4653.

¹² Девони Амир Умархон, ЎзССР ФА ШИ китоби, инв. № 4655.

¹³ ЎзССР ФА ШИ китоблар фонди, инв. № 4017.

¹⁴ ЎзФА ШИ инв. № 4598.

¹⁵ ЎзФА ШИ инв. № 4197.

¹⁶ ЎзФА ШИ инв. № 287.

¹⁷ ЎзФА ШИ инв. № 191.

Демак, бир шаҳарда, бир вақтда, лекин икки ердаги литографияда нашр этилган китобларнинг бирида бир хил (‘ ‘), иккинчисида икки хил белги (∴ , ∴) қўлланади.

Келтирилган фактлар шуни кўрсатадики, XIX асрда литографияда нашр этилган шеърий текстлар қайси йилда, қайси шаҳарда ва қандай босмаҳонада босилмасин, уларнинг сатрлари асосан қўлғезмаларда қўлланган белгилар асосида юзага келган воситалар билан, яъни тик чизиқлар билан ёки бўш жой билан бир-бирларидан ажратилган. Шеърий текстнинг ҳар бир сатри охирида кўрсатилган ажратиш белгиларидан бирини қўйиш нашрий манбаларнинг ҳамма шеърларида ўз кучини сақлайди.

Шундай қилиб, нашр этилган насрий текстлар ичидаги шеър сатрларига боғлиқ ҳолда қўлланган пунктуацион белгилар сифатида қуйидагиларни қайд этмоқ мумкин:

∴ , ‘ ‘ , * , * , ∴ , ∴ , б'ш жой

Насрий текстларда ажратиш ва тиниш белгилари

Ўзбекча текстлар нашр этилиши бошланган XIX асрда ҳам доимий, ҳам вақтли (кундалик) матбуотда насрий текстлар нашри ҳам майдонга келади. Бироқ уларнинг текстлари, абзацни мустасно қилганда, кўпроқ ҳолларда қисмларга ажратилмайди, уларда пунктуацион белгилар қўлланмайди.

Типографик насрий текстларни пунктуацион белгисиз нашр этиш ўша вақтда собиқ Туркистонда мавжуд нашриёт ва босмаҳоналар учун асосан умумий ҳол эди. Улар нашр этган белгисиз асарлар жумласидан мисол тариқасида қуйидагиларни келтириш мумкин: «Ғўза хусусиндаги рисолача» (Тошкент, 1884—1885), «Русия мамлакатининг интихоб таворихи» (Тошкент, 1885), «Самарқанд фирдавс монанднинг баёни» (Самарқанд, 1884), «Рисолаи асалари» (Тошкент, 1897) ва ҳ. к. Шу билан бирга, матбуотда пунктуацион белгилар қўлланган насрий текстлар ҳам қисман топилар эди. Тубанда ана шулар ҳақида фикр юритамиз.

Бу давр матбуотида ўзбекча насрий текстларнинг икки хил усулдаги нашрини учратамиз: 1) типографик нашр; 2) литографик нашр.

Типографик насрий текстларда ажратиш ва тиниш белгилари. XIX асрнинг 68 йилигача Ўрта Осиёда типография ҳам, литография ҳам бўлмаганини юқорида қайд этган эдик. Демак, ўша вақтгача бу ерда нашрий асарлар майдонга келмаган. Бу пайтгача дунёнинг бир талай мамлакатларида (Қозон, Лондон, Париж, Петербург, Москва каби шаҳарларда) эса босма станоклар барпо қилинганга анчагина вақт бўлиб қолган эди. Шу билан бирга, уларда нашр этилган текстларда ҳозирги тиниш белгилари қўлланиб ҳам юборилган эди. Ўша босмаҳоналарнинг бир нечаларида XIX асрнинг биринчи ярмидаёқ айрим ўзбекча текстлар ҳам нашр этила бошланади. Бироқ бу текстларда ҳо-

зирги тиниш белгиларидан баъзиларигина ва бошқа айрим шакллар қўлланилар эди (бу ҳақда олдинда гаширилди).

Урта Осиёдан бошқа ерларда ва собиқ Туркистонда нашр этилган типографик насрий асарларда XIX асрнинг иккинчи ярмида эса тиниш ва ажратиш белгиларининг қуйидагидай шаклларини кўрамиз.

Юлдузча ва гул нусха белгилар, фактларнинг кўрсатишича, XIX асрнинг иккинчи ярмида Петербургда, Истанбулда, Қозонда ва Туркистонда нашр этилган ўзбекча типографик текстларда учрайди. Уларнинг шаклан турлиликлари босилган ерлари билан ҳам боғлиқ бўлган. У белгилар Туркистон типографияси текстларида, бошқа пунктуацион белгиларга қараганда, кўпроқ қўлланилган.

Юқоридаги белгилардан ҳар бир китобда бир ёки бир нечаси қўлланиганини кўрдик. Ана шу манбаларни қуйида қайд этамиз:

1. «Туркистон вилоятининг газети» (1870 йилда чиқа бошлаган).
2. В. Веляминов-Зернов нашрга тайёрлаши билан 1867 йилда Петербургда босилган «Абушқа» номли луғат.
3. «Русско-сартовский, сартовско-русский словарь обще употребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда» (В. Наливкин ва М. Наливкина, Қазань, 1884).
4. «Муҳокаматул-луғатайн» (Навой, Истанбул, 1891).
5. «Руководства к практическому изучению сартовского языка» (В. П. Наливкин, Самарканд, 1898).
6. «Қолумб ҳаёти» (Тошкент, 1892—1893).
7. «Тарихи шажараи турк» (Абулғозий Баҳодирхон, Қозон, 1891).
8. «Маҳбубул-қулуб» (Навой, Истанбул, 1872).
9. «Луғати чигатой ва турки усмоний» (Шайх Сулаймон Бухорий, 1878).
10. «Луғати туркий» [Л. Будагов тузган, Петербург, 1869 (Бунда ўзбекча текстлар ҳам бор)].
11. «Зарбулмасал» (Гулханий, Қозон, 1890).
12. «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области» [В. П. Наливкин, Ташкент, 1898 (бу китобнинг ўзбекча текстларида)].

Қайд этилган манбалардаги пунктуацион белгилар гап, тема-ча охири, қўшма гап компонентлари ва уюшиқ бўлақлар, изоҳланувчи ва изоҳловчи қисмлар орасига, туширилган қисм ўрни, кириш ва киритма конструкция ҳамда кўчирма ифодаларнинг икки томонига ё қисмни бошловчи сўз, ё таркиблар усти сингари ўринларга қўйилганлар. Улар қўлланган ана шундай ўринлари билан пунктуацион белгилар эканликларини яққол кўрсатиб туради.

Литографик насрий текстларда ажратиш белгилари. Бу даврда ўзбекча айрим литографик насрий текстларда қуйидаги ажратиш белгилари қўлланилганини кўрамиз: ‘‘, ∴, ∴, ∴, ∴, бўш жой.

Бу шаклларнинг ўзбекча қўлёзмаларда ишлатилиб келгани бизга аввалги бўлимлардан маълум. Шунинг учун уларни литографик текстларга қўлёзмалардан ўтган дейиш ўринли бўлади. Шунингдек, ишлатилган ўринлари ҳам уларнинг қўлёзмаларда ишлатилганларидай ерларини эслатади.

Юқорида XI—XIX асрларга оид араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувида (ҳамма текстларда тўла ва изчил бўлмаса-да) ишлатилган пунктуацион белгиларнинг шакл ва қўлланган ўринлари ҳақида умумий тарзда тўхтадик. Шулар бўйича қуйидаги қисқа ҳулосани айтмоқ мумкин.

Авесто, турк-руник ва уйғур ёзувларида қўлланган тиниш белгиларини бир-бирига чоғиштирганда, уларнинг айримлари ўртасида ўхшашлик ёки ўхшаш томонлар борлиги кўриниб туради.

Учала ёзувнинг бу элементи ўртасидаги ўхшаш ҳолатлар улардаги тиниш белгилари билан араб алфавити асосидаги ёзувимиз тиниш белгилари орасида ҳам мавжуд. Буни араб алфавити асосидаги насрий текстларимизга ҳозирги тиниш белгиларининг деярли барчаси киритилган давргача (XIX асрларгача) бўлган ёзувимизда, баъзан ундан кейинги текстларда ҳам кўрмоқ мумкин. Ана шундай ўхшашлик тиниш белгиларимизнинг тарихий тараққиёти йўлида умумий чизиқ бўлганини кўрсатувчи элементлардир.

Араб алифбеси асосидаги ўзбек ёзувининг XI—XIX асрлар мобайнидаги бир қатор қўлёзма ва XIX асрдаги нашрий текстларида қўлланган тиниш белгилари, йиғиб айтганда, 65 хил кўринишга етиб борганини кўрамыз. Бу белгилардан баъзилари қўлёзмаларда, баъзилари эса фақат босма текстларда қўлланган. Шундай қилиб, бу даврда, XI—XIX асрларда қўлёзма ва нашрий текстларда тиниш белгиларининг шакллари тубандагича бўлган.

1. ҚўЛЁЗМА ТЕКСТЛАР (XI—XIX АСРЛАР) ДА: 1. (XI АСРДАН), 2. (XV АСРДАН), 3. (XV АСРДАН), 4. (XV АСРДАН), 5. (XV АСРДАН), 6. БЎШ ЖОЙ (XV АСРДАН), 7. (XV АСРДАН), 8. (XV АСРДАН), 9. (XV АСРДАН), 10. (XV АСРДАН), 11. (XV АСРДАН), 12. (XV АСРДАН), 13. (XV АСРДАН), 14. АСОСАН ҚИЗИҚ СИЁХ (XVI АСРДАН, ОЛДИН ҲАМ), 15. (XVI АСРДАН), 16. (XVI АСРДАН), 17. (XVI АСРДАН), 18. (XVI АСРДАН), 19. (XVII АСРДАН), 20. (XVII АСРДАН), 21. (XIX АСРДАН), 22. (XIX АСРДАН), 23. (XIX АСРДАН), 24. (XVIII АСРДАН), 25. (XIX АСРДАН), 26. (XIX АСРДАН). БУ БЕЛГИЛАРДАН (М) НАСРИЙ, БЎШ ЖОЙ ВА Ю ШАКЛ (, , , , , , ,) ШЕЪРИЙ ВА НАСРИЙ ТЕКСТДА, ҚОЛГАНИ ШЕЪРГА БЭГЛИҚ ҲОЛДА ИШЛАТИЛГАН.

²⁰ Бу ҳақда тўлароқ маълумотни Ҳ. Ғозиевнинг «Ўзбек пунктуацияси тарихи» (Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари, Тошкент, 1959) номли асарининг 91, 131, 190, 191-бетларидан олиш мумкин.

2. НАШРИЙ ТЕКСТЛАР (XIX АСР)ДА: 1. •, 2. ••, 3. •••, 4. (••••••••••), 5. ••••••••••, 6. •••••, 7. ••, 8. •••, 9. ••••, 10. •••••, 11. (••••••••••), 12. ••••••, 13. •••••••, 14. ••••••••, 15. •••••••••, 16. ••••••••••, 17. «»», 18. (()), 19. —, 20. — —, 21. — — —, 22. — — — —, 23. — — — — —, 24. — — — — — —, 25. — — — — — — —, 26. — — — — — — — —, 27. (), 28. «»», 29. ✱ ✱, 30. [], 31. ~, 32. |, 33. ||, 34. =, 35. ✱, 36. ✱✱, 37. ✱✱, 38. ✱, 39. ✱✱, 40. ✱✱, 41. ✱✱, 42. ✱✱, 43. ✱✱, 44. ✱✱, 45. ○, 46. ○, 47. Бўш жой, 48. Тўлиқ қора сиеҳ

Юқорида қайд этилган қирқ саккизта белгидан еттитаси

(||, =, |, •, ••, •••, ••••, •••••, ••••••, •••••••, ••••••••, •••••••••, ••••••••••, •••••••••••, ••••••••••••, •••••••••••••, ••••••••••••••, •••••••••••••••, ••••••••••••••••, •••••••••••••••••, ••••••••••••••••••, •••••••••••••••••••, ••••••••••••••••••••, •••••••••••••••••••••, ••••••••••••••••••••••, •••••••••••••••••••••••, ••••••••••••••••••••••••, •••••••••••••••••••••••••, ••••••••••••••••••••••••••, ••••••••••••••••••••••••••, •••••••••••••••••••••••••••, ••••••••••••••••••••••••••••, •••••••••••••••••••••••••••••, ••••••••••••••••••••••••••••••, ••••••••••~ ✱ Бўш жой)

Юқорида қайд этилган қирқ саккизта белгидан еттитаси шеърий текстда, ўн иккитаси ҳам шеърий, ҳам насрий текстларда қўлланган; қолганлари эса насрий текстларнинг ўзидагина ишлатилган²¹.

Тиниш ва ажратиш белгилари миқдоридан кўринадики, XI—XIX асрларга оид қўлёзма текстлардаги ишоралардан XIX асрдаги насрий текстларда қўлланган шакллар тенгма-теги ортиқ бўлган. Бунинг маълум сабаблари бор, албатта.

XIX асрда насрий текстлар типографик ва литографик усулда босилган. Литографик усулда босилган текстларда асосан қўлёзмада ишлатилган белгилар (баъзилари туширилиб қолдирилган) қўлланган; типографик насрий текстларда эса ҳозирги тиниш белгиларининг баъзилари ва уларнинг шаклларига бирор жиҳатдан муносабатдош [, , () , — , • , •• , ••• , •••• , ••••• , •••••• , ••••••• , •••••••• , ••••••••• , •••••••••• , ••••••••••• , •••••••••••• , ••••••••••••• , •••••••••••••• , ••••••••••••••• , •••••••••••••••• , ••••••••••••••••• , •••••••••••••••••• , ••••••••••••••••••• , •••••••••••••••••••• , ••••••••••••••••••••• , •••••••••••••••••••••• , ••••••••••••••••••••••• , •••••••••••••••••••••••• , ••••••••••••••••••••••••• , •••••••••••••••••••••••••• , •••••••••••••••••••••••••• , ••••••••••••••••••••••••••• , •••••••••••••••••••••••••••• , ••••••••••••••••••••••••••••• , •••••••••••••••••••••••••••••• , ••••••••••••••••••••~ ✱] ишоралар, турли кўринишдаги юлдузча белгилар (уларнинг ўзининг миқдори ўндан ортиқ бўлган) ишлатилган. Демак, насрий текст тиниш белгилари шакллари ўша даврда ҳам қўлёзма текст белгиларидан, ҳам типографик нашр техникаси ва характерига мос бир неча янги ишоралардан иборат бўлган. Шунинг учун ҳам уларнинг пунктуацион белгилари миқдори, табиий равишда, қўлёзма текстлардагидан ортиб кетган.

²¹ Х. Ғозиев. Ўзбек пунктуацияси тарихи. «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», Тошкент, 131—187. 191-бетлар.

1901—1917 ЙИЛЛАРДАГИ ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАРНИНГ ШАҚЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТАҚДИРИ

Маълумки, китоб нашри бошлангунча Ғарбий Европа халқлари ёзувларида нуқталар комбинацияси, нуқта, нуқтали вергул (.), вергул устида нуқта, вергул устида икки нуқта, устма-уст уч вергул (‘) сингари кўп миқдордаги тиниш белгилари қўлланган бўлиб, улардан айримлари XVI асрда нашр этилган китобларда ҳам учрар эди. Россияда ҳам шундай ҳол юз берди¹.

Масалан, славянларда китоб нашри 1491 йилдан бошланган бўлса ҳам, уларнинг XV—XVI асрларда нашр этилган текстлари пунктуация жиҳатдан қўлёзма текстларидан фарқланмаган². Демак, уларнинг нашрий текстларида бир неча ўн йил қўлланган пунктуацион белгилар асосан қўлёзмаларида ишлатилган белгилардан иборат бўлган.

Ўзбек пунктуацияси тарихида юқоридагидек ҳол бошқачароқ йўсинда юз берган: текстларда ҳозирги тиниш белгиларини қўллаб юбориш процесси давомида қўлёзмаларда учраган тиниш белгилари ҳам, юқорида кўрсатганимиздек, анча-мунча ишлатилган. Масалан, мамлакатимизда нашр этилган ўзбекча текстларни кўздан кечирганимизда, уларда учраган (араб алифбоси асосидаги ёзувимизда) кенг маънодаги пунктуацион белгилар XX асргача, ҳозирги бир неча тиниш белгиларидан ташқари, қуйидагилар эди: юлдузча белгилар, комбинацион шакллар (···, ···, ···) ва бўш жой (насрий текстларда)

;, |, ||, =, комбинацион белгилар (қайд этилгандайлари), иккита юлдузча шакл ва бўш жой (шеърларда) ишлатилган.³

XX аср бошидан Октябрь социалистик революциясигача бўлган давр ичида текстларда қўлланган пунктуацион белгилар шаклларининг миқдори олдинги шакллар миқдоридан анча ортиб кетади. Уларнинг кўринишларидаги озми-кўпми фарқни кўз-

¹ С. М. Абакумов. Об основах методики пунктуации, «Известия АН РСФСР», М.—Л., 1947, № 10, стр. 13.

² Уша асар, 10—11-бетлар.

объектлар сонининг кўпайиши, босмахоналарда нашрий текстларнинг майдонга келишида қатнашувчилар миқдорининг ортини, уларнинг ҳаётга турлича қарашлари, нашрий ишларнинг бирлаштирилган ҳолда эмас, айрим-айрим олиб борилишининг давом этиши сабаб бўлган. Шунингдек, пунктуацион белгилар миқдорининг бундай ортиши ҳозирги тиниш белгилари шаклларини турли хилда ёзиб, уларни ўшандай кўринишларда литографияда босилиши ҳамда хилма-хил бирикмаларда қўлланиши сингари ҳолларнинг ҳам натижаси бўлган.

Бу даврда миқдори ортган умумий пунктуацион шакллар қаторида ҳозирги тиниш белгиларининг асосий шакллари келажак ўзиники эканини тажриба процессида кўрсатиб турар эди.

Ҳозирги тиниш белгиларининг бошқа халқлар ёзуви тажрибасида текстларни тўғри тушунишли қилиб ва эмоционал ифодаларга мувофиқ гап мазмун турларини фарқлаб кўрсатиш сингари вазифаларини бажариб турганини кўрган қатор автор ва нашриётчиларда ўз нашрий текстларида ўша белгилардан фойдаланишга интилиш бора-бора ортади.

Бу ҳолни уч турли объект ичида ҳам насерий, ҳам шеърый текстларида асосан ҳозирги тиниш белгилари ва улар асослаган шакллари қўллаши билан ўша даврда олдинда турган журналлар мисолидагина кўрсатмоқ ҳам, менимча, кифоя қилади. Ундаги фактлар изоҳи бу жараён ёзувимизда қандай юз берганини аниқлаш ва аниқлашга етарли восита бўла олади.

Масала равшан ифодалансин ва аниқ тасаввур этилсин учун, ҳар қайси журналда қандай пунктуацион шакллар бўлганлигини хронологик тартибда айрим-айрим кўрамиз. Хронологик асосга кўра, улар қуйидаги тартибда қаралмоғи лозим: «Ойна», «Ислоҳ», «Изоҳ»³, «Деҳқон», «Юрт».

«Ойна» журнали. Маълумки, собиқ Туркистонда ўзбек тилида (баъзи материаллари форс тилида ҳам) нашр этилган биринчи журнал Самарқандда босилган «Ойна»дир. У 1913 йил октябрь ойи охирида нашр этила бошлаб, 1914 йил давомида ҳам босила боради. 1915 йилнинг июнида «Ойна»нинг шу йил ҳисобидан 16 сони чиқади. 16-сон журналининг охириги сони эди, чунки шундан кейин бу журнал чиқмай қолади. Шундай қилиб, «Ойна» журналининг 78-сони унинг сўнгги сони бўлиб қолади.

«Ойна»нинг 1913 йилда нашр этилган 10 сонидан 6 сони, 1914 йилда чиққан 48 та сонидан 12 сони ва 1915 йилда босилган 16 сонидан 7 сонини кўздан кечиришимиз уларда пунктуацион белгилар қўлланишининг қуйидаги кўринишини қайд этиш лозимлигини кўрсатади: 1913 йилда нашр этилган 10 сон журналининг 6 сони (2, 3, 4, 6, 7, 10-сонлари)нинг ҳар бирида қуйидаги белгилар қўлланган: ., ‘, « », (), :, —, — —. 6-сонда

³ «Ойна», «Ислоҳ», «Изоҳ» журналлари литографик усулда — тошбосма усулида нашр этилган.

гина ҳозирги асосий пунктуацион белгиларнинг қолгани ҳам, яъни 10 та белги ишлатилган.

Сўроқ, ундов белгилар ва кўп нуқта бешта сонда қўлланган. 22 ерда қўлланган кўп нуқтанинг еттитаси уч нуқтали, тўрттаси тўрт нуқтали, яна тўрттаси беш нуқтали, бошқа тўрттаси олти нуқтали; етти, саккиз, тўққиз нуқталиси биттадан бўлган. Демак, энг кўп қўлланган кўп нуқта уч нуқтадан иборат экан. Еттинчи сонда сўроқ мазмунли ибора ҳам, унинг пунктуацион шакли ҳам йўқ. Тўртинчи соннинг тексти ундов белгиси қўйилишига, 3-соннинг тексти эса кўп нуқта қўлланишига имконият берса ҳам, у сонларда ўша белгилар ишлатилмаган. Нуқтали вергул эса текширилган сонларнинг биридагина, яъни 6-сонидagina, қўлланган. Булардан ташқари, текширилган журналларнинг 2, 3, 4-сонларида ётиқ тўрт чизиқча (// //) ни, 4 ҳам 10-сонларида ётиқ икки чизиқча (//) ни учратдик.

«Оина», инв. 8816, 137—138-бет.

«Оина»; инв. 8816, 14-бет.

«Оина», инв. 8816, 6-бет.

«Оина», инв. 8816, 12-бет.

Журналнинг учинчи сонида сўроқ ва ундов белгиси бирга қўллангани ҳам учрайди.

«Оина» журналининг 1914 йилда нашр этилган 48 сонидан текширилган 12 (1, 2, 3, 4, 5, 6, 11, 12, 17, 28, 40, 51) сонининг учтасида (1, 11, 28-сонларида) ҳозирги асосий пунктуацион белгиларнинг ҳаммаси қўлланган; уларнинг ҳар бирида эса қуйидаги белгиларнинг ҳаммаси топилади: •, ‘, !, (), « », : , кўп нуқта.

Демак, текширилган журнал сонларининг ҳар бирида ҳам қўлланган асосий пунктуацион белгилар сони, 1913 йил билан солиштирганда, 1914 йилда иккитага ортган (ундов белгиси ва кўп нуқта ҳисобида), уларнинг ҳаммаси (10 таси ҳам) қўлланган журнал миқдори бир ярим баробар кўпайган, яъни 1913 йилда олти журналнинг биттасида ҳозирги асосий пунктуацион белгиларнинг ҳаммаси ишлатилган бўлса, 1914 йилда улар ўрганилган 12 журналнинг учтасида тўла қўлланган. 12 соннинг 66 ерида қўлланган кўп нуқтадан 30 таси уч нуқтали, 24 таси тўрт нуқтали, 4 таси беш нуқтали, бошқа тўрттаси 6 нуқтали, иккитаси 7 нуқтали, биттаси 11 нуқтали, яна бири 12 нуқтали бўлган. Демак, энг кўп ерда қўлланиш жиҳатидан биринчи ўринда уч нуқтали кўп нуқта, иккинчи ўринда тўрт нуқтали кўп нуқта турган.

Сўроқ белгиси. (?) 11 та сонда ишлатилган, 40-соннинг текстида сўроқ мазмунли гап йўқ, бинобарин шу сонда сўроқ белгиси қўлланмаган. Нуқтали вергул (:) 8 та сонда (2, 3, 4, 5, 6, 12, 17, 51-сонларда) йўқ. Демак, у тўрт сонда (1, 11, 28 ва 40-сонларда) ишлатилган. Булардан ташқари, ўрганиб чиқилган журналларнинг 10 тасида (1, 3, 4, 5, 6, 11, 12, 17, 28 ва 51-сонларда) икки тиредай шакл (— —), 9 тасида (1, 2, 3, 6, 11, 17,

28, 40 ва 51-сонларда) тире, 6 тасида (1, 3, 6, 12, 17 ва 51-сонларда) ётиқ тўрт чизиқча ва учтасида (1, 2 ва 4-сонларда) ётиқ икки чизиқча шаклидаги пунктуацион белгилар қўлланган.

1914 йилда нашр этилган ва текшириб кўрилган «Ойна» журналининг баъзиларининг насрий текстларида мисоллардагидан ташқари, бир неча пунктуацион белгилар қаторлаб бир нечтаси қоришиқ ҳам қўлланади: !? (2-сондаги каби), ... !? (3-сондаги каби), ... !! (12-сондаги каби), ? .. (17-сондаги каби), .!, !!! (40-сондаги каби), ...!,? (51-сондаги каби).

«Ойна»нинг 1915 йил июнидаги сони унинг охириги сони бўлади. Унинг шу йилги еттита сонининг насрий тексти кўздан кечирилди. Шундан тўрттаси (7, 12, 13, 15-сонлар)да ҳозирги асосий пунктуацион белгиларнинг ҳаммаси (10 та белги) ишлатилган. Демак, 1915 йилда у белгиларнинг барчаси қўлланган журналлар сонининг миқдори, 1913 йилдаги қўлланишга (6 дан бирга) нисбатан, уч баравардан зиёдроқ, 1914 йилга (12 дан 3 га) нисбатан, икки баравардан кўпроқ ортган. Қуйидаги белгилар эса, текширилган сонларнинг еттовида ҳам учрайди: ., ?, ,, (), : , — , кўп нуқта. 57 ерда қўлланган кўп нуқтанинг 27 таси уч нуқтадан, 25 таси тўрт нуқтадан, 3 таси беш нуқтадан, биттаси 6 нуқтадан ва бошқа бири икки нуқтадан иборат бўлган. Демак, 1915 йилда, 1914 йилдаги каби, миқдори 6 дан ортиқ (12 нуқтагача етиб борган) кўп нуқталар учрамайди. Бу ҳол кўрсатадики, кўп нуқтанинг уч нуқтасини кўпроқ қўллаш тенденцияси ортиб боради. Кўп нуқтадаги нуқта миқдори учта бўлиши лозимлигини кўрсатган аниқ қондаси бўлмаган ёзувимизнинг бу тенденциясида бошқа халқлар ёзувининг шу соҳада кечган ҳолати, айниқса рус халқи ёзувидаги кўп нуқта белгиси миқдорининг учталиги таъсири жуда ҳам яққол кўзга ташланади.

Текширилган етти сон журналнинг 6 тасида (7, 10, 11, 12, 13, 15-сонларда) қўштирноқ, 5 тасида (7, 12, 13, 14, 15-сонларда) нуқтали тескари пеш ишлатилган. Бу шуни кўрсатадики, нуқтали тескари пеш қўлланган журналлар сони, 1914 йилга нисбатан, 1915 йилда ортган: 1914 йилда текширилган журналларнинг учдан бирини ташкил қилса, 1915 йилда яқин учдан иккисини ташкил этган.

Текшириб чиқилган журналнинг, қайд этилган белгилардан ташқари, 6 тасида (7, 10, 11, 12, 13, 14-сонларида) икки тире сингари шакл, тўрттасида (7, 10, 11, 14-сонларида) тире, тўрттасида (10, 11, 12, 13-сонларида) ётиқ икки чизиқча (//) қўлланган. 1913, 1914 йилларда асосан қўштирноқ бажарганидай вазифада ишлатилган ётиқ тўрт чизиқча (// //) 1915 йилги кўздан кечирилган журнал сонларида учрамайди. Демак, ҳозирги даврда асосий пунктуацион белгилар бўлиб қолган шакллар қаторида кўринмайдиган ётиқ тўрт чизиқча «Ойна» журналининг сўнги йилги сонларида тушиб қолади.

«Ойна» журналининг текширилган 1915 йил сонларидаги нас-

рий текстларда белгиларни қаторлаб ёки қоришиқ қўллангани (!', !!, !.., !... каби) ҳам учрайди.

Наشري 21 ой давом этган «Ойна» журналининг текширилган сонларидан юқорида келтирилган мисоллар шунни кўрсатадики, ҳозирги асосий тиниш белгилари ва асосан уларнинг шакли донрасидаги ёлғиз ҳам қаторлаб, қоришиқ ишлатилган, бирор томондан бир-биридан фарқланган пунктуацион белгилар миқдори 39 кўринишда бўлган.

«Ислоҳ» журнали. Бу журнал Ташкентда 1915 йилдан нашр этила бошлайди. У «Ойна» журналидан сўнг чиқа бошлаган бўлса-да, пунктуацион белгилар қўллашда ундан кейинда туради. Бунинг сабабини шу журнал ноширлари, мақола ва хабарлар авторларининг бу масалага етарли эътибор бермаганлари ҳамда уларнинг тушунча доиралари билан изоҳламоқ мумкин. Бу кейинда қолганлик, ҳозирги 10 белгимизнинг у журналнинг Октябрь революциясигача нашр этилган сонларидан, яъни 67 сонидан фақат икки сони (1917 йилги 11 ва 14-сонлари)да қўлланганлигида ва уларда ҳамда бошқа сонларда пунктуацион белгилар қўйилишида изчиллик йўқлигида кўринади. Фикримиз тасдиқи тубандаги таҳлилларда кўзга яққол ташланади.

«Ислоҳ»нинг биринчи йилда, яъни 1915 йилда нашр этилган 24 сонининг ҳаммасида ҳам учрайдиган белги учта: ., ‘, ‘. «Ойна»нинг текширилган биринчи йилдаги, яъни 1913 йилдаги 6 сонида эса еттита белги қўлланган: ., ‘, « », (), :, —, ‘’.

Уларнинг ҳар бир сонда қўлланганига мисоллар келтирамиз: 1915 йилги: 1-сон, 17, 19-б.; 2-сон, 42-б.; 3-сон, 74-б.; 4-сон, 108-б.; 124-б.; 5-сон, 135-б., 143-б.; 6-сон, 167-б.; 7-сон, 194-б.; 8-сон, 246-б.; 9-сон, 283-б.; 10-сон, 290-б., 302-б.; 11-сон, 330-б., 334-б.; 12-сон, 366-б., 384-б.; 13-сон, 402-б.; 14-сон, 421-б., 444-б., 471-б.; 16-сон, 485-б., 510-б.; 17-сон, 516-б., 520-бетлар.

24 сон журналининг 12 сонида (1, 3, 7, 10, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 24-сонларида) ундов белгиси, 7 сонида (1, 2, 5, 14, 16, 19, 20-сонларида) баёи аломати, 4 сонида (1, 2, 3, 4-сонларида) кўп нуқта, икки сонида (4, 5-сонларида) қавс, 8 сонида (1, 10, 16, 19, 20, 22, 23, 24-сонларида) қўштирноқ, 11 сонида (1, 2, 3, 10, 12, 13, 14, 18, 19, 20, 21-сонларида) тире, 16 сонида (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 12, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22-сонларида) нуқталли тескари пеш қўлланган.

1916 йилда нашр этилган «Ислоҳ»да пунктуацион белгилар 1915 йилда нашр этилган «Ислоҳ»дагидан кам бўлган. Масалан, шу йилги 24 сон журналининг ҳаммасида фақат икки белги учрайди ., (). 1915 йилдаги сонларнинг ҳаммасида ҳам учрайдиган белги учта эди: ., ‘, ‘. Бу икки белги қўлланган 24 соннинг тўрттасида у белгилар қўлланганини кўрсатувчи мисоллар келтирамиз: (1-сон, 10-б., инв. 10854), (1-сон, 29-бет, инв. 10854), (6-сон, 190-б., инв. 10854), (15-сон, 463-б., инв. 10854), (24-сон, 615-б., инв. 10854).

Журналнинг 1916 йилдаги 24 сонидан 17 сониди (1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23-сонларида) ундов белгиси, 17 сониди (2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22-сонларида) баён аломати, 17 сониди (2, 5, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23-сонларида) кўп нуқта, 15 сониди (4, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23-сонларида) тире, биринчи сондан ташқари, 23 сонда нуқтали тесқари пеш, 16 сонда (7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23-сонларида) қўштирноқ, 5 сонда (7, 15, 16, 17, 23-сонларда) сўроқ аломати, 6 сонда (9, 10, 17, 18, 19, 20-сонларда) тесқари пеш қўлланмаган. Демак, қайд этилган белгилар қўлланмаган журнал сонларининг миқдори 1915 йилдагидан 1916 йилда ортиқ бўлган. Бир неча белгилар қўлланмаган журнал сонлари миқдорининг бу йилда олдинги йилдан ортгани, кўп нуқта қўлланмаслигини мустасно қилганда, 1916 йилда нашр этилган журналлар текстларининг синтактик қурилиши ва мазмуни у белгиларни ишлатишга мос эмаслигидан эмас, балки уларда ана шу белгилар (!, :, ..., —, †, « », †, †) ни қўллашга эътибор берилмагандир.

Шунингдек, 1917 йилда (Октябрь революциясигача) нашр этилган 19 сон «Ислоҳ»да пунктуацион белгилар қўлланиши ҳам айрим белгиларнинг ишлатилишида 1915 йилдаги даражага кўтарилмайди. Масалан, у журналларнинг ҳаммасида ҳам уч белги (., †, ()) кўринса-да, 10 сониди (2, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 16, 17-сонларида) ундов белгиси, 16 сониди (1, 2, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 17, 18, 19-сонларда) кўп нуқта, 14 сониди (1, 2, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19-сонларда) тире, 13 сониди (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 13, 14, 16, 18, 19-сонларда) нуқтали тесқари пеш, 7 сониди (3, 6, 8, 9, 11, 14, 16-сонларда) қўштирноқ, 2 сониди (14, 15-сонларида) сўроқ белгиси қўлланмаган.

Изоҳларимиздан кўринадики, «Ислоҳ» журналида пунктуацион белгилар қўлланиши, уларнинг бошқа журналларда ишлатилишидаги маълум даражада тараққий эта бораётган систематиклик ҳолатини ўзида акс эттира олмайди. Шунга қарамай, бу журнал ҳам айрим сонларида ҳозирги пунктуацион белгиларнинг ҳаммасини, кўпида эса у белгиларнинг бир нечасини, баъзида икки ё учтасини ўз саҳифасида кўрсатган объектлардан бўлиб қолади. Шундай қилиб, бу журнал бўйича олдинда қайд этилган 25 хил кўринишдаги белгилардан унинг икки сониди 10 белги (., †, ..., †, †, :, (), —, « », †)нинг ҳаммаси ёки қолганларининг кўпида қуйидаги белгиларнинг бирмунчаси, баъзиларида уларнинг тўрт ё бештаси, айримларида икки ёки учтаси қўлланганини қайд этмоқ мумкин.

У журнал сонларининг айрим ерларида, 25 та белгидан ташқари, тубандаги каби белгилар бирикмаси ҳам учрайди: ...! (1916, 24-сон), !ε (1915, 8-сон), ...ε (1915, 6-сон). Демак, бу журнал насрий текстларида бирор жиҳатдан бир-биридан

фарқланадиган 28 та пунктуацион белги қўлланган. Булар сирасига асосан абзац охирини кўрсатиш учун шу журналнинг 1915 (21, 22, 24-сонларининг ҳар бирининг бир ерида), 1916 (1 сонда 19 ва 40-бетда бир мартабадан) ва 1917 йилги баъзи сонларининг айрим ерларида ишлатилган шу шаклни — **ا**! қўшсак, бу журналдаги пунктуацион белгилар миқдори 29 га етади.

Кўринадики, бу журнал пунктуацион белгилари составида ҳозирги тиниш белгиларидан деярли бутун кўринишлари билан фарқланадиган иккита шакли (**و**, **ا**) билан «Ойна»нинг, араб алфавитининг **خ** ва **алиф** (**ا**) бирлигидаги белгиси билан эса «Изоҳ»нинг пунктуацион белгиларидан фарқланади.

«Изоҳ» журнали. Бу журналнинг биринчи сони 1917 йилнинг 19 июнида чиқади. Тошкентда чиқарилган шу журналнинг Октябрь революциясигача 15 сони нашр этилади. Унинг текширилган 14 сонининг ҳеч бирида ҳозирги белгилар тўла қўлланмайди. Бу даврда ўз саҳифасида ҳозирги тиниш белгиларининг ҳаммасини тўла кўрсата олмаган журнал фақат шу «Изоҳ» журнали бўлади.

Сўроқ белгиси етти сонда (2, 3, 5, 6, 7, 8, 9-сонларда), баён аломати 4 сонда (2, 3, 5, 7-сонларда), тире 8 сонда (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11-сонларда), кўп нуқта 6 сонда (2, 3, 7, 8, 11, 15-сонларда) ишлатилган.

«Изоҳ»нинг ҳамма сонларида ҳам ишлатилган белгилар шулар бўлиб чиқди. ., 6, « ». Мисоллар:

... (1-сон, 4-бет, инв. 10859), (1сон, 9-бет, инвч 10859), (2-сон, 29-бет, инв. 10859), (11-сон, 175-бет, инв. 10859).

Шундай қилиб, «Изоҳ»нинг текширилган сонларидаги пунктуацион белги сифатида қўлланган шакллар, олдинда айтилганидек, 28 хил кўринишдаги шакллардир. Улардан қуйидагилар сўроқ белгиси шакллари:

٩, ٺ, ٧, ٸ, ٣, ٴ, ٳ, ٲ, ٱ, ٰ

«Изоҳ»да сўроқ белгиси сифатида бирор жиҳатдан бир-бириндан фарқланган 10 та шакл қўлланган. Бу бир функциядаги кўп шакл литография учун текстни кўчирган котибнинг (бу ўринда Шоислом котибнинг) сўроқ мазмуни учун биргина белги танлаб олмаганидан юзага келган. Демак, бир сўроқ белгисининг ана шундай 10 та (уларнинг ҳар бири ҳам такрор қўлланган) кўринишга эга бўлишига котиб текстни кўчирганда, сўроқ белгисининг бир шаклда бўлишини ўйламай, уни қандай ёзса, литография йўли билан ўшандай босилиши сабаб бўлган.

Литографик усул билан нашр этилган юқоридаги уч журналнинг — «Ойна», «Ислоҳ» ва «Изоҳ»нинг ҳар бирида қўлланган пунктуацион белгилар шакли ва миқдори, йиғиб кўрсатсак, қуйидагича бўлади:

сонларида уларни қўллаш сусаяди (6 ва 7-сондаги каби), ундан сўнг яна бир қадар дурустланади (8 ва 9-сонларидаги каби), оғирги сонларида эса ишлатиш ўрни тагин камаяди (масалан, бу ҳол керакли ўринларнинг ҳаммасида ҳам бир нуқта, тескари пеш сингари белгиларни қўйвермасликда кўринади).

Бизнинг аниқлашимизча, 1917 йилнинг июнь, август ойларида уч сони чиқарилиб, тўхтатилган «Юрт» (муҳаррири — А. Зоҳирий) журнали насрий текстларда тиниш белгилари қўллашда бу даврдаги ҳамма журналлардан, шу жумладан «Дехқон»дан ҳам, ўз замонасига нисбатан изчилроқ йўл тутади. Қўқонда босилган ва типографик усулда нашр этилган журналларда қўлланганлиги юқорида қайд этилган тиниш белгиларининг биттаси (!!)дан бошқа ҳаммасини ўз саҳифасида кўрсатган бу журналнинг муваффақияти шулардан иборат: унда ҳозирги тиниш белгиларининг ҳаммаси бор, материал характери билан боғланган ҳолда қаторлаб қўйилган белгилар сирасидаги кўп шаклни ҳисобга олмаганда, уларнинг қўлланиш ўрни ва вазифалари ўшандай белгиларнинг ҳозирги даврда ишлатилиши билан анча мос келади, унга тўғри келмайдиган ҳолатлар кам; журналнинг ҳеч бир сониди тиниш белгиси қўлланмаган материал йўқ ва ҳоказо.

Бу даврда бири Самарқандда, учтаси Тошкентда, яна бири Қўқонда нашр этилган бешта журналнинг насрий текст материалларида, йиғиб айтганда, пунктуацион белгиларнинг қандай шакллари қўллангани ва уларнинг ҳозирги тиниш белгиларининг ёзувимизга кириб келишида тутган ўрни ҳақида тубандаги мулоҳазаларни қайд этмоқ мумкин:

1. Бешта журнал насрий текстларида учраган пунктуацион белгилар йиғиндиси, юқорида кўрсатганимиздек, 75 хил кўринишдадир⁴.

2. Бирор томондан бир-биридан фарқланувчи бир функциядаги айрим ёки бир неча пунктуацион белгилар ҳар бир журнал доирасида ва журналлараро мавжуд ва уларнинг миқдори ҳам турлича. Шунинг учун ҳар бир журналда учраган пунктуацион шакллар миқдори журналлараро тенг эмас. Масалан, уларнинг миқдори «Оина»да 39 та, «Ислоҳ»да 29 та, «Изоҳ»да 28 та, «Дехқон»да 11 та, «Юрт»да 30 та. Бундай бўлишининг асосий сабаби ҳали ўзбек пунктуацион шакли ва миқдори барқарор ҳолга келмагани ва журналлардан кўпининг литография йўли билан босилганидир. Бу усулга кўра, қайси котиб текстга қандай пунктуацион белги қўйса, у ўшандайича босила берган. Турли котиблар ёзуви билан (котиблар баъзан авторлар қўлаган пунктуацион белгиларни сақлаганлар ҳам) босилган журналларнинг литографик текстларида бир-бирига тўла ўхшамаган бир вазифадаги пунктуацион шакллар (сўроқ белгиси, ҳозирги қўш-

⁴ Бу белгилардан қўлланилганини кўрсатувчи текстлар намунаси бундан кейинги саҳифаларда, у шаклларнинг функциялари баён этилган қисмда келтирилади.

тирноқ вазифасидаги турли шакллар, турли миқдордаги кўп нуқта-талар каби) ёки айрим-айрим белгилар (و، ب، ه!) пайдо бўлган.

3. Журналларнинг ҳаммасида ҳам ҳозирги асосий пунктуацион белгиларнинг барчаси қўлланаверган эмас. Бу мулоҳазамиз «Дехқон»дан бошқа, тўрт журналнинг текширилган 109 сонининг 107 сонидан (у журналларнинг текшириляётган даврда чиққан ҳамма сони 163 та бўлган) келтирилган қуйидаги маълумотлардан очиқ кўринади:

Бир нуқта ва тескари пеш 107 соннинг ҳаммасида бор; қавс 104 сонда бор, уч сонда йўқ; сўроқ аломати 91 сонда бор, 16 сонда йўқ; баён аломати 77 сонда бор, 30 сонда йўқ; қўштирноқ 76 сонда бор, 31 сонда йўқ; кўп нуқта 61 сонда бор, 46 сонда йўқ; тире 64 сонда бор, 43 сонда йўқ; ундов белгиси 52 сонда бор, 55 сонда йўқ; нуқтали тескари пеш 30 сонда бор, 77 сонда йўқ. Демак, бу белгилар ичида журналларнинг кам сонида қўлланган ундов белгиси билан нуқтали тескари пешдир. Қўлланган ўрнининг миқдори жиҳатидан ҳам улар, айниқса нуқтали тескари пеш, кейинда туради: у ўзи қўлланган журналларнинг 30 сонидида 144 ердагина ишлатилган. Бу миқдорнинг 46 таси «Юрт» журналининг битта сонига оидлигини қайд этсак, у белгининг бошқа журналларда қўлланган ўрнининг жуда кам экани яна очиқроқ кўринади. Нуқтали тескари пешнинг бундай ишлатилиши кўпинча мақола авторларининг унга берган эътиборларига боғлиқ бўлган. Масалан, Зухуриддин Фатҳиддин зода Бухорийнинг 1915 йилдаги «Ислоҳ» журналининг 9-сонидаги бир мақоласида 6 ерда, 11-сонидаги мақоласида 3 ерда, 13-сонидаги бир мақоласида 2 ерда, 23-сонидаги яна бир мақоласида 4 ерда, 24-сонидаги мақоласида ҳам 4 ерда нуқтали тескари пеш қўлланган. Демак, бу белги ҳаёт янгиликлари билан ўз даврида маълум даражада таниш бўлган, зикр этилгандай айрим кишилар мақоласидагина қисман ишлатилган. Умуман, текстларда пунктуацион шаклларнинг кўпини, керак бўлса, ҳаммасини бир қадар ўринли ишлатиш ана шундай автор, котиб ва нашриётчилар ташаббусига боғлиқ бўлган.

4. Текширилган журналларнинг насрий текстларида пунктуацион белгилар, литографик нашр журналларни кўзда тутганда «Оина»да, типографик нашр журналларни кўзда тутганда «Юрт»да, кузатилган бешала журнални кўзда тутганда эса охиригисида — «Юрт»да изчилроқ қўлланган. Шу билан бирга «Оина»да ва пунктуацион шакллар кўпгина ўринларда учрайдиган «Изоҳ»да, ҳатто «Дехқон»да ҳам тиниш белгилари қўлланмаган ерлар ҳам учрайди. «Изоҳ»нинг дастлабки сонидида қўлланган пунктуацион белгилар унинг кейинги сонларида ишлатилмай, бошқа сонларида яна тикланади. «Ислоҳ»нинг кўпгина саҳифаларида пунктуацион белгиларнинг жуда кам кўриниши, баъзан бир неча саҳифалик текстнинг охиридагина биргина тиниш белгиси (кўпроқ бир нуқта) бўлиши билан у бошқа журналлардан ажрალიб

туради. «Ойна»нинг 1915 йилги сонларидан олдинги сонларида ҳозирги пунктуацион белгилардай шакллардан бошқачароқ кўринишли белгилар [учдан ортиқ нуқтали кўп нуқталар, чизиқча (—, =, — —) кабилар] ишлатилмай, бугунги белгилар тўла қўлланган сонлар миқдори ортган. Демак, «Ойна»да пунктуацион белги қўллашнинг тадрижий тараққиёти ўша давр журналида ҳозирги белгиларни тўла қўллаш томонга қараб борган. «Юрт» эса, нашр этилган уч сонида бўлса-да, у белгиларнинг ҳаммасини қўллаган журнал бўлиб қолган. Шундай қилиб, бу давр журналларининг нашрий текстлари ҳозиргидай пунктуацион белгиларни (бошқачароқ шакллар билан ҳам бирга) ўша даврда ўзларида қисман ёки тўла қўллаган объектлар бўлиб қоладилар.

Келтирилган факт ва изоҳлардан кўринадики, олдин ва шу даврда қўлёзмаларда қўлланиб, босма объектларга ҳам кўчган, лекин қайд этилгандай вазифаларни бажариш даражасига кўтарила олмаган шаклларни нашрий текстларда ишлатиш кам ҳодиса бўлиб боради. Бу белгилар текстларда, айниқса типографик нашрий текстларда ҳозирги белгилар қўлланган объектларда кам ишлатилади, ҳатто қўлланмайди ҳам. Бундай ҳол асосан шу даврнинг охирига томон ортиб боради. Шундай қилиб, улар ўз ўринларини бирмунча қулай бўлган истиқболи порлоқ ҳозирги тиниш белгиларига қонуний равишда бера борадилар.

Пунктуацион белгиларга муносабатда, уларнинг истиқболини белгилашда уч турли объект бир-бирдан фарқли кўринади. Масалан, комбинацион шакллардан китобларда 14 таси (икс ва қўшув шаклини ҳам шу ҳисобга киритсак), газеталарда биттаси қўлланган бўлса, журналларда уларнинг ҳеч бири кўринмайди. Демак, бу даврда комбинацион шаклларни нашрий текстлардан тушириб қолдириш ва ўз саҳифасида асосан ҳозирги тиниш белгиларини қўллашда журналлар, айниқса уларнинг типографик усулдаги нашрлари, олдинда туради, китоблар эса кейинда боради.

Юлдузча сингари белгиларнинг 11 таси газеталарда кўринса-да, уларнинг биронтаси журналларда ишлатилмайди (бунда текширган журналларимиздан 3 тасининг литографияда босилганининг ҳам роли бўлиши жерак), китобларда эса улардан 2 тасигина топилади, холос.

Ҳозирги тиниш белгилари ўзининг афзаллигини, объект туридан қатъи назар, типографик текстларда яна ҳам очиқ кўрсатади. Текстларни типографик усулда нашр этиш йўли ортиб борган сари, ёзувимизда ҳозирги тиниш белгиларининг мустаҳкамланиб қолишига эришиш мумкинлиги тажрибада кундан-кунга ойдинлашиб боради ва бу ҳол улар ҳақида қондалар майдонга кела бошлаганида ҳам ўз аксини топади⁶.

⁶ 1913 йилда Муҳаммадмин ибн Муҳаммадкарим (Фаҳриддинов)нинг «Туркча қонда» номи китобининг 27—29-бетларида ҳозир ўнта ҳисобланаётган тиниш белгиларининг 9 таси (тиредаш бошқаси) ҳақида қондалар берилади.

Типографик нашр усулининг ривожланиши туфайли литографик усул билан босилган текстларда сўроқ белгисидай битта белгининг 20 хил, бошқа бир нечта тиниш белгисининг ҳар бирининг бир қанча кўринишда ёзилишдай ҳолларга барҳам бериш учун имконият туғилади.

Шундай қилиб, бошқа халқларнинг ёзувларида ҳам кўпдан бери қўлланиб келаётган ва ўша вақтда турли шаклда кўринган пунктуацион белгилар сирасида истиқбол ўзиники эканини кўрсата билган ҳозирги белгилар ёзувимизнинг тиниш белгилари сифатида амалда танланади ва унинг бир элементи сифатида ҳаётимизда мустаққамлана боради.

Айтилганлардан кўринадики, ҳозирги тиниш белгиларимизнинг шакллари ёзувимиз ўтмишида қўлланган пунктуацион белгилардан бўлмай, улар араб алфавити негизидаги ҳарфларнинг ёзилиш йўналишига мосланиб (؟ , ‘ , ؛ каби) олинган ва баъзи туркий халқларда ҳам қўлланиб турган рус ёзуви тиниш белгилари бўлган. Улар пунктуациямиз сирасидаги комбинацион, юлдузча сингари ва бошқа хил кўринишли шакллардан ўзларининг ҳар тарафлама афзалликларини амалда кўрсатиб, ёзувимизнинг асосий тиниш белгилари бўлиб қолганлар.

ЎЗБЕК МАТБУОТИДА ҲОЗИРГИ ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ КИСҚА ВАҚТДА ПАЙДО БЎЛИШИ ВА УНИНГ САБАБЛАРИ

Ўзбекча нашрий текстнинг насрий қисмига ҳозирги тиниш белгиларидан, дастлаб, қавс 1825 йилда Қозон, вергулнинг тескари шакли — тескари пеш (;) 1841 йилда Париж, кўп нуқта 1868, тире 1869 йилда Петербург, бир нуқта 1872 йилда, қўштирноқ 1878 йилда Истанбул типографияларида босилган асарлар орқали киритилган. Демак, ўзбекча текстларда қавс, тескари пеш, кўп нуқта, тире, қўштирноқ ва бир нуқталар, бириччи мартаба, бошқа халқлар нашриёти орқали пайдо бўлган⁶. Икки нуқта билан нуқтали тескари пеш эса, дастлаб, ўзимизда нашр этилган асарларда қўлланган, сўнгра бошқа халқлар нашриёти чоғ этган ўзбекча текстларда кўринган.

Шундай қилиб, бошқа халқлар нашриётида босилган бир қатор ўзбекча китобларнинг текстларида ҳозирги тиниш белгиларидан юқорида қайд этилган саккизтаси олдин онда-сонда кўринган бўлса-да, улар кейинча мукамалроқ қўллана бошлаган. Бир неча китобларда бошидан охир ишлатилган. Бироқ XX аср бошигача бўлган бу даврда ўзимизда нашр этилган текстларда ҳозирги тиниш белгилари жуда кам кўринган, ҳатто уларнинг баъзиси қўлланмаган ҳам. Модомики шундай экан, бошқа халқлар нашриётида босилган ўзбекча текстларда ҳозирги белгиларнинг зикр этилгандай қўллангани нашрий текстларга ҳозирги

⁶ Ҳ. Ғозиев. Ўзбек пунктуацияси тарихи, «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», 1959, 131—141, 156—187-бетлар.

тиниш белгилари киритилиш тарихининг озми-кўпми аҳамиятли саҳифаларидан бўлиб қолади. Шулар туфайли XIX аср ҳозирги тиниш белгиларидан бир нечасини текстларимизга киритган ва улар бошдан-оёқ қўлланган бирмунча ўзбекча китоблар ҳам бўлганини кўрсатишга имкон берган аср сифатида пунктуациямиз тарихидан ўрин олмоққа ҳақлидир.

Бошқа халқлар нашриёти орқали ўзбекча нашрий текстларга киритилган тиниш белгилари, гарчи улар дастлаб киритилган белгилар бўлсалар ҳам, менимча, ёзувимизга ҳозирги тиниш белгилари киритилиш тарихининг эпизодик бир моментигина ҳисобланиши керак. Ана шу моментни ҳам кўзда тутган ҳолда, нашрий текстларимизга ҳозирги тиниш белгиларининг киритила бошланишини ва уларнинг қўлланишидаги ривожланиш тарихини собиқ Туркистон босмаханаларида босилган текстлар орқали кўрсатиш тўғри бўлади.

Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярмида, нисбатан оммавийроқ бўлган дастлабки ўзбекча нашрий текст 1870 йилдан Тошкентда чиқа бошлаган «Туркистон вилоятининг газети»да кўринган. Асос-эътибори билан айтганда, тиниш белгисиз бўлган бу газета қавсни (1873 йилдан), тирени (1876 йилдан), кўп нуқтани (1877 йилдан) ва қўштирноқни (1886 йилдан) ўз саҳифасида биринчи бўлиб кўрсатган газетадир. Бу белгилар XIX аср охиригача шу газетادا онда-сонда учраб турган (айниқса қўштирноқ жуда кам қўлланган).

Тиниш белгиси сифатидаги бир нуқта, сўроқ белгиси (?), вергул (,), нуқтали вергул (;) ва баён аломати (:) ўзбекча текстларда биринчи мартаба 1885 йилда Тошкентда нашр этилган В. П. Наливкиннинг китобида кўринади: v тиниш белгилари шу дарсликнинг рус ҳарфи билан ёзилган 16 бетдаги ўзбекча таржима текстларида қўлланади.

Ундов белгиси ва араб алфавити негизидаги ёзувимизнинг йўналишига мосланган сўроқ аломати (؟), тескари пеш (.), нуқтали тескари пеш (:)лар, шунингдек, баён аломати шу алфавитдаги ёзувимиздаги ўзимиздаги нашрий ишларда биринчи мартаба «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1901 йилдаги 31-сонининг бир мақоласи орқали кўринади. Шу мақолада ҳозирги тиниш белгиларининг бошқалари ҳам (тиредан ташқари) онда-сонда учрайди. Бундан кейин ҳам бу газетادا ҳозирги тиниш белгиларининг кўриниши ҳар замондаги ҳодиса сифатида юз беради.

Шундай қилиб, ҳозирги тиниш белгиларининг ўзимизда нашр этилган насрий текстларда кўриниши 1873—1901 йиллар мобайнида юз беради.

Ҳозирги тиниш белгиларининг ўзбекча текстларда биринчи мартаба қайд этилган манбаларда пайдо бўлганининг сабаби нимада? Нега у белгилар нашр этилган бошқа бирмунча ўзбекча текстларда биринчи мартаба кўринмади?

Бу тиниш белгилари шунинг учун ҳам биринчи мартаба ўша манбалар текстларида кўринганки, у текстлар асосан русча текст таржималари бўлиб, асл нусхада тиниш белгилари қўлланиши таржимада ҳам уларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Бу фикримиз тасдиғи, ўша ўзбекча текстларда ишлатилган тиниш белгиларининг қўлланган ўрин ва вазифаларини оригиналдаги тиниш белгиларининг ўрин ва вазифалари билан солиштирганда, яққол кўринади: улар орасида ўхшаш бўлмаганлари жуда кам. Бу ҳол тиниш белгилари қўллашда тиллар орасида мавжуд умумий томонлар билан ҳам изоҳланиши мумкин ва шу асосда таъсирланиш ғайритабiiий эмаслигини, балки ўнғайлигини қайд этмоқ ўринлидир.

Ҳозирги тиниш белгиларининг текстларда биринчи марта пайдо бўлишигина эмас, қўлланишларининг ортишида ҳам асосан рус ва туркий халқларнинг айримлари пунктуациясидан ҳам маълум даражада ибратланганимизни яна бир асар мисолида кўрмоқ мумкин.

Бизнинг аниқлашимизча, ўз даврига кўра, ҳозирги тиниш белгиларининг ҳаммаси бошдан-оёқ анчагина мувофиқ қўлланган биринчи ўзбекча китоб Тошкентда 1906 йилда нашр этилган «Минтахаби Жўғрофияи умумий» (120 бетча)дир.

«Минтахаби...» номли китобни ёзишда, автор шу темага онд кўпгина туркий, русча, форсий, арабий манбалардан фойдаланган (ўша асарнинг охири саҳифасига қаралсин). Бу авторнинг сўзларига асослансак, шу йилларда нашр этилган китоблар сирасида ана шу китобдагина ҳозирги тиниш белгиларининг юқорида айтилгандек даражада ишлатилгани шуни кўрсатадики, уларни ишлатишда мазкур авторнинг зикр этилган халқлар ёзувидаги манбаларда тиниш белгилари қўлланишидан ҳам таъсирлангани ва фойдалангани шубҳасиздир. Бироқ ана шу фойдаланиш, таъсирланишнинг асосий объекти асрлардан бери тиниш белгиларини қўллаб, камолотга анча етказган русча ёзилган манбалар бўлгани аниқдир; чунки бу даврда туркий ва форсий ёзувлар ҳам ҳозирги тиниш белгиларини қўллай бошлаганларига ҳали узоқ вақт бўлмаган эди. Шу билан бирга, у китобда қўлланган тиниш белгиларининг асосан русча тиниш белгилари, қисманларининг эса улар асосидаги шакллар бўлгани, қўлланиш ўрни ва вазифаларининг ҳам, асос-эътибори билан айтганда, рус пунктуацияси характерига кўп жиҳатдан мос келиши фикримиз далилидир. Ана шундай таъсирланиш ва фойдаланиш ёзувда фикр ва эмоцияли мазмунларни тўғри, равон ифодалаш талаби билан бу даврда ҳам, бундай кейинги даврларда ҳам давом этади ва ортиб боради.

* * *

*

Қайд этилган мулоҳазалар насрий текстларда ҳозирги тиниш белгиларининг майдонга келишига онд фикрлар бўлиб, шеърый

текстларда у белгиларнинг пайдо бўлиши кейинроқ ва бошқача-роқ йўсинда юз беради.

Маълумки, XX аср бошигача бўлган араб алфавити асосидаги ёзувимизнинг насрий қўлёзма ва нашрий текстлари сирасида тиниш белгилари қўлланганлари ҳам бўлган⁷. Бу даврда шеърий текстлар бирор восита орқали сатр ҳолида ҳар вақт қисмларга ажратилган, бироқ уларда ҳозирги тиниш белгиларидан қўлланмаган⁸.

Шундай қилиб, XX аср бошларида ҳозирги тиниш белгиларининг ҳаммаси қатор насрий текстларда кўринган бўлса, шеърий текстларда эса деярли ишлатилмас эди.

Маълумки, ўтмишда баъзи насрий қўлёзмаларда ишлатилган тиниш белгилари асосан синтактик-семантик асосларда, темача бутунлигини кўзда тутиб қўлланган ва шулар асосида текстлар қисмларга ажратилган. У белгилар гапларнинг мазмун характеридаги турлиликни, қисмларнинг логик муносабатларидаги фарқларни кўрсатувчи махсус шакллар сифатида кўринмаган. Бундай синтактик-семантик жиҳатдан қисмланишнинг қатор ҳолатлари шеърий текстларнинг сатрларга ажратилган ерида ва шу сатр охиридаги паузада ўз ифодасини топган.

Шеърий текстни ана шундай ифода этиш ва ана шундай ҳолда ўқиш ҳам уқиш минг йиллардан ортиқ даврни ўз ичига олган ва бу ҳол шеър ёзувчи ва ўқувчиларни ноиложлик туфайли маълум даражада қаноатлантирган; лекин уни ўқиш ва уқишдаги қийинчилик батамом йўқ бўлмаган. Чунки бу даврда шеърий текстларда қандайдир шакл билан кўрсатилиши зарур бўлган фикрнинг эмоционалиги, мазмун жиҳатдан турлилик, синтактик муносабатлардаги логик алоқаларнинг хиллари ва уларга боғлиқ интонацион процесс ҳамда паузалар ифодаси ёзувнинг махсус воситалари орқали кўрсатилмас эди.

Зикр этилган ҳолатларнинг баъзи томонлари насрий текстларда эса асосан ҳозирги айрим тиниш белгилари орқали олдинроқдан, XIX асрнинг иккинчи ярмидан ифодаланади. Насрий текстларнинг бу соҳадаги тажрибаси фикрий турлилик, эмоцияли мазмун, синтактик муносабат хиллари ва интонацион процессларнинг тўғри ифодалаш зарурияти асосида шеърий текстларда ҳам ҳозирги тиниш белгиларини қўллаб юбориш мумкинлигини кўрсатади. Бунда ҳам рус ҳамда айрим туркий халқлар шеърлятида тиниш белгилари қўлланиши ибрат сифатида кўмакка келади. Шундай қилиб, қайд этилгандай ҳолатлар туфайли шеърларда ҳам насрий текстлардан кейин ҳозирги тиниш белгилари пайдо бўла бошлайди. Бу ҳолат қуйидагича юз беради.

Шеърий текстларда ҳозирги тиниш белгиларидан қўллай бошлаш бизда энг олдин «Тараққий» газетасининг 1906 йил

⁷ Ҳ. Ғозиев. Ўзбек пунктуацияси тарихи (XI—XIX аср араб алфавити негизидаги ўзбекча ёзув материаллари асосида), «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», 1959, 71—192-бетлар.

⁸ Уша асар, 91—112 ва 143—156-бетлар.

14 июнь сонидаги бир шеърда кўринади. Унда кўп нуқта (... , каби), сўроқ белгиси, тескари пеш ва қўштирноқ қўлланади. Шу газетанинг ўша йилги 22 июнь сонидати бир шеърда фақат қавс бир ерда, тахаллусда ишлатилади.

1907 йилда Тошкентда нашр этилган «Аввал илм, Бидон ва Авбоби тасриф» китоби икки нуқтани шеърий сатрда биринчи марта қўллади. 1908 йил 7 сентябрдаги бир шеър орқали юқоридидаги тиниш белгилари ёнига ундов белгиси қўшилади. Бир нуқта дастлаб 1909 йилда нашр этилган «Адабиёт» номли шеърлар тўпламида қўлланади. Нуқтали тескари пешнинг шеърда бошлаб қўлланиши 1913 йилдаги «Ойна» журнали ҳиссасига тушади. Тиренинг шеърий текстда биринчи мартаба кўриниши ўша журналнинг 1914 йилдаги иккинчи сонидан бошланади.

Кўринадики, шеърий текстларда ҳозирги тиниш белгиларининг дастлаб пайдо бўлишида газеталар биринчи, китоблар иккинчи, журналлар эса учинчи ўринда туради. Бинобарин, шеър текстларига ҳозирги тиниш белгилари киритилиши процессини газеталарда нашр этилган шеърлар орқали кўрсатиш билан чекланамиз.

Бу даврда, бизнинг аниқлашимизча, «Туркистон вилоятининг газети» (Т., 1870—1916 йиллар), «Ўрта Осиёнинг умр гузоролиги газети» (устига «Тараққий» сўзи ҳам қўшиб қўйилган, Т., 1906 йил 2 январдан чиқа бошлаган), «Тараққий» (Т., 1906), «Хуршид» (Т., 1906), «Тужжор» (Т., 1907 й.), «Шухрат» (Т., 1907 й.), «Озиё» (Т., 1908 йилдан), «Самарқанд» (С., 1913 йилдан), «Садои Фарғона» (Қ., 1914—1915 йиллар), «Садои Туркистон» (Т., 1914—1915 йиллар), «Фарғона саҳифаси» (Н., 1917 й.), «Турон» (Т., 1912 й.), «Шўрои ислом» (Т., 1917 й.), «Тирик сўз» (Қ., 1917 й.), «Нажот» (Т., 1917), «Хуррият» (С., 1917—1918 йиллар), «Улуғ Туркистон» (Т., 1917 й.), «Кенгаш» (Т., 1917 й.), «Эл байроғи» (Т., 1917—1918 йиллар) ва «Турк эли» (Т., 1917 й.) газеталари нашр этилган.

Қайд этилган газеталарнинг бир қисмида тиниш белгиси қўлланмаган, бир қатор шеърларда ҳозирги тиниш белгиларидан бир нечтаси, айримларида эса кўпи ишлатилган. Масалан, «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1902 йил 6, 13, 40; 1903 йил 1, 2, 5, 6, 7, 9, 15; 1906 йил 4, 5, 6, 41, 46, 67, 70, 72; 1908 йил 1, 10, 19, 25, 43, 59, 61, 85, 95; 1909 йил 23, 27, 44, 58, 63, 87, 91, 94, 97; 1910 йил 6, 13, 36, 38, 40; 1911 йил 13, 14, 67, 82, 87; 1912 йил 38, 49-сонларидаги шеърий текстларда ҳозирги тиниш белгиларидан ҳеч бири қўлланмаган. Бу газетанинг текшираётган давримиз доирасида (бундан олдин ҳам)⁹ нашр этилган бошқа сонларидаги ҳамма шеър ана шундай белгисиз шеърий текстлардир. Бундай шеърий текст намуналари юқорида қайд этилган ва са-

⁹ «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1870—1900 йилларда нашр этилган сонларида 40 тача шеър босилган. Уларнинг ҳеч қайсисида ҳам ҳозирги тиниш белгиларидан қўлланган эмас.

ҳифаларида шеърлари ҳам бўлган газеталарнинг («Садон Туркистон», 1914 йил 4 май ва бошқалар) ҳаммасида мавжуд.

Газета шеърӣй текстларида ҳозирги тиниш белгиларининг қўлланиши ҳақида гапирганда, шуни ҳам айтиш керакки, «Тараққий» газетаси «Туркистон вилоятининг газети»дан кейин чиқа бошлаган газета бўлса ҳам, у шеърӣй текстларга ҳозирги тиниш белгилари киритишни асосан бошлаб берган ўзбекча газетадир. Масалан, унинг 1906 йил 14 июнь биринчи сонида Зариф Холиқийнинг бир шеърлада кўп нуқта, бир тескари пеш, яна бир шеърда бир сўроқ белгиси ва икки ерда қўштирноқ қўлланган сатрларга дуч келамиз (шу йиллардаги бошқа шеърларда бундай белгилардан йўқ). Қаранг: «Тараққий», 1906 йил 14 июнь.

Шунингдек, бу газетанинг 22 июндаги 3-сонидида бир шеърда биргина қавс таҳаллусда қўлланади. Демак, бу йилдаги газета шеърӣй текстида ҳозирги тиниш белгиларидан бештаси қўлланганини кўрамай.

Бошқа халқларнинг ўша давр газета (озарбайжонча «Тоза ҳаёт») ва журнал (татарча «Яшин»)ларидан олиниб, 1908 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да босилган шеърларда тубандаги тиниш белгилари қўлланган: !, ?, ' , .. , ... , () , « » , ..!. Булардан «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1908 йил 9 апрель сонидаги бир шеърда тўрт хили (' , .. , ... , ()), 7 сентябрь сонидидаги бир шеърда учтаси (... , ? , !), шу йилги 70-сонидидаги бир шеърда эса иккитаси [! , ? (тўртала сондаги шеър ҳам «Тоза ҳаёт» газетасидан олинган)], 76-сонидидаги «Яшин» журналидан олинган бир шеърда иккитаси [« » , ()] қўлланган. Шундай қилиб, 1908 йилда «Тараққий» газетасининг 1906 йилдаги сонларида кўринган ҳозирги белгилар ёнига улдов белгиси қўшилади.

«Туркистон вилоятининг газети»нинг 1908 йилги қайд этилган сонларидаги шеърларда кўрсатилган тиниш белгиларининг қўлланишида у шеърларнинг мазкур журналларда тиниш белгилари шеърлар бўлганлигининг таъсири ҳам шубҳасиздир.

«Самарқанд» газетасининг 1913 йил 7-сонидида озарбайжончадан таржима қилинган бир шеърда қуйидаги тиниш белгиларининг қўллангани ҳам фикримизнинг тасдиғига далиллардан дир: ! ,

«Садон Фарғона» газетасининг 1914 йил 4, 6, 9, 15, 28 ва 34-сонларидаги шеърларда қуйидаги белгилардан қўллангани кўринди: .. ? , ! , ' , : , ; , « » . Демак, бу газета ўздан олдинги газеталардаги шеърларда қўлланган ҳозирги тиниш белгиларининг қаторига бир нуқта, икки нуқта (:) ва нуқтали тескари пешни киритган. Масалан, «Садон Фарғона»нинг 1914 йилги 4-сониди: .. ? , ! , ' , : , () , « » , 9-сониди: ? , ' , : , ! .

«Садон Туркистон» (1914—1915) шу давр газеталари ичида ҳамма шеърларида деярли тиниш белгиси қўйилгани билан (баъзи шеърда биттагина белги бўлса ҳам) бошқа газеталардан ажралиб туради. Масалан, унинг 39 сонидидаги (ҳаммаси бўлиб

66 сон чиққан) 53 та шеърдан фақат 4 тасигина тиниш белгисиздир. Тиниш белгисининг ҳамма шеърда деярли учрашида ва баъзисида анча мукаммал қўйилишида авторларнинг бу масалага берган эътиборининг анча ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлгани аниқдир. Бу хил эътибор туфайли Ҳамза Ҳакимзоданинг «Садон Туркистон» газетасининг 1914 йил 11 майдаги 9-сонида босилган асари газета шеърий текстида, охириги тўрт сатрини мустасно қилганда, тиниш белгиси бирмунча мукаммал қўлланган биринчи шеър ҳисобланади.

Текстларнинг характерларига кўра, ҳозирги тиниш белгиларидан бирмунчаси қўлланиши мумкин бўлган газета шеърларида у белгилардан бири ё бир нечтаси ишлатилган. Масалан, «Садон Туркистон» газетасидан келтирилган мисолда қўлланган тўрт белги (!, ?, ., ‘) дан ташқари, газетанинг баъзи шеърларида қавс, қўштирноқ, бир нуқта ва кўп нуқталар ёки улардан айримлари қўлланган, «Улуғ Туркистон»нинг 21 октябрь сонида Ҳ. Ҳакимзоданинг бир шеърда еттита кўринишдаги (!, !!, !!!, ., ., ‘, ., ...) белги; «Фарғона саҳифаси»даги бир шеърда тўрт белги [!, ‘, ‘, ()]. 1917 йилда чиққан «Турон» (2-сон)даги бир шеърда тўрт [., !, ., ()] белги ишлатилган. Ана шундай йўсинда тиниш белгилари қўллаш шеърлар нашр этилган бошқа газеталарда ҳам баъзан учраб қолади.

Шундай қилиб, бу давр газеталаридаги айрим шеърларда қўлланган ҳозирги тиниш белгиларини йиғиб кўрсатсак, улар қуйидагилардан иборатдир: ., ?, ‘, ‘, .., ..., .., .., ., « », (). Булардан ташқари, баъзи шеърларнинг айрим ўринларидагина тиниш белгилари тубандагича қаторлаштириб қўйилган [1917 йилда «Улуғ Туркистон»да нашр этилган Ҳ. Ҳакимзода шеъри ва бошқалардаги каби (:, !!, !!!, ..!)].

Текширишимиз шуни кўрсатадики, газета шеърий текстларида қўлланган тиниш белгиларидан энг кам ишлатилгани, яъни бир неча ердагина қўллангани бир нуқта, энг кўп (нисбатан) ишлатилгани ундов белгиси бўлган, ҳаяжон ва сўроқли тасдиқ мазмунлар билан боғланган сўроқ белгиси ҳам анча-мунча учрайди (бу фикримизни йўл-йўлакай келтирган мисолларимизни кўздан кечиришининг ўзи ҳам тасдиқлайди). Масалан, «Туркистон вилоятининг газети»даги 6 шеърнинг 4 тасида ундов, сўроқ белгиси ва кўп нуқта (бир нуқта йўқ), «Самарқанд», «Садон Фарғона», «Улуғ Туркистон», «Фарғона саҳифаси», «Турон» газеталаридаги 6 шеърнинг 5 тасида ундов, 3 тасида нуқта, 2 тасида сўроқ белгиси, «Садон Туркистон»нинг 1914 йил 11 май 9-сонидаги Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг бир шеърдаги ундов белгиси 34 ерда қўлланиб, унинг бир еридагина нуқта, 4 ерида сўроқ белгиси қўйилгани ҳам фикримизга далилдир.

Шунингдек, бир нуқтага нисбатан ҳам, кўп нуқталарнинг кўп ишлатилгани кўзга ташланади. Мана шу ҳолатлар ва баён аломати, тескари пеш, нуқтали тескари пешларнинг тиниш белгилли шеърларда анча-мунча қўллангани газета шеърий текстларига

ҳозирги тиниш белгиларининг киритилиши ҳам, дастлаб, ҳаяжон, ғазаб, чақириқ, буйруқ сингари мазмунларнинг ва улар билан боғланган ҳодисаларни, сўнгра текст қисмларининг маъно муносабатларини ёзувда кўрсатиш истаги билан боғланганини кўрсатади. Демак, газета шеърӣй текстларида пунктуацион белгиларнинг ишлатилишида эмоцияли ё оддий мазмунни, синтактик муносабатларни ҳамда уларга боғлиқ бўлган интонацион ҳолатларни ёзувда тўғри англатиш истаги асос бўлган.

Бу ўринда газета шеърӣй сатрлари охирига қуйидагидай гулсимон шакллар ишлатилганини ҳам қайд этмоқ лозим бўлади:

Бу белгилар, шеърларнинг айрим ёки насрий текст ичида келишига қараб, икки ўринда кўринганлар: 1) Ҳар бир сатри газета устуни ичида ёзилганда, баъзан ё насрий текст билан бирга келганда, ҳар сатр охирига у белгилардан бири қўйилган; 2) Сатрлари бир-биридан чизиқлар билан ажратилмаган айрим ҳолдаги шеърларда у белгиларнинг ҳар бири икки сатр орасига ёзилган. Буларнинг мисолини «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1902 йил 27, 1903 йил 1, 6, 1911 йил 67, 82, 87, 1912 йил 38 ва 49, 1913 йил 23 ва 61, 1914 йил 25; «Тараққий»нинг 1906 йил 13; «Садои Туркистон»нинг 1914 йил 20; «Турон»нинг 1917 йил 5-сонларида ҳамда бошқа газеталарда кўрмоқ мумкин.

Шундай қилиб, ўша давр газеталаридаги шеърӣй текстларда пунктуацион (кенг маънода) белги тарзида баъзангина ҳозирги тиниш белгиларидан (тиредан бошқаси) ва гулнусха шакллардан қўлланган; газеталардаги кўпчилик шеърларда пунктуацион белгилар қўлланмаган. Шунга қарамай, ўша давр газеталари ҳозирги тиниш белгиларининг деярли ҳаммасини газета шеърӣй текстларини дастлаб киритган объектлар бўлиб қоладилар. Бу эса баъзи шеър авторлари ва ўша газеталарнинг айрим ходимларининг шу соҳада алоҳида қайд этилиши лозим бўлган ташаббусларининг натижасидир.

Шундай қилиб, журналларни ҳам кўзда тутганда, нашрий шеър текстларида ҳозирги тиниш белгиларининг ҳаммаси 1906—1914 йиллар мобайнида пайдо бўлади. Демак, шу йиллар шеърларда ҳозирги тиниш белгиларининг дастлаб пайдо бўлганини кўрсатувчи давр сифатида пунктуациямиз тарихдан алоҳида ўрин олади. Бу муддат рақамлари шуни кўрсатадики, ўзимизда 1872—1906 йилларда «Туркистон вилоятининг газети»да 50 тача шеър ва улардан ташқари, 20 дан ортиқ шеърӣй тўплам, ўндан ортиқ шеър ва насрдан иборат китоблар босилган бўлса-да, у шеърӣй текстларда ҳозирги тиниш белгиларидан деярли ҳеч бири қўлланмаган.

Нашрий текстларнинг ҳар икки турида—ҳам насрий, ҳам шеърӣй турида—ҳозирги тиниш белгиларининг пайдо бўлиш пайтлари, бу соҳалар бўйича таъсирланган, фойдаланилган манбалар

ҳақидаги фикримиз қайд этилган далиллар шоҳидлигида шубҳасиздир.

Ёзувда фикр ва эмоцияли мазмунларни тўғри, равшан ифода-лаш талаби билан ўша даврда ҳам, ундан кейинги даврларда ҳам ана шундай таъсирланиш ҳамда фойдаланиш давом этган ва ор-тиб борган. Булар ёзувимизда бугунги тиниш белгиларининг пайдо бўлишидагина эмас, балки у белгиларнинг кенг қўлланишга томон ривожиди ва умуман тараққиёт тенденциясида кўринади.

Бошқа бир неча халқларнинг ёзувларида тиниш белгилари пайдо бўлишига солиштирганда, босма ёзувимизга ҳозирги тиниш белгиларининг шундай қисқа муддат ичида кириб етганига нима сабаб бўлди? Бунинг бош сабаби ҳам, иккинчи даражали сабаб-лари ҳам ўлкамизнинг Россияга қўшиб олинishi, тиниш белгилари қўлланишига эҳтиёж ва халқимизнинг бу тўғрида кўп асрлардан бери давом этиб келган орзу ва истагининг ортиши ҳамда уни амалга ошириш учун бўлган интилиши бўлди. Шулар туфайли юртимизда қуйидагилар юз берди:

1. Урта Осиё Россияга қўшиб олингандан кейин, ўзимизда тездан (1868 йилдан бошлаб) типо-литография пайдо бўлади. Бир неча ўн йил ичида улар ўнга яқин шаҳарнинг баъзисида биттадан, айримларида бир нечтадан саналдилар. Демак, нашр ишининг техник асоси яратилди.

2. Рус меҳнаткашлари ва Россиядаги бошқа халқлар билан, шу жумладан туркий халқлар билан муносабат имконияти, олдингига нисбатан, кўп мартаба дурустланди. Натижада у халқлар билан алоқа анча кучайди. Бу ҳол уларнинг тараққиёт йўлидаги тажрибаларидан унумлироқ фойдаланишга кенгроқ шароит яратади.

3. Қайд этилгандай шароит ва бошқа факторлар сабабли юртимизнинг иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётида юксалиш суръати бирмунча жадаллашди. Шулар асосида ёзув билан шуғулланиш, илгаригига нисбатан, сезиларли даражада кенгайди. Бу ҳолатлар нашрий текстларга ҳозирги тиниш белгиларини киритиш ҳаракатини маълум даражада тезлатади. Демак, текстлар мазмунини осонроқ, тўғри, очиқ англаш-англатиш соҳасидаги кўп асрлик истак бу шароитда ортиқроқ олдинга сурилади. У истакнинг ортиқроқ даражада олдинга сурилишига мамлакатда, асос эътибори билан айтганда, колонизаторлар мақсадига мос хизмат қиладиган ўқимишли маҳаллий ҳам бошқа эксплуататорлар ва шуларга ўхшаш шахсларнинг саводхон бўлишларини тезлатиш, ўз даврининг маданиятли кишиларини тезроқ етиштириш йўлларини қидирилиши ҳам асосий сабаблардан эди. Бу ҳолатлар тақозоси туфайли ҳам мамлакатда, бошқа тараддудлар қаторида, ёзув билан шуғулланиш ҳам, илгарига нисбатан, бирмунча кенгайди.

4. Тиниш белгиларининг қатор қўлёзмаларда бир неча асрдан бери қўлланиб келгани, ёзувимизнинг унга бўлган эҳтиёжи халқимизнинг бу соҳадаги орусининг шоҳидидир. Ана шу эҳтиёж ва орзу юқорида зикр этилган факторлар туфайли ортган бу давр-

да тиниш белгилари анча пухта қўлланиб турган ва баъзи туркий халқларнинг ҳам нашрий текстларида ҳозирги тиниш белгиларининг қўлланишига ижобий таъсир этаётган русча ёзувдаги текстлар мамлакатимизда анчагина тарқалиб турар эди. Улар газета, журнал, брошюра, китоблар ҳамда Н. А. Некрасов, А. С. Пушкин, А. И. Крылов, М. Ю. Лермонтов ва Л. Н. Толстой сингари рус классикларининг асарларидан иборат эди ва булар маҳаллий халқлар томонидан қизиқиш билан ўқилар эди. Ана шундай ҳолат ва воситалар туфайли пунктуацион белги қўллашда асрлар давомида тажрибага эга бўлган рус ёзуви билан анча яқин муносабат юзага келади.

Юқоридагилардан ташқари, ўша пайтларда Туркистонга Қримда 1888 йилда чиқа бошлаган «Таржимон», шу тарихли туркча «Сабох», 1889 йилдан чиқа бошлаган «Маълумот» газеталари, 1904 йилда босилган 12 томлик «Жавдат тарихи» (Истанбулда босилган), 1906 йилдан чиқа бошлаган «Шаҳбол» журнали ва татарча «Вақт» газетаси, 1909 йилда чиқа бошлаган татарча «Шўро», янги усмонлича «Турк юрди» (1911) журналлари келтирилди. Ўша даврдаёқ уларда ҳозирги тиниш белгиларининг ҳамма турлари деярли ишлатиларди. Бу ерда яна баъзи туркий тилларда чиққан ана шундай тиниш белгилари айрим китоблар ҳам кўзга ташланар эди. Қайд этилган асарлар тили ва ёзуви ўзбек тили билан бир системада ва ёзувлари араб алфавитида эди. Ўша даврда уларнинг, айниқса, маданий алоқада бошқа туркий халқларга қараганда биз билан кўпроқ яқин бўлган татарларнинг ёзувларида тиниш белгиларининг ҳамма турлари бирмунча кенгроқ қўлланарди.

Юқоридаги ҳолатларнинг ҳаммаси зикр этилган ёзувларнинг бу соҳадаги тажрибаларидан ўнғай фойдаланишга олиб келиши табиий эди. Шунингдек, айниқса, рус ва татар халқларининг айрим намоёндаларининг ўша давр матбуотимиздаги актив иштироклари ёзувимизни ҳозирги тиниш белгиларни қўлловчи объектка тезроқ айланишларида халқимиз қилаётган тараддудга маълум даражадаги ҳисса бўлиб қўшилди.

5. 1870 йилдан кейин бир қатор нашрий объектларда русча текстлар билан уларнинг ўзбекча таржимаси ёки бошқа ўзбекча текстлар бирга босилиб борган. Бу юқорида айтилганидек, русча текстлардаги пунктуацион белгилар қўлланишидан таъсирланиш, фойдаланишга қақрадиган ҳолатни вужудга келтирган. Бундай объектлар сифатида «Туркистон вилоятининг газети»ни ва бир неча китобларни кўрсатмоқ мумкин.

Бу китоблар қаторида маданиятимиз ривож тарихида ўз хизмати билан иштирок этган бир қатор авторларнинг В. П. Наливкиннинг «Азбука для русско-мусулманских школ оседлого населения Туркестанского края» (Тошкент, 1885, 1886, 1889 йиллардаги нашрлар), «Руководство к практическому изучению сартовского языка» (Самарқанд, 1898 йил) сингари асарлари бор эди. Улар ўзбекча текстларни бошқа бир неча объектлардаги каби,

қисмларга ажратиб нашр этиш намуналарини кўрсатиб турар эди. Бир неча асрлардан бери қўлёзмалардан бир қаторининг текстларини қисмларга ажратишда тutilган йўл билан ҳам деярли мос бўлган ва уни асосан ўз тил хусусиятимиз негизида ривожлантирган бундай қисмларга ажратишлар ўша даврдаги ҳаётимизда ижобий ҳодиса эди: чунки бу билан улар нашрий текстларда бўш жой қолдириш, юлдузча каби баъзан бошқачароқ пунктуацион шакл ёхуд ҳозирги тиниш белгиларидан баъзиларини қўллаш имконияти борлигини кўрсатар эдилар. Бундай имкониятларнинг текстларда мавжудлиги Саидазиз Саидрасулов, Алиасқар Қалинин, А. Авлоний ва Ҳ. Ҳ. Ниёзий каби авторларнинг асарларида ҳам кўзга ташланар эди.

Зикр этилган асарлар текстларимизга ҳозирги тиниш белгиларининг киритилишини тезлатишга белгили ҳисса қўшувчи объект сифатида хизмат қилар эди. Шунингдек, бу даврда, улардан ташқари, дунёвий билим, таълимлар ва бадиий ижоднинг турли жанрлари (драма ва бошқалар каби) бўйича бирмунча асарлар нашр этилади. Уларнинг авторлари ҳам асарларида ҳозирги тиниш белгиларини қўллаш билан ўз ғояларини ўқувчиларга истаганларича етказиш учун, схоластик мазмунли асарлар авторларига қараганда, кўпроқ интилар эдилар.

Қайд этилган фактлар қаторига собиқ Туркистонда ўша вақтда тўртинчи ўн йилликда ҳам чиқишини давом эттираётган биринчи ўзбекча газета («Туркистон вилоятининг газети»)нинг ёнига яна бир неча газеталар қўшилади, шунингдек, бу даврда ўзбекча китоблар нашри ҳам орта боради. Тилимизда журналлар нашр этила бошланиши ҳам шу давр ҳиссасига тушади. Демак, ўзбекча текстлар нашрининг доираси XIX асрга нисбатан анча кенгайди.

Шубҳасизки, ана шу тип нашрлар уларнинг мазмунларини ўқувчилар жамоатчилигига етказиш мақсадида юзага келганлар. Текстлар мазмунини ўқувчиларга ёзувчи истаганича етказишда тиниш белгиларининг роли ёзув билан шуғулланган ҳар бир киши тажрибасидан маълум. Демак, нашр доираси кенгайган ўзбекча текстларда тиниш белгилари қўлланиши зарурий талаб бўлиб қолади ва у текстлар тиниш белгилари ишлатиш бўйича кенгайган объектларга айланадилар. Бу билан уларнинг қўлланиши ортиб боради. Бундай объектлар мавжудлиги асосида тараққиёт талаби туфайли ёзувимизга киритилган тиниш белгилари ҳақида қоидалар бериш ҳам бошланади.

Келтирилган факт ва изоҳлар шунини кўрсатадиги, текстларимизга ҳозирги тиниш белгиларининг бу қадар қисқа вақт ичида кириб етиши (ҳамма текстларда умумий тарзда бўлмаса-да) ва қайд этилгандай ривож ҳаётий эҳтиёж, асрлар давомидаги истак ва Россияга қўшиб олиниш туфайли мамлакатимизда юз берган ижобий факторлар натижаси бўлган.

ОКТАБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСИДАН СЎНГ ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ ШАКЛЛАРИНИНГ БАРҚАРОРЛАШУВИ ВА УМУМЛАШУВИ

Октябрь революцияси ғалабасидан кейин мамлакатимиз ҳаётининг ҳамма соҳаларидаги ҳаракатни халқ манфаатига хизмат қилдиришга мослаштириш учун жиддий кураш олиб борилди ва бу соҳада дастлабки ютуқлар қўлга киритилди. Саноат, қишлоқ хўжалиги ва маданият соҳасидаги фойдали мерослар ва янги ижодлар халқнинг фаровон ҳаёт кечирishiни таъминлашни рўйбга чиқаришга қаратилади. Шу мақсадга хизмат қилувчи ҳамма воситалар, шу жумладан фан, техника ва маданиятнинг бошқа тармоқлари ҳам ўзларига жиддий эътибор талаб қилувчи соҳалар эди. Бу вазифалар бўйича муваффақиятларни қўлга киритиш мактаб-маориф ва матбуот ишларининг ривожлантирилишини тақозо қилар эди.

Мамлакатимизда социалистик революциянинг ғалабасидан кейинроқ мактаблар сони кун сайин ўса боради, марказ ва шаҳар ҳам районларда газеталар, журналлар, ижтимоий ҳаёт, фан-техникага оид асарларни нашр қилиш ишлари анча ривожланади, русчадан таржима қилиш доираси кенгайди.

Ана шу даврдан бошлаб, у ишларда олдинга сурилган гоёларни халқ оmmasига ёзув орқали тўғри, очиқ аниқлаш талаби ҳам кучаяди. Шу муносабат билан ёзувда тиниш белгиларига эътибор ортади. Бунинг натижасида революциядан кейин нашр этилган ишларда тиниш белгилари ишлатиш кундан-кунга ривожланади ва умумлашиб боради.

Совет давридаги нашрий текстларда тиниш белгилари қўлланишини аниқлаш учун бир қанча объектларни кўздан кечирдик. Уларнинг кўрсатишича, совет тузумининг бошланғич йилларида тиниш белгилари қўллаш-қўлламаслик ҳолати турли усулда ёзилган текстларда ўзаро фарқли бўлганлар.

Насрий текстларда тиниш белгилари. Насрий текстларнинг бу (1918—1926) йиллардаги тиниш белгилари ҳақида фикр юриганданда, мавжуд фактларга кўра, уни икки қисмда кўрмоқ мувофиқ: 1. Қитоб ва журналларда тиниш белгилари қўлланиши, 2. Газеталарда тиниш белгилари қўлланиши.

1. Китоб ва журнал насрий текстларида тиниш белгилари қўланиши. Турли соҳалар бўйича юзлаб китоб кўрилди. Булар шу даврда нашр этилган китобларнинг анчагина қисмини ташкил қилади. Уларнинг қаторида ҳозирги тиниш белгилари кириб етмаган, тош босма усулида босилган кўйидаги иккита китоб бор экан, холос: 1. «Бошланғич рус мактаблари учун ўзбек тили ўқиш китоби» (Вяткин, Самарқанд, 1918), 2. «Руководство для первоначального обучения сартовскому языку в Ташкентском реальном училище (М. Андреев, Ташкент, 1918). Иккинчи китобнинг 10—24-бетларида гаплар бир-биридан гулнусха (5) шакл билан ажратилган.

Энди бу даврда қандай кўринишдаги нечта тиниш белгиси қўлланганини кўрсатувчи манбаларни келтирамиз:

«Заёмлар — узоқ муддатли кредит» (1924, 11-бет), «Россияда турклар ҳукумати нималар қилди» (Иванов М. П., 1920, 25-бет) номли китобларда: ., ‘; «Болалар боқчаси нима ва қандай ташкил қилинади» (А. Зорина, 1925, 23-бет)да: ., ‘, ,, “; «Уй ҳайвонларида юқумли касаллар» (Тош., 1923, 52-бет)да: ‘, ., (); «Геология» (проф. О. Гайки, 1924, 199-бет)да: ., ‘, (); «Ўрта Осиёда касабаси союзлари ва миллат масаласи» (З. Ефокков, 1925, 74-бет)да: ., ‘, ...; «Шўролар ҳокимиятининг уч йили» (Тош., 1920, 70-бет)да: ., ‘, ‘, ,, “; «Имло асослари» (Тош., 1922, 16-бет)да: ., ., ‘, ‘; «Коммунистлар фирқасига аъзо бўлиб кирувчи ҳар бир ишчи-деҳқон нима билиши керак» (Ф. Светлов, Бердников, Тош., 1925)да: ., ‘, (), « »; «Ўрта Осиёнинг табиий бойликлари» (Н. Болашев, Тош., 1925, 48-бет)да: ., ‘, (); «Бой билан камбағал» (Усмон Хўжа ўғли, Хоразм, 1920, 15-бет)да: ., ., —, (), « »; «Экин қуяси» (А. И. Баргардт, Тош., 1923, 18-бет)да: ., ‘, (), ., ‘; «Уй ҳайвонларида юқумли касаллар» (М. И. Архипов, Тош., 1923, 62-бет)да: ., ‘, ‘, ., ., ‘; «1926 нчи йил учун ишчи-деҳқон календари» (Ш. Раҳим, Тош., 1925, 170-бет)да: ., ‘, ., ? , « »; «Туркистон қитғаси тарихий ва жуғрофий жиҳатдан» (Мухтор Бакир, Тош., 1918, 176-бет)да: ., ‘, ‘, (), .,; «Ёш бухороликлар бечора халқ ва деҳқонлар учун яхшими, ёмонми?» (1919, 14-бет)да: ‘, ‘, !, ., « »; «Туркистон тарихи» (Фотиҳ Қаримий, 1922, 101-бет)да: ., ‘, ., « », —, (); «Етти йиллик мактабда она тилининг усул таълим ва тарбия программаси» (Архангельский, Тош., 1922, 12-бет)да: ., ‘, ? , ,, “, ., (); «Биринчи босқич мактаблар учун риёзиёт программаси (Тош., 1924, 7-бет)да: ‘! ‘: ‘! ‘, ... , —, « »; «Болани қандай боқиш керак» (Г. Н. Аспиранский, М., 1925, 50-бет)да: ‘, ‘, ? , « », ., !; «Маракас фитнаси» (Немудров, Тош., 1925, 45-бет)да: ., ‘, ‘, (), , , « »; «Қисқача ҳаётиёт» (Абдулла Шипосий, Тош., 1925, 64-бет)да: ., ‘, ., ‘, (), « »; «Мирзо Улуғбек» (А. А. Шмидт, пр. М. Ф. Суютин, В. А. Вяткин

мақолалари, 1925, 15-бет) да: ., ‘, ;, —, (), “ „, « »; «Наримон Наримонов» (Тош., 1925, ўзб.) да: ., ‘, ;, “ „, « », « », (); «Ўрта Осиё тарихи» (Самарқанд—Тош., 1926, 120-бет) да: ., ‘, ;, « », “ „, —, (); «Шарқ сиёсати» (Фитрат, Бухоро, 1919, 47-бет) да: ‘, ;, ;, ... !, !....., “, « »; «Одамзоднинг пайдо бўлиши» (Анувчин, М., 1924) да: ., ‘, ;, ;, (), « », « », „ “; «1925 йил учун ўзбек календари» (Тош., 1925, 142-бет) да: ., ‘, ;, ;, (), —, « », “ „; «Тил сабоқлиғи» (Қ. Рамазон таҳририда. I бўлим, Тош., 1924 ва 1925 йил нашрларида: ., ‘, !, ‘, ... —, (), « »; «20—21 йилнинг орасида (яъни сезонда) пахтачи деҳқонлар чигитлик пахталарини топширув шартлари» (Тош., 1920, 11-бет), «ВКП(б) Русия Коммунист (большевик) фирқасининг низомномаси» (Тош., 1924, 32-бет) ва «Янгиликка қадам» (3 пардали пьеса, Ойдин, Тош., 1925, 40-бет)ларда ҳозирги 10 та белгининг жўп нуқтадан ташқариси «Эски мактаб турмуши» (М. Муҳаммаджонов, Тош., 1923, 57-бет) да: ., ‘, ;, ‘, ;, ;, !, ... , « »; «Яшамоқ учун кураш» (В. С. Муралиевич, М., 1924, 92-бет) да: ., ‘, ‘, —, ;, ‘, () „ “, « »; «Бутун русия касаба уюшмаларининг устави» (Тош., 1924, 37-бет) да ҳозирги тиниш белгиларининг ундовдан ташқари, «Ўрта Осиёда миллий инқилобий ҳаракат тарихи (Е. Федоров, Тош., 1925, 127-бет) да: ., ‘, ;, (), “ „, « »,,; «Ер ҳақида икки турли фикр» (Самарқанд, 1919, 35-бет) да: ., ‘, ;, ;, !, —, « », “ „, < >; «1921 йил январда бўлган биринчи ўлка ўзбек тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари» (Тош., 1922, 51-бет) да: ., ;, ;, (), ? , !, (?), !!, ... , « »; «Ўзбекча тил қоидалари» (Ш. Зушнунов, Тош., 1925) да: ., ‘, ;, ‘, !, ;, „ “, « », —,; «Баграклар орасида ишлаш» (Самарқанд, 1925, 22-бет) да ҳамма тиниш белги бор; «Қўшчи Турғун» (Элбек, Тош., 1925, 39-бет) да: ., ‘, ‘, !, ... !, ... , ;, ‘, !, « », “ „; «Одамлар қандай қилиб ўқини, ёзиш ва китоб босишни ўргандилар?» (В. Язвицкий, Тош., 1925, 35-бет) да: ., ;, ‘, ‘, (), ;, ... ,, —, „ “, « », « » лар қўлланган «Китобнома ва буйруқлар» (1919, 12-бет), «Бола тарбияси ҳақида ҳурматли оналарга ёш болаларни тарбия қилмоқ тўғрисида фойдали кенгашлари» (Ф. Бедал, Туркистон, 1920, 23-бет), «Риёзиётдан биринчи дарслар» (Ибтидоий мактаблар учун, Тош., 1921, 217-бет), «Рус-ўзбек тилининг сиёсий ва иқтисодий луғотчаси» (Назир Тўрақул, Тош., 1922, 87-бет), «Она тилидан программа» (1922), «Вабо — ўлат тўғрисида» (1922, 31-бет), «Туркистон» қисқача география ўқимлиги (1922, 89-бет), «Кузги ғаллани кечикмасдан экинлар» (Дышлер, 1923, 18-бет), «Қиз бола ёки Холда» (С. Ляний, Берлин, 1924, 20-бет) номли асарларда ва «Сарф» (Фитрат асари)нинг Тошкентда 1925 йилнинг ўзида уч боб нашр этилган барча нусхаларида ҳозирги тиниш белгилари тўла ишлатилган. Булардан юқорида қайд этилган 56 та, қуйида келтириладиган 2 та ва бу ерда махсус кўрсатил-

маган 4 та китоб шу баҳс бўйича кўздан кечирилган китобларнинг 62 тасини ташкил этади.

Уларнинг деярли ҳар бирида қўлланган тиниш белгилари ё баъзи шакллари, ё ҳам миқдор, ҳам шакллар жиҳатдан ўзаро фарқланадилар. Шулар жососида аниқ шу 62 китобнинг 2 та белгилиси 2 дона; 3, 4 ва 5 та белгилиси 4 тадан; 6 та белгилиси 5 та; 7 хил кўринишдаги белгилиси 7 та; 8 хил кўринишдаги белгилиси 7 та; 9 хил кўринишдаги белгилиси 8 та; 10 хил кўринишдаги белгилиси 17 та; 12, 13, 25, 28 хил кўринишдаги белгилиси биттадан эканлигини аниқладик. Уларнинг охири иккитасида қўлланган тиниш белгиларини алоҳида қайд этамиз:

1. «Оталар сўзи» номли мақоллар тўплами (Муллабекжон Раҳмон ўгли асари, Хива, 1924 йил)да:

•, 6, 5, •, « », •••, ••••, ••••••••, •••••••••, 5, !!, 55, 8, 3, 6, ✦, ✨, ◆, ☆, ☒, 2, ✧, ☞, ☪, ☞, ☉

2. «Ўтган кунлар» (А. Қодирӣ, Тош., 1925)да:

•, •, •, •, ••, •••, ••••, 5, !, !!, !!!, 55, 555, •••••, 5, 5•••, •••!, •••!, •••!, •••!, 5!, •••!5, !5, !5, ••5, (), « », « »—

Қайд этилган китобларда қўлланган ўхшаш ва ўхшаш бўлмаган тиниш белгилари шаклларини йиғиб кўрсатсак, ҳар икки китобда қўлланган белгилар шакллари 50 хил кўринишда бўлади:

•, 6, ?, 55, 555, !, !!, !!!, 5, •, ••, •••, ••••, •••••, ••••••••, •••••••••, —, (), (?), « », “ ”, “ ”, « », !5, 5!, •5••5, •••5, 5•••, •!, ••!, •••!, !•••, !••••, !•••••, ••!!•, •••!5, 8, 3, 6, ✦, ✨, ◆, ☆, ☒, 2, ✧, ☞, ☪, ☞, ☉

Келтирилган шаклларнинг кўрсатишича, ўша даврдаги насрий босма текстларнинг тиниш белгилари қаторида, ҳозирги тиниш белгиларидан ва уларнинг бутунгидагидай бирликда қўлланишлари кабилардан ташқари, олда-сонда бўлса-да, бирга ишлатилишнинг 55, 555, ...,,! сингари, кўп нуқтанинг икки, тўрт, беш, олти ва еттидан иборат кўринишлари, айрим юлдузча ва гулсимон шакллар ҳам бўлган. Булар Октябрь революциясининг биринчи ўн йиллигидан кейин нашр этилган китобларда

асосан кўринмайди (сўроқ ва ундов белгисидан кейин уч нуқта қўйилиши бундан мустасно).

Журнал насрий текстларида тиниш белгилари қўлланиши. Октябрь революциясининг биринчи ўн йиллигида нашр этилган журналларда (уларнинг номлари бундан кейинги баҳсда кўрсатилди) тиниш белгиларининг кўриниши асосан китоблардагидай бўлган. Уларнинг насрий текстларида ҳам иккинчи ўн йилликда тиниш белгилари умумий ҳодиса бўлиб қолган. Масалан:

Damla xatinga qaradi. Soqra jana Saidijga qarab dedi:

— Bu qandaj som ciqaturlagan korinadi. Shu kishini:1 ozlarini xursand qilsaq... bir ebini qilib jubarmasmikinlar? Bir qojniqqa qol salib koriqci. Bir jarim mi:1 som janidizga qalsa beş aj başqa hec iş qilmasdan nugul icadi iş blan maşqul bolishi dizga imkanijat beradi ja!...

Saidij kulib jubardi.

— Nega kulasiz?

Saidij jana kuldi.

— Toqri ojtasiz, Damla shu xatinni aldasam alamşumul adib bolar edim.

Saidij jana kuladi. U ozini kulgidan tija olmas edi. Emma bu kulgi intilasiz façialarni korib bolgan kisinin kulgusidaj vahimali va kopraq tutqalaq dardga oxşar edi.

U, ornidan turib jugurganica ciqib ketdi va oziniq ujiga taman ketajatib, kula-kula qicqirar edi:

— Toqri ajtasiz, Damla!... Toqri... Toqri!...

(Sovet adabijati, 1936, 47-bet.).

Газета насрий текстларида тиниш белгилари қўлланиши. Тиниш белгиларининг ҳозирги ҳамма тури Октябрь революцияси ғалабасидан кейинги дастлабки йилларда нашр этилган «Кенгаш» (1917 йил), «Хуррият», «Улуғ Туркистон» (1917 йил, Тошкент), «Иштирокиюн» (1918 йил, Тошкент), «Меҳнаткашлар товуши» (1918 йил, Самарқанд), «Халқ газети» (1918 йил, Қўқон), «Янги Шарқ» (1919 йил, Фарғона), «Қизил байроқ» (1920 йил, Тошкент), «Русто» («Русия телеграф агентураси»нинг Фарғона шаҳридаги шуъбасининг газетаси, 1920 йил), «Қамбағаллар товуши» (1921 йил, Самарқанд), «Қасабачилик ҳаракати» (1921 йил, Тошкент), «Фарғона» (1921 йил, Қўқон), «Ёш Шарқ» (1921 йил, Тошкент), «Туркистон» (1922 йил, Тошкент) ва бошқа газеталарда қўлланигани кўрамиз (китобларнинг эса ҳозирги тиниш белгисизлари, гулнуса белгилари бор эди). Бироқ уларда керакли ўринларнинг кўпида вергул, икки нуқта, қўштирноқлар ва тире қўлланмайди; аксинча кераксиз ўринларда белги қўйилади, бир белги ўрнига қатор белгилар ёзилади. Мисоллар:

«Кенгаш»дан: «Пахта Туркистон» «Туркистон пахта» бул икиси шу қадар бир бирига боғланганки, бирисин айтсанг иккинчиси ўзидан айтиладур. Туркистонда пахта шул қадар муҳим ўрин тутганки, бирор сабаб ила пахта бирор йил экилмай қолса,

Туркистондағи савдо оламин остин устиға келтирадир (1917 йил, 20 август).

«Улуғ Туркистон»дан: Лекин ҳақиқат бошқача. Большевик, социалист деган сўзни маъноси, қисқағина қилиб айтганда: дунёдағи жамъи одамзод боласининг роҳатин тилий; бир бирисин жабрламасликка яъни баробарликка, тўғрилиқка, инсофликка йўл кўрсата (1918 йил, 23 октябрь).

«Меҳнаткашлар говуши»дан: Хулоға шукурлар бўлсинким: умум Россия аҳолиси билан баробар бизларға бахт ва саодат қомуси очилиб ишчи ва деҳқонлар мухторияти берилди (1918 йил 16 июль).

«Иштирокиюн»дан: Фақат Туркистон халқи муаллимга шул қадар чўл маорифга шул қадар ташна, ки бу қурслардан етишкан муаллимлар халқнинг ихтиёжининг мингдан бирини ҳам адо қилалмайдирлар (1919 йил 7 март).

«Фаргона»дан: Сув, шаҳар ичига кира бошлагандан сўнг Хўжанд шаҳрининг ижрония кўмитаси жиддий чорага киришиб ҳар маҳалладан (10 кишидан) мардикор олиб сув бошларининг зарarli жойларини тuzатдилар (1921 йил 14 июль).

«Қизил байроқ»дан: Ёш болалар тарбияси учун, шўролар мамлакатинда очилган мингларча болалар боқчаси, болалар уйи, болалар клуби ва бошқалар шўролар ҳукуматининг болаларни тарбия этишда нақадар берилганлигини исбот эта оладилар (1921 йил 13 февраль).

«Туркистон»дан: Иш, «ғурбатхонадан» чиққунчалик. Чиқдинми, «паст ва баланд» дунёни сайр эта бошлайсан:— Ёшини яшабошини ошағон ўзимизнинг чолимиз соч оқ, соқол оппоқ, кўз нурсиз, тиш тушган, бел букчайган, қўлдан асо кўмаклашмаса оёқлар ҳам юришга қарши, аҳа... дейиш билан жон чиқарға ҳозир... аммо у, ўзининг ҳоли билан чин бир маслак кишиси, ўзининг «тўғри деб» билган бир нарсасини бир дақиқа бўлсун эсидан чикармайдур (1922 йил 7 октябрь).

Юқоридағи мисоллар революциядан кейинги дастлабки йилларда газеталарда тиниш белгилари ишлатишда аҳвол анча нуқсонли эканини яққол кўрсатади. Бунинг устига ўша йилларда биргина «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» гапида тиниш белгиларининг тубандағидай 5 хил кўринишда ишлатилганини кўнчасак, у даврда газеталарда бу масала қандай ҳолда экани яна ҳам равшанлашади: Бирлашингиз бутун дунё ишчилари! (Иштирокиюн, 1919 йил 24 октябрь). Бутун дунё меҳнаткашлари бирлашингиз! (Русто, 1920 йил 10 май). Бирлашингиз! Бутун дунё меҳнаткашлари (Русто, 1920 йил 16 октябрь). Бутун дунё ишчилари, бирлашингиз! (Қасабачилик иши, 1921 йил). Бирлашингиз бутун дунё йўқсуллари (Қамбағаллар говуши, 1921, 7 ноябрь).

1924 йилда Ўзбекистон миллий республикаси ташкил этилиши билан мамлакатимизда иқтисодий, маданий юксалиш учун яна ҳам кенг йўл очилади. Республикамиз «Қизил Ўзбекистон» ном-

ли марказий газетага эга бўлади. Ёзувимизда тиниш белгилари қўлланишининг бугунги даражага етишишида салмоқлигига ўрин тутган бу газетанинг дастлабки йиллардаги текстларида ҳам ҳозирги тиниш белгилари сийрак кўринар эди. Масалан:

Хўжалик ишларимизнинг аҳволларини умумий мамлакат миқёсида ўрганиб ва унга яраша план юзасидан амал қилиш марказдаги масъул ишчиларнинг вазифаси бўлса, музофот уезд район миқёсидаги хўжалик ишларини ўрганиш билиш мазкур маҳалларда ишчиларнинг вазифаларидир («Қизил Ўзбекистон», 1925 йил 21 январь).

Октябрь революциясининг иккинчи ўн йиллигидаги газета саҳифаларида ҳам ҳозирги тиниш белгилари қўлланиши умумийроқ ҳодиса тарзида кўринадиган бўлиб қолади.

Шеърый текстларда тиниш белгилари. XX аср бошидан Октябрь социалистик революциясигача нашр этилган шеърларнинг деярли кўпчилигида тиниш белгилари қўлланмаган, қўлланганлари қаторида ҳам зарур ўринларининг ҳаммасида ҳозирги тиниш белгилари керагича ишлатилган шеър йўқдай эди. У вақтда шеърларнинг бир қаторларида бир-икки, баъзиларида бир неча тиниш белгиси ишлатилган бўлиб, айрим шеърларгина ҳозирги тиниш белгилари бирмунча дуруст қўлланган текстлар сифатида кўринар эди.

Совет даврида нашр этилган шеърый текстларни кўздан кечиришимиз уларда ҳозирги тиниш белгилари қўлланиши ривожини иккига бўлиб қарашни тақозо этади: 1. Шеърларнинг ҳаммасида ҳозирги тиниш белгиларини қўллаш одат тусига киргунгача ўтган давр. 2. Шеърларда ҳозирги тиниш белгилари шакллариининг барқарорлашуви ва умумлашуви даври.

Шеърларнинг ҳаммасида ҳозирги тиниш белгиларини қўллаш одат тусига киргунгача ўтган давр. Шеърларнинг ҳаммасида ҳозирги тиниш белгилари қўллаш одат тусига киргунча бўлган давр асосан Октябрнинг биринчи ўн йиллигини ўз ичига олади.

Октябрь революциясидан кейинги бошланғич йиллар шеърый текстларда тиниш белгилари қўлланиш даражасини жамолат томон йўналтиришни бошловчи йиллар бўлиб кўринади.

«Улуғ Туркистон» газетасининг 1917 йилда, Октябрь революциясигача нашр этилган 35 сони бўйича 3 та шеър босилган. Шулardan биттасида 2 та, иккитасида 5 тадан тиниш белгиси ишлатилган. Шу газетанинг 1918 йилда нашр этилган сонларидан 55 тасида босилган 55 шеърдан 5 та ва ундан ортиқ тиниш белгиси 35 та (5 талиги — 11 та, 6 талиги — 11 та, 7 талиги — 8 та, 8 талиги — 1 та, 9 талиги — 3 та, 10 — талиги — 1 та, 11 талиги — 1 та) экан.

Кўринадики, «Улуғ Туркистон» газетасининг 1917 йил сонидан нашр этилган 2 та тиниш белгилари шеър ўша йилги босилган шеърлар миқдорининг учдан бирини ташкил этган бўлса, 1918 йилда икки белгилари шеър 31 дан биринигина ташкил қилган, 1917 йилда 5 тадан ортиқ тиниш белгилари шеър шу газетада

кўринмаган бўлса, унинг 1918 йилдаги сонларида эса 6, 7, 8, 9, 10 ва 11 та тиниш белгилари шеърлар ҳам бўлган. Мисол учун газетанинг 1918 йил 8 июль сонидagi шеърга қаранг.

«Улуғ Туркистон» газетасида нашр этилган 58 та шеърда тиниш белгиларининг қўлланишини кўздан кечиришимиз ва уларнинг ҳар бир шеърдаги миқдори шуни кўрсатадиги, ўша пайтларда шеърларда кераклиги англаганича миқдорда, ҳатто 10, 11 белги ҳам ишлатилган. Бироқ бу даврга оид бошқа газеталарда, онда-сонда бўлса-да, ҳеч қандай тиниш белгиси ишлатилмаган ёки шунчаки бир қўйилиб қолган бир белгили шеърлар ҳам кўринади.

«Туркистон» газетасининг 1923 йил 5 январдан 1924 йил 3 декабригача чиққан 365 та сони қараб чиқилди. Уларнинг 29 та сон (44, 57, 59, 65, 66, 70, 113, 114, 132, 154, 155, 157, 167, 194, 231, 232, 276, 284, 290, 291, 321, 326, 377, 341, 346, 371, 378, 391, 393 сонлар)идагина шеърлар босилган бўлиб, умумий миқдори 31 та экан. Булар қаторида тиниш белгисиз шеърлар йўқ («Меҳнат-кашлар товуши» газетасида тиниш белгисиз шеър 2 та кўринган эди).

«Фарғона» газетасининг 1925 ва 1926 йилларда нашр этилган 249 сонидан 56 тасида 56 та шеър босилган. «Қизил Ўзбекистон» газетаси 1925—1926 йилларда 513 сон чиққан. Шулардан бир қаторида 61 та шеър нашр этилган. Иккала газетадаги шеърлардан 26 тасигина бир-икки белгили бўлиб, қолганлари 3, 4, 5, 6, 7 ва 8 белгили экан.

* * *

Октябрь революциясидан кейин нашр этилган 1918—1924 йиллардаги журналларда «Изоҳ» (1918 йил, 10 та сони), «Ислоҳ» (1918 йил, 6 та сони), «Изҳорил ҳақ» (1918 йил, 13 та сони), «Маориф» (1919 йил, 6 та сони), «Тонг» (1920 йил, 1 та сони), «Қизил йўл» (1920 йил, 1 та сони), «Инқилоб» (1922 йил, 9 та сони), «Қизил Хоразм» (1923 йил, 2 та сони), «Билим ўчоғи» (1923 йил), «Инқилоб» (1924 йил, 4 та сони, олдинги «Инқилоб» дан бошқа) журналларининг кўздан кечирилган 52 сонининг 32 тасида босилган шеър 69 та экан. Шу шеърлардан 17 тасида ҳозирги тиниш белгиларидан ҳеч бири қўлланмаган бўлиб, 52 тасида биттадан тортиб 10 тагача белги қўлланганлари ҳам бор, бироқ ўнталиғи кам учрайди. Битта тиниш белгилари шеърлардан 3 тасида тахаллусгина тиниш белгиси билан ажратилган, холос; уларнинг бошқа ерида тиниш белгилари ишлатилмаган. Кўн белгили шеърлар бу журналларда камроқ кўринади.

Фактларнинг кўрсатишича, Ўзбекистон республикаси ташкил топгунгача, яъни 1924 йил охиригача, нашр этилган журналларда босилган шеърларнинг бирмунчаси тиниш белгиси йўқ шеър-

лар бўлиб, уларнинг кўпи революциядан кейинги дастлабки йилларда нашр этилгандир, 52 та тиниш белгилари шеърдан битта белгилари — 7 та, 3 та белгилари — 10, 9 ва 10 та белгилари 3 тадангина экан, холос. Демак, ўша вақтдаги журналларда бир неча турли белгилар қўлланган шеърлар кам бўлган.

Ўзбекистон республикаси ташкил топгандан кейин 1925 йилдан чиқа бошлаган журналлардаги шеърлар асосан ҳозирги тиниш белгилари шеърлардир. Мисол учун бир неча журналдаги шеърларни кўздан кечиришимиз:

«Маориф ва ўқитувчи»¹ журнаlining 1925 йилда 12 сони чиқади. Шу 12 сондан 10 тасида (2 ва 6-сонларида шеър йўқ) 28 та шеър нашр этилади. Шуларда ҳозирги тиниш белгиларидан ишлатилади. Бироқ унинг 9—10-сонидаги (72-бет) битта шеърнинг бир еридагина бир нуқта қўйилган. Махсус қўшилмагандай кўринадиган бир ердаги нуқта билан у шеърни тиниш белгилари санаш мувофиқ кўринмайди. Демак, бир шеърни мустасно қилганда, бу журналнинг ҳамма шеърларида ҳозирги тиниш белгиларидан озми-кўпми қўлланган.

«Ер юзи»нинг 1925, 1926 йилги сонларида нашр этилган 29 та шеър қаторида ҳозирги тиниш белгиларидан ишлатилмаганлари йўқ. Шунингдек, «Таълим тарбия» журнаlining 1925 йилги 1-сонидан босилган битта, «Тонг юлдузи»нинг 1926 йилги 2-сонидан нашр этилган учта шеър ҳам (биттаси бир белгилари) тиниш белгилари шеърлардир. Демак, 1925 йилдан бошлаб журналлардаги шеърлар асосан тиниш белгилари текстлар бўлиб қоладилар.

Ҳар икки объектдан — газета ва журналлардан — келтирилган фактлардан кўриниб турибдики, шеърларнинг текстларга тиниш белгилари киритишда уларнинг бир-бирларидан ажраладиган томонлари бор. 1918—1926 йилларда чиққан бешта («Улуғ Туркистон», «Меҳнаткашлар товуши», «Туркистон», «Фарғона», «Қизил Ўзбекистон») газетанинг 1151 сони бўйича босилган 240 та шеърдан 2 тасигина тиниш белгисиз, 238 таси тиниш белгилари («Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 11 майда босилган 99-сонидаги бир шеър ҳам тиниш белгисиз) бўлса, асосан шу даврдаги 14 та журналнинг 84 та сонидан 62 тасида нашр этилган 131 шеърдан 18 таси тиниш белгисиз, 113 таси тиниш белгилари, тиниш белгисиз йўқ шеър газеталарда 1919 йилдан сўнг кўринмай қолган бўлса, ўшандай шеърлар журналларда жуда кам бўлса ҳам, 1925 йилгача босилган.

Октябрь революциясидан сўнг китобларда нашр этилган шеърларнинг текстларни «Армуғон» (1921 йил), «Уйғониш» (Тошкент, 1922 йил), «Инқилоб учқунлари» (С. Айний, Бухоро, 1923 йил), «Кўзгу» (1925 йил) ва «Тонг сирлари» (Тошкент, 1926 йил) тўпламлари асосида кўздан кечирдик. Бу тўпламлар революциядан кейинги биринчи ўн йиллик ичида нашр этилган шеърларнинг тўпламлардан бир қисми бўлиб, улар революциядан олдинги биринчи

¹ ЎзФАШИ, 1925, инв. № 14988.

ўн йилликда босилган ва шеърий текстларига тиниш белгилари киритилган китоблардан фарқланади.

Маълумки, нашрий шеър текстларимизга ҳозирги тиниш белгиларининг киритилиши асосан XX аср бошларидан бошланади. Революциядан олдинги биринчи ўн йилликда ҳам бир нечта шеърий тўпламлар нашр этилган. Уларнинг баъзи шеърларида ҳозирги тиниш белгиларидан қўлланган, айримларида улар ишлатилмаган, бир неча тўпламлар эса ундай тиниш белгиларини билмаган. Масалан: «Ахтам саҳоба» (Т., 1908 йил), «Девони ғурбати» (Т., 1911 йил), «Дахман шоҳон» (форсчадан таржима, Т., 1908 йил), «Ватанга хизмат», «Ватан қаҳрамонлари», «Ватан хизмати», «Хуррият меваси», «Рабочилар келиши» (сўнгги беш асар ҳам Тошкентда 1917 йилда, Октябрь революциясигача босилган) сингари шеърий тўпламлар ҳозирги тиниш белгилари қўлланмаган китоблардир.

А. Авлонийнинг 1914—1916 йилда босилган «Адабиёт» номли ва 1916 йилда Тошкентда нашр этилган «Адабу дин» каби шеърий тўпламлари у белгилар онда-сонда учрайдиган асарлардир.

Шуни ҳам қайд этиш керакки, бу даврда нуқта, нуқтали тескари пеш ва қавслар қўлланмаган деярли, шунингдек, тиренинг ҳам ишлатилганини учратмадик.

Революциядан сўнг 1921, 1922, 1925 ва 1926 йилларда нашр этилган, юқорида тилга олинган тўпламларнинг шеърий текстларининг ҳаммаси (биргина «Инқилоб учқунлари», 1923 йил)да (битта шеърда 18-бетда ҳозирги тиниш белгилари қўлланмаган.) ҳозирги тиниш белгилари қўлланган текстлар бўлган. Шуларга асосланиб, Октябрь революциясидан сўнг нашр этилган шеърий тўпламлардаги ҳамма текстларни, биргина шеърни мустасно қилиб, ҳозирги тиниш белгилари текстлар дейиш мумкин.

Англашиладики, шеърий тўпламлар ўз саҳифаларида ҳозирги тиниш белгилари ишлатилмаган шеър асосан йўқлиги жиҳатидан ўша даврдаги газеталардан ҳам, журналлардан ҳам фарқланади ва олдинда туради. Бу бежиз эмас, албатта.

Маълумки, қайд этилган бешта тўпламнинг авторлари ўша даврда ҳамма шеърларида ҳозирги тиниш белгилари қўлланиб турган халқлар шеърятининг, энг олдин рус шеърятининг, бу соҳадаги тажрибасидан ибратланганлар ва тиниш белгилари орқали ўз шеърлари мазмуни баёнида раволикка ва эмоционал ҳолатларни ифодалашга ортиқроқ ва системалироқ интилганлар. Бу ҳол шеърий тўпламлардаги деярли ҳамма шеърнинг ҳозирги тиниш белгиларига эга бўлишида муҳим роль ўйнаган. Шунингдек, бунда нашриёт ходимларининг маълум роли бўлган.

Юқоридаги мулоҳазаларимизни шу даврдаги бир қанча шеърларда эмоцияли мазмунларни ифодалашда озми-кўпми қатнашадиган ундов белгиси, сўроқ аломати, уларнинг бирга ёки кўп нуқталар қўшилган кўринишлари ишлатилгани ҳолда, нуқтанинг қўлланмагани билан асосламоғимиз мумкин. Масалан, «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 1919 йил 38, 66, 104, 109, 121-

сонларидаги 5 та ҳамда 1920 йилдаги 142- ва 1921 йилдаги 227-сонларида босилган 2 та шеър нуқта ишлатилмаган шеърлардандир. Шу газетанинг бошқа кишилар авторлигидаги 5 та шеъри ҳам (67, 134, 186, 190, 255-сонларда) нуқтасиз шеърлардир. Бундай ҳодисаларни «Улуғ Туркистон»нинг 1918 йилги 106, 108, 122 ва 129-сонларидаги биттадан, «Туркистон»нинг 1923 йилги 66, 70, 113 ва 1924 йилги 276, 287, 326-сонларидаги, «Қизил Ўзбекистон»нинг 1925 йилги 88 ва 1926 йилги 4, 10, 56-сонларидаги, «Фарғона»нинг 1925 йилги 284, 294, 297, 324, 335 ва 1926 йилги 356-сонларидаги, «Инқилоб» журналининг 1922 йилги 2, 3, 5, 30-сонларидаги биттадан, 6-сонидagi 2 та, яна «Инқилоб» (бу «Инқилоб» журнали олдинда қайд этилган «Инқилоб» журналичидан эмас, у бошқа ташкилотнинг органи)нинг 1924 йилги 11—12-сонларидаги битта шеъри ҳамда 1926 йилда нашр этилган «Тонг сирлари» номли тўпламнинг 23 та шеъри (бу тўпламдаги шеърлар 58 та) намунасида кўрсатмоқ мумкин.

Йигиб айтганда, юқорида келтирилган 64 та шеър ўша вақтда нуқтасиз нашр этилган шеърларнинг ҳам умумийроқ ҳолат тарзида анчагина салмоққа эга бўлганини ва улар даъвомизга етарли далил эканлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, ҳозирги тиниш белгилари бу давр охирида (1926 йилларда) ҳамма шеърий текстларда қўлланадиган бўлиб қолади.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1927 ва 1928 йиллар давомида нашр этилган тўртта шеърдан (ҳар бир йилда 2 тада шеър босилган) 2 тасида ҳозирги тиниш белгиларидан 6, 2 тасида эса 7 хил кўринишдагиси ишлатилган. Шунингдек, марказий газеталардан бўлган «Ёш ленинчи»нинг 1927 йил 11 августида йил охиригача нашр этилган сонларида босилган 107 та, «Зарафшон»нинг 1928 йил сонларидаги 41 та шеъри қаторида битта белгиси ёки бир ердагина белгиси бор шеърнинг йўқлиги ҳам фикримизни қувватлайди. Аксинча, улардаги ҳамма шеърларда ҳозирги тиниш белгилари қўллангани бу белгиларнинг шеърларда ҳам барқарорлашиб ва умумлашиб қолганининг далиллари дандир.

* * *

*

Уч турли объектдан — китоб, газета ва журналлардан — доқорида келтирилган фактларимиз Октябрь революциясидан сўнг нашрий объектларимизда ҳозирги тиниш белгилари шакллари-нинг барқарорлашуви ва уларнинг умумлашуви қачон юзага келгани ҳақида ишончли хулосалар баён этишга, менингча, тўла имконият беради. Улар қуйидагилардир:

1. Совет тузуми даврининг дастлабки йиллариданоқ ёзув орқали ифодаланадиган фикрнинг халққа осон, аниқ ва тўғри тушунтиришга ҳамда тушунарли бўлишига давлат доирасида эъти-

бор жиддийлашади. Ана шу ҳолат туфайли ёзувда тиниш белгилари қўллаш ҳаракати жамиятимизда аҳамиятли ҳодисалар қаторидан ўрин олади. Бу билан унинг шаклларини барқарорлашуви ва умумлашувига имконият туғилади.

2. 1901—1917 йилларнинг охириги пайтларида ҳам кўзга тез-тез ташланиб турадиган юлдузча, гулсимон ва комбинацион шаклли тиниш белгилари ва белгисизлик бу даврнинг бошланғич йилларидаёқ баъзи текстлардагина гоҳо-гоҳо учрайдиган ҳодиса тусини олади.

3. 1910—1917 йилларда ҳам ҳозирги тиниш белгилари қўлланмаган китоблар, айниқса шеърлар, анча-мунча учрар эди. Бундай нашрий текстлар 1918—1926 йилларда босилган асарлар қаторида онда-сонда ҳодисалар бўлиб қолади.

4. Октябрь революциясининг иккинчи ўн йиллиги китоб, журнал ва газета насрий текстларида тиниш белгиларининг ҳозирги шаклларининг (уч объектнинг бу соҳадаги ўзаро жузъий фарқларидан қатъи назар) асосий пунктуацион ишоралар тарзида қўлланишини ва уларнинг умумий ҳодиса сифатида кўринишини бошлаб беради.

5. Деярли барча газеталарда нашр этилган шеърлар Октябрнинг биринчи ўн йиллигида ҳозирги тиниш белгилари қўлланган текстлар бўлсалар ҳам, бу даврда, ҳатто 1926 йилда ҳам, улар қаторида тиниш белгисиз босилган айрим шеърлар ҳам учрар эди. 1918—1924 йиллардаги журналларда тиниш белгисиз шеърлар анчагина бўлса-да, тиниш белгилари улардан кўп эди. 1925 йилдан бошлаб эса улардаги шеърлар асосан тиниш белгилари бўлиб қоладилар. 1921—1926 йиллардаги шеъррий тўпламларда тиниш белгисиз шеър учрамайди. Кўринадики, биринчи ўн йилликда нашр этилган шеърларнинг жуда кўпи тиниш белгилари, бир қисми кам белгилари, бир қаторлари белгисиз бўлган.

6. 1918—1926 йиллардан кейин нашр этилган шеъррий текстларнинг кам белгиларлари (масалан, битта белгилари) йўқ деярлидир, тиниш белгисизлари эса, асосан, учрамайдиган бўлиб кетади.

7. Иккинчи ўн йиллик шеъррий текстлардаги ҳар бири ҳозирги тиниш белгиларининг бирлигидан ҳосил бўлган 29 хил шаклнинг асосан кўринмайдиган давридир. Шу билан бирга у давр ҳозирги тиниш белгилари шаклларининг шеърларда ҳам барқарорлашиб ва умумлашиб қолган давридир.

8. Шеърларга тиниш белгилари киритилишининг дастлабки пайтларида ўзига хос бир ҳаракат юз берган. Уша вақтда нашр этилган кўпгина шеърларда нуқта қўлланмай, фақат ундов белгиси, шунингдек сўроқ аломати, гоҳо бошқа баъзи бир белгилар ишлатилган. Бу ҳодиса шуни кўрсатадики, шеъррий текстларга ҳозирги тиниш белгиларининг киритилиши дастлабки пайтларда ифоданинг таъсирчан бўлиши, эмоцияли ҳолатларнинг шoir истаганча баён этилиши билан ҳам боғлиқ бўлган.

Пунктуацион белгилар шакллари, уларнинг тақдирлари ҳозирги тиниш белгиларининг барқарорланиши ҳамда умумлашуви бўйича келтирилган фактлар ва улар ҳақидаги изоҳлар асосида қисқа хулосалар тарзида қуйидагиларни айтмоқ мумкин:

1. Ёзувнинг раvon ўқилиши, у орқали фикрни тўғри, очиқ баён этиб, осон ва ўнғай, тушунарли қилиб ифодалаш ҳаётнинг, айниқса, бизнинг замонамизда зарур талаблардан биридир. Бу талаб текстларда пунктуацион белгилар ҳам қўллаш лозимлигини доим олдинга сурган. Шунинг учун ҳам икки ярим минг йиллардан ортиқроқ даврдан баҳс этувчи ёзувимизнинг дастлабкиларида ҳам, ундан кейинги турли алфавитлар асосидаги текстларимизда ҳам озми-кўими пунктуацион белгилар қўлланган.

2. Қатор туркий халқларнинг, шу жумладан ўзбек халқининг ҳам маданий мероси бўлган авесто, турк-руник (9 та) ва уйғур (10 та) ёзувларидаги кўпчилик текстлар, XI—XIX асрларга оид араб алифбеси асосидаги қўлёзма ёзувимизнинг бир қисми текстлари пунктуацион белгилар бўлган². У белгилар миқдори 26 хил кўринишда эди. Тўртала ёзувда қўлланган пунктуацион белгилар шакллариининг ўзаро ўхшаш томонлари ҳам бор эди. Бу ҳол ўша ёзувларда қўлланган пунктуацион белгиларнинг тарихий тараққиёт йўлида умумий бир чизиқ ҳам бўлганлигидан далолат беради.

Юқоридагидай ўхшашлик уларнинг қўйилган ўринларида ҳам кўринади. Улар текстларда узунроқ қисмлар ва гаплар охирига, айрим бирикмалар ва гап бўлаклари (уюшиқ бўлақлар сингари) ҳамда қўшма гап компонентлари орасига, шунингдек дастлабки пайтларда ҳар бир сўздан кейин (турк-руник ёзувидаги каби) ҳам қўйилган.

3. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишининг ижобий натижаларидан бири сифатида 1868 йилда Тошкентда босмаҳона барпо этилади. Бу ҳол ўзбекча нашрий текстларда ҳозирги тиниш белгиларининг пайдо бўлишида асосий воситалардан бири бўлади. Бу имкониятга қарамай, XX аср бошигача улардан қавс, тире, кўп нуқта ва қўштирноқлар «Туркистон вилоятининг газети»даги текстларнинг айрим ўринларида баъзан қўлланади. Бир нуқта, сўроқ аломати, вергул, нуқтали вергул ва икки нуқта ўзбекча текстларда (Ўрта Осиёдаги нашрлари кўзда тутганда) биринчи мартаба В. П. Наливкиннинг Тошкентда 1885 йилда нашр этилган дарслик китобида кўринади. Шунингдек, бу асарда юлдузча ва гулсимон шаклдаги ишоралар ҳам онда-сонда пунктуацион белгилар вазифасини бажаради. Литографик усулда

² Ҳ. Ғозиев. Турк-руник ёзувидаги ажратиш белгиларига доир, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, № 2; Ўзбек пунктуацияси тарихи, «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари» (1959) ҳар икки ишда туркологларнинг зикр этилган масалаларга оид фикрлари ҳам берилган.

нашр этилган текстларнинг баъзиларида қўлёзмадаги ажратиш белгилари асосий белги сифатида кўринади.

4. 1902 йил ҳозир ўн та ҳисобланаётган белгимизнинг ҳаммасини насрий босма текстларининг баъзи ўринларидагина кўрсатган йил бўлади. Бу белгиларни анча мукамал қўллаган биринчи китоб 1906 йилда Самарқандда нашр этилади. Октябрь революциясигача нашр этилган китобларнинг анча қисмида ҳозирги тиниш белгилари қўлланмайди, баъзиларида улардан айримлари, қисманларида юлдузча ва қўлёзма текстларда қўлланган бошқа шакллар ишлатилган.

5. Шеърлар ёзув шаклида ифодалангандан бери ўзбекча шеърий текстларнинг ҳар бир сатри бир-бирдан ажратилиб ёзилади. Уларнинг қўлёзма текстларда ажратилишида тик чизиқ, айрим белги (э. о, . каби), турли элементлардан иборат комбинацион ишоралар (., .:, .', .', .', .', .', сингари) ёрдам беради. Ана шундай воситалар ва гоҳо юлдузча каби шакллар 1906 йилгача шеърий текстларимизнинг бирдан-бир белгилари бўлиб келадилар. Октябрь революциясигача нашр этилган шеърларда ҳозирги тиниш белгиларининг ҳаммасининг кўриниши 1914 йилда юз беради. Бироқ улар кўп шеърларда онда-сонда, баъзи шеърларда битта-иккита, гоҳогина кўпроқ, ҳатто ўндан ортиқ шаклда ҳам қўлланганлар. Шу билан бирга, бу даврда ҳозирги тиниш белгиларидан биронтаси қўлланмаган шеърлар ҳам кам бўлмаган.

6. Шундай қилиб, Октябрь революциясигача бўлган текстларимизда қўлланган пунктуацион белгилар биргина элементли, бир неча элементлардан иборат турли комбинацион шакллар бўлган. XIX асрнинг иккинчи ярмидан кейин, қайд этилганлардан ташқари, юлдузча ва ҳозирги тиниш белгиларидан баъзилари араб алфавити асосидаги бир қатор нашрий текстларда қўлланганлар. XX аср бошидан ҳозирги тиниш белгиларининг ҳаммаси ҳамда юқорида зикр этилган белгиларнинг айримлари ҳам насрий, ҳам шеърий текстлардаги пунктуацион белгилар эди.

Шундай қилиб, 1901—1917 йиллардаги нашрий текстларда қўлланган пунктуацион белгилар айрим-айрим ва бир-бирига яқин, ўхшаш бўлган 135 хил шаклда кўринган.

7. Октябрь революциясидан кейин, ҳаётимизнинг кўпгина тармоқларида бўлганидек, ёзувимизнинг пунктуацион белгилари соҳасида ҳам зўр ривожланиш юз берди. Нашриёт ишидаги биринчи ўн (1917—1927) йиллик тажрибасининг бошланишида анча-мунча учраб, унинг охирига томон йўқолиб борган, лекин ўтмиш қўлёзмаларида қўлланган шакллар, ҳозирги тиниш белгиларининг (‘‘‘‘‘, — ‘‘.. ? , .! .., — , ...!, !. ‘, ! ‘, !. ? , “!‘‘ каби) кераксиз бирикмалари, зарур бўлмаган ўринлардаги юлдузча сингари ишоралар иккинчи ўн йиллик бошларидаги текстларда асосан ишлатилмайдиган бўлиб кетдилар. Ёзувимиз-

да онда-сонда учрайдиган тиниш белгисиз текстлар ҳам бу пайтларда бошлаб кўринмай қолади.

8. Ёзувимиз тарихида учраган хилма-хил пунктуацион белгилар ичида ҳар жиҳатдан (шу жумладан интернационал хусусияти билан) мувофиқлиги амалда синалиб, истиқбол ўзиники эканини кўрсата билган ҳозирги тиниш белгилари Октябрь революциясининг иккинчи ўн йиллиги бошлариданоқ барча турдаги текстларимизга кириб боради. Демак, улар бу даврда ёзувимиздаги умумий ҳодиса бўлиб қолди. Бу шундан далolat берадики, икки ярим миңг йилча давр давомидаги тарихий тараққийёт йўлида турли шароитлардаги ҳар хил шаклларда кўринган пунктуацион белгилардан ҳозирги тиниш белгилари ҳаётий, демак, истиқболли бўлиб чиққан.

9. Ҳозирги тиниш белгиларининг текстларимизда пайдо бўлишида ва унинг ёзувимизда умумлашган, барқарор элемент даражасига кўтарилишида кундалик ҳаётимизда дуч келиб турган рус халқи (ўрни билан татар каби айрим туркий халқларнинг ҳам) ёзувида тиниш белгилари қўлланишидан таъсирланиш ҳамда ундан ўрганишимиз катта роль ўйнади. Бу соҳада Муҳаммад-амин Муҳаммадкарим ҳожини (Фахридинов), А. Авлоний, Ш. Раҳим, Бўлат Солиев каби кўпгина авторлар, айниқса Х. Х. Ниёзий, А. Қодирий, Ойбек, Фафур Гулом, Боту, Ғайратий, Ҳ. Олимжон, Олтой, Уйғун, Ойдин, С. Айний каби шоир ва ёзувчилар ҳамда Ш. Зуннун, Қ. Рамазон, Фитрат сингари тил дарсхоналари авторлари, ўз давридаги нашриётнинг, хусусан газета ходимларининг ва умуман зиёлиларимизнинг олиб борган ишлари қайд этарлидир.

Шу асосда ҳозирги тиниш белгилари Октябрь революциясидан кейинги биринчи ўн йилликда анча кенг қўлланиб, ундан кейинги ўн йилликда ёзувимизда умумий ҳодиса бўлиб қолди. Бу муваффақиятларни қўлга киритишимизда партия ва ҳукуматимизнинг маориф ва маданиятнинг ривожини учун кўрсатган алоҳида ғамхўрлиги ҳал қилувчи фактор бўлди.

ҲОЗИРГИ ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАРНИНГ ШАКЛЛАРИ ВА МИҚДОРИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Ҳозирги пунктуацион белгиларнинг шакллари ва миқдори масалаларини ҳаётдагидай ўрганиш бугунги ёзувимизнинг ана шу элементини ҳаётдаги мавжуд фикрларга айрим аниқликлар, тузатишлар киритиш ҳақида мулоҳазалар айтиш лозимлигини кўрсатади. Бу мулоҳазалар, фактларнинг кўрсатишича, пунктуацион белгилар тарзида уқилган шакллар миқдори ва бу соҳадаги ҳаёт тажрибаси ҳамда яна қандай ишоралар пунктуацион белгилар сирасидан ўрин олиши кераклигини сингари масалаларга онд фикрлар бўлмоғи лозим.

Маълумки, қатор туркий халқларнинг, шу жумладан (юқорида кўрсатганимиздек) ўзбек халқининг ҳозирги тиниш белгилари

ри ҳам, турмуш талаби ва мавжуд шароит туфайли, асосан рус нашрий тексти тажрибаси таъсирида пайдо бўлган ва ривожланган ҳамда унинг тилшунослик фани таълимидан намуна олиб тараққий этган³. Шунинг учун ҳам уларнинг тиниш белгиларига оид деярли ҳамма асарларида ҳозирги тиниш белгилари миқдорининг ортиб бориши ва қўлланишининг ривожига ҳақида айтилган фикрлар рус тилшунослигининг шу соҳада баён этилган кўпгина мулоҳазаларига мос тушади. Фикримизга далиллар келтираемиз.

Татар ёзувида тиниш белгилари миқдори 1904 йилда 14 та, 1907 йил ва ундан кейинги йилларда ўнга кўрсатилади⁴. Қ. С. Собировнинг 1957 йилда босилган кандидатлик диссертациясида яна 12 тагача етказилади: абзац, ., !, ?, ..., ;, :, —; (), « », - (дефис)⁵. У бу миқдорнинг дунёдаги кўпчилик тиллар учун ҳам умумий эканини иккинчи бир асариде таъкидлайди⁶. Бироқ шу авторнинг ўзи мазкур асариде ҳам дефис ҳақида қоида бермайди.

Туркман ва озарбайжон ёзувида 11 та шакл (юқоридаги шаклларнинг абзацдан бошқаси)га пунктуацион белгилар сифатида қаралади⁷.

«Ҳозирги қозоқ тили» китобида ва қозоқ пунктуацияси қондалари ҳақидаги брошюрада пунктуацион белгилар асосан қуйидаги ўнга шаклда кўрсатилади: ., ?, !, ..., ;, :, —, (), « »⁸.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, проф. А. Н. Кононовнинг кўрсатишича, турк тилининг янги прагматикаси ва тилга оид дарсликлариде 15 хил пунктуацион белгилар сирасиде умумий сарлавҳа остидеги айрим фикр ва ибораларни бир-биридан ажратувчи параграф (§), квадрат скобка — [] ва уч юлдуздай шакл (* * *)лар бор⁹.

Ўзбек ёзувида қўлланиб турган ҳозирги ўнга ишорадан 1906 йилда Самарқандда нашр этилган «Мунтахаби жуғрофияи умумий» китоби (4 ва 47-бетлар)да 4 таси (., (), ?, !), 1908 йилда босилган «Китобатул атфол» (Самарқанд) номли асар (11-бети)да 3 таси (? , !, ()) ва Тошкентда 1913 йилда нашр қилинган «Туркча қоида» китобининг 27—29-бетларида

³ Қ. Собиров. Татар тилинде тыныш билгеләре, Қозон. Таткигоиздат, 1956, 10-бет; Основы пунктуации татарского языка, стр. 4; Э. Хасанов. Пунктуацияны окуту жолдары, Алматы, 1957, 6-бет ва бошқалар.

⁴ Қ. Собиров. Татар тилинде тыныш билгеләре, 1956, 10—11-бетлар.

⁵ Қ. С. Сабиров. Основы пунктуации татарского языка, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Казань, 1957, стр. 6; Татар тилинде тыныш билгеләре, 10—11-бетлар.

⁶ Қ. Собиров. Татар тилинде тыныш билгеләре, 19-бет.

⁷ О пунктуации туркменского языка. Ашхабад, 1952, стр. 4—13; М. Ширәлиев, М. Нусензәдә. Азәрбајжан дилинини грамматикасы, II hissə, Баку, 1959, 150—160-бетлар.

⁸ Қазақ пунктуациясынын ережелер, Алматы, 1961; М. Балақаев, Т. Қордабаев. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис, Алматы, 1961, 243-бет.

⁹ А. Н. Кононов. Грамматика турецкого языка, М.—Л., 1941, стр. 289—293.

9 таси (., ,, ; , : , ? , ! , ... , () , « ») тиниш белгилари сифатида кўрсатилади. Ўнта ишоранинг ҳаммаси тиниш белгилари экани 1925 йилда нашр этилган «Тил сабоқлиғи» (IV бўлим, коллектив асари), «Наҳв»¹⁰ (Фитрат асари) ва «Тил қодалари» (Шорасул Зуннун) номли ўзбек тили дарсликлариди қайд этилади.

Юқоридаги фактлардан кўринадики, асосан рус (қисман айрим туркий халқлар) тилшунослиғи ва ёзувининг ижобий таъсири натижасида ҳозирги тиниш белгилари миқдорини ўнтага етказиб қайд этиш бизда қисқагина даврда — йигирма йилча муддат ичида — юз берган. Бу масалага рус тилшунослиғида, юқорида кўрганимиздек, 220 йилча вақт кетган эди.

1925 йилдан кейин бу кунгача пунжуацияга оид нашр этилган деярли ҳамма манбалар (дарслик ва бошқа асарлар)да тиниш белгилари миқдори ўнталиғича кўрсатилади¹¹. Бироқ А. Ф. Гуломов ўрта мактабларнинг 6 ва 7-синфлари учун тузган «Синтаксис» дарслиғи (1947, 1948, 1949 ва бошқа йиллар нашри)нинг тиниш белгиларига бағишланган қисмида абзац ва дефисни ҳам шу белгилар қаторида тилга олади (1947, 117—118-б.; 1949, 119-б.); лекин у бу икки белги тўғрисида дарсликнинг қоида қисмида изоҳ бермайди. Бу дарсликдан сўнг нашр этилган бир брошюрада¹² эса у шаклнинг бири (дефис)ни тиниш белгилари қаторига киритиб бўлмаслиғи таъкидланадики, биз ҳам шу фикр тарафдоримиз.

Шундай қилиб, тиниш белгиларининг сони ҳақида юқорида айтилган фактлар дунёдаги кўпчилик халқлар, шу жумладан, ўзбек халқи ёзувида алоҳида-алоҳида ва махсус қодалаштирилиб юрилган тиниш белгилари асосан тубандаги ўнта шаклдан иборат¹³: . , ? , ! , ... , ; , : , — , () , « » .

Демак, ана шу тиниш белгилари интернационал характерга эга бўлиб, турли халқлар ёзувида қўлланиб келган ва қўлланмоқда.

¹⁰ Бунда ҳозирги ўнта тиниш белгиларидан тире (—) берилмайди. Унда ўнта белгининг бири сифатида улкан ёйлар термини билан квадрат қавс [] кўрсатилади.

¹¹ Фитрат. Наҳв, 1926 ва бошқа йил нашрлари; Н. Саид ва А. Йўлдош. Наҳв, 1936, 1936; Ҳ. Ғозиев. Синтаксис, 1938, 1940, 1941; А. Боровков, З. Маъруфов, И. Абдуллаев, Т. Шермухаммедовлар авторлиғидаги «Синтаксис»нинг ҳамма, шу жумладан, 1965 йил нашри ва бошқа дарсликлар; Ш. Шоабдурахмонов. Ўзбек пунжуацияси, Тошкент, 1955 ва бошқалар.

¹² Ш. Шоабдурахмонов. Ўзбек тилида пунжуация, 1955, 19-бет.

¹³ Правила русской орфографии и пунжуации, Учпедгиз, М., 1956, 71—109; Ш. Шоабдурахмонов. Пунжуация қодалари, Тошкент, 1953, 7-бет; А. Боровков, З. Маъруфов, И. Абдуллаев, Т. Шермухаммедов. Ўзбек тили дарслиғи, II қисм, Синтаксис, 7 ва 8-синфлар учун, Тошкент, 1965, 142—148-бетлар; М. Ширәлиев ва М. Нусензәдә. Азербайжан дилинин грамматикаси, II hissə, еддийлик ва орта мактабларни 6—7-синфлари учун дарслик (бу дарсликда дефис ҳам бор); Қазақ пунжуациясынын ережелер, Алматы, 1961, 7—75-бетлар; Е. И. Шендельс. Грамматика немецкого языка, М., 1952, стр. 352—354 (Сўнгги асарда кўп нуқта йўқ, апостроф бор).

Юқоридагидай ўнта саналган шакл ёзувимизда учрайдиган пунктуацион шаклларнинг барчасини ўз ичига оладими ёки йўқми?

Текстларни кўздан кечирганимизда, уларнинг ҳарф, орфография (тор маънода) ишоралари, тиниш белгилари ҳамда ҳарфлар, сўзлар ва ҳарфлар билан тиниш белгилари жойлашиш оралиқ (бўшлиқ) ларининг иштирокидан ёки уларнинг бир нечаларининг қатнашувидан ташкил топганини кўрамиз¹⁴⁻¹⁵.

Аслини олганда эса, XX аср бошидан бизнинг ёзувимизда ҳам қўлланиб келаётган¹⁶ !, !!!, ?! каби белгиларнинг ҳар бири ҳам ўзича тиниш белгилари қаторидан айрим-айрим ўрин олишлари лозим бўлган махсус белгилардир.

Тилшуносларнинг тиниш белгилари бажарадиган вазифаларга оид айтган фикрларини кўзда тутсак ва ҳаёт тажрибасини ҳисобга олсак, қайд этилгандек шаклларнинг айрим белги ёки асос эътибори билан айтганда, бир белгининг айрим-айрим ўрнишлари эканини махсус кўрсатиш лозим бўлади. Бу соҳанинг мутахассислари шундай ёзадилар:

«...Масалан, улар (тиниш белгилари — *Х. F.*) баъзан гапнинг у ёки бу белги қўйилган қисмидан қандай маъно оттенкаси англашилишини кўрсатиши мумкин...»

Проф. С. И. Абакумовнинг «Методика пунктуации» (1954) номли асарининг 5-бетидан келтирилган юқоридаги цитата мазмунидан англанишича, ифода қисми охирида туриб, қандайдир маъно оттенкасини кўрсатган ишора тиниш белгиси ҳисобланмоғи лозим. Бундай фикр проф. А. Б. Шапиронинг «Основы русской пунктуации» (1955, 65-бет) номли китобида С. И. Абакумов айтганидан ҳам мукамалроқ баён этилади. «Пунктуация ёзувчи ўз ёзма нутқида муайян маъно ва оттенкаларни ифода қиладиган, ўқувчи эса пунктуацион белгиларни кўриб, у асосда ёзма текстда ифодаланган маъно ва оттенкаларни қабул этадиган воситадир».

Қандай ишорани тиниш белгиси ва унинг шакли ёки шакллари ҳисоблаш мумкинлигига асос бўладиган юқоридагидай мулоҳазалар туркий тилларга оид манбаларда ҳам учрайди. Масалан, ўзбек тилшуноси, филология фанлари доктори Ш. Шоабдураҳмоновнинг асарида тиниш белгилари ёзувчи учун ўз фикрини тўғри ифода қилиб беришга қулайлик тугдириши, ўқувчи учун эса ёзма равишда берилган фикрни тўғри ва осон англашга ёрдам бериши айтилади¹⁷. Шундай мулоҳаза филология фанлари

¹⁴⁻¹⁵ З. М. Волоцкая, Т. Н. Молошкая, Т. М. Николаева. Опыт описания русского языка в его письменной форме, М., 1954, стр. 9, 29.

¹⁶ Х. Ниёзийнинг «Заҳарли ҳаёт ёки ишқ қурбонлари» (1917) номли асарида: !, !!!, !., «Улуғ Туркистон» (1917)да: ?!, !!!; «Ойна» (1914) журналида: !, !!! ва бошқалар.

¹⁷ Ш. Шоабдураҳмонов. Ўзбек тилида пунктуация, 1955, 18-бет.

доктори Ғ. Абдурахмоновнинг «Пунктуацияни ўргатиш методикаси» (1968, 8-бет) китобида ҳам таъкидланади. Татар ва қozoқ тилшунослигида ҳам ана шундай фикрлар мавжуд¹⁸.

Келтирилган фикрлар асосида юқорида қайд этилган шаклларнинг сзув тажрибамизда бажараётган вазифаларини кўздан кечирайлик. Белгилики, ёзув тажрибамизда буюриш ёки эмоционаллик даражаларининг турлилигига қараб, гаплар охирида бир, икки ёки уч ундов белгиси кетма-кет қўйилади. Бу ҳол улар билан тугалланган гаплар сифатининг бир хил эмаслигини кўрсатади. Демак, икки ундов белгиси бажарган вазифани бир ундов, уч ундов белгиси бажарган вазифани икки ундов белгиси бажара олмайди. Шунинг учун ундов белгисининг уч хил миқдорда ёзишга мажбур бўлинади. Фикримизни тубандаги мисоллар тасдиқлайди:

1. — Ҳа-ҳа, шунақами, қаматиб қўясанми!.. Мен ҳам ҳеч кимдан қўрқмайман!! (А. Қ а ҳ ҳ о р, Синчалак, 1959, 80-бет).

2. Онахон бошини кўтарди. Унинг кўзларидаги илиглик бир пасда ғазаб ўтига айланди. ...Ўша! Ўшанинг товуши! Аттанг, аттанг... ўшанда ақлим қаёқда эди! Бу товушни ўшанда таний олганимда, балки Жўрахон... оҳ, мен нима қилиб қўйдим!!! (А. М у х т о р, Опа-сингиллар, Тошкент, 1958, 437—438-бетлар).

3. У ҳар сўзда тўхтаб, қаттиқ хитоб қилди:

— Шонли. Қурувчиларга. Комсомоллардан. Алангали... Парад орқасидан кўпчиликнинг кучли овози чиқди:— Салом!!! (А. М у х т о р, Опа-сингиллар, Тошкент, 1958, 329-б.).

4. ...Хотинлар йиғлашиб, ҳаллослашиб келиб, бири у, бири бу отнинг оёғига ўзини ташлади.

— Қароқчи босди! Қутқазинлар! Дод!! (М. И с м о и л и й, Фарғона тонг отгунча. Тошкент, 1958, 273-бет).

Мисоллардан очиқ англашилмоқдаки, таркибида битта, иккита ёки учта ундов белгиси бўлган ҳар бир тиниш белгиси, умуман ундов гап охирига қўйилган бўлса-да, вазифа жиҳатдан ўзаро белгилар фарққа эга. Шундай ҳаётий ҳолатга қарамай, икки ва уч ундовдан иборат шакллар тиниш белгилари қаторида қайч этилмайди. Ёзувимизда, айниқса бадний адабиётимизда, зарурий восита сифатида қўлланадиган ҳамда шаклан ҳам, вазифа жиҳатдан ҳам бир-биридан маълум даражада фарқланувчи бу белгилар тиниш белгиларимиз қаторида айрим-айрим кўрсатилмоғи лозим. Шуларга қарамай, уларнинг қўлланиши айрим асарларда тилга ҳам олинмайди¹⁹. Ҳатто бу белгини қатор ишлатиш керак

¹⁸ Қ. Собиров. Татар тилида тыныш билгеләре. 1956, 8-бет; М. Балакаев, Т. Қордабаев. Қазіргі қазақ тілі, 1961, 270-бет.

¹⁹ Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, М., 1955; Русское правописание, М., 1961; К. И. Былинский, Д. Э. Розенталь. Трудные случаи пунктуации, М., 1959; Ш. Шоабдурахмонов. Пунктуация қоидалари, Тошкент, 1953; Ўзбек тилида пунктуация, Тошкент, 1955 ва бошқалар.

эмаслиги таъкидланади²⁰. Ҳақиқатда эса, уларнинг ҳар бири ҳам тиниш белгилари саногига киришга ҳақлидир. Гап охирига, қўйилладиган сўроқ ва ундов белгиси. Мисоллар.

1. — ...Қозимбекка тега кўрма, дадаси барибир ишдан олинади дейишибди...

— Ким, ким айтибди?!— деди Қаландаров шовқин солиб ва газетани улоқтирди (А. Қ а ҳ ҳ о р, Синчалак, 1959, 143-бет).

2. Саида малол келган алпозда:

— Шу гапларни ётиги билан гаплашайлик,— деди.

Қаландаров ўшқирди:

— Эндими? Ётиги билан гаплашиш энди эсингизга келдими?! (А. Қ а ҳ ҳ о р, Синчалак, 1959, 80-бет).

3. Фишмон таржимон орқали вағиллай кетди:

— Муттаҳамлар! Шаҳарга мен жўнатган учта аристонни йўлда ким қочирди?! Ким конвойнинг қўл-оёғини боғлаб, оғзига латта тикди?! Ким дейман, гапир!!!... (М. И с м о и л и й, Фарғона тонг отгунча, 1958, 242-бет).

4. Адолат кетмонини қўйиб уйга кириб кетди-ю, ароқ олиб чиқди. Қодиров бир пиёла ароқни сувдай шимириб, оғзини артгач, кетмонга имо қилиб сўради:

— Йўл бўлсин!

— Далага!..

— Далага?!— деди Қодиров заҳархандалик билан.— Эрингдан сўрадингми? Қачондан бери далага чиқадиган бўлдинг?

— Уйда ўтириш ор-номус... (Ш а р о ф Р а ш и д о в, Бўрондан кучли, 1961, 285-бет).

5. Кино бошландими?! Опам мукофотландими?! ...Музикани ким севмайди?! (Ҳамма севади).

Келтирилган мисолларда охирига сўроқ ва ундов белгиси қўйилган гаплар орқали ёзувчилар сўроқ мазмуни билан бирга газаб, кесатиқ ва дўқ ёки севинч каби маъно оттенкаларини ҳам ифодаламоқчи бўлган. Демак, у гаплар ҳам сўроқ мазмунига, ҳам бошқа қўшимча маъноларга эга гаплардир. Фактлар шундай экан, бу гапларда сўроқ ҳамда бошқа маъно оттенкаси бирга, бир бутунликда ифодаланаётгани ўз-ўзидан равшан. Ана шундай мазмуни ёзув нутқидаги баёни гап охирига унга мос белги қўйилишини талаб қилади. Бунга мос шакл сифатида бири сўроқ учун, иккинчиси эмоционал ҳолатлар ифодаси учун қўлланиви белгилар бирлиги танланади. Шундай қилиб, бу белгилар бирдан ортиқ ҳодисанинг бир бутунликда ифодаланаётганини очиқроқ баён этишга ёрдам беради. Модомики, шундай экан, бу (сўроқ ва ундов) белгилар бирлиги қоришиқ ҳолатдаги бир ҳодисанинг ишорасидир. Чунки бундай ўринда мустақил сўроқ ва мустақил ундов маънолари йўқ, уларнинг бирлиги сифатидаги бир ҳодиса мавжуд. Демак, қоришиқ ҳолатдаги бир ҳодиса

²⁰ Е. Филомафитский. О знаках препинания вообще и в особенности для русской словесности, «Труды общества любителей русской словесности», 1822, стр. 129—130.

ифодасига ёрдам берган ишоралар бирлиги ҳам бир белгидир. Бинобарин, бу икки белги бирлиги ҳам айрим шакл тарзида тиниш белгилари қаторидан ўрин олмоғи лозим бўлади.

Сўроқ ва ундов белгиси бирлиги ҳақида тилшуносликка оид қатор асарларда махсус қоидалар берилиши ҳам²¹, методик қўлланмаларда уларга алоҳида эътибор этилиши ҳам²² ўша ишорани тиниш белгилари қаторида айрим бир белги ҳисоблаш тўғрисидаги фикримизни қувватлайди.

Юқоридаги тиниш белгилари шаклларида ташқари, амалиётимизда айни бир шакл икки ерда қўлланиб, улар биргаликда бир вазифани бажараётган тиниш белгилари ҳам бор. Бу ҳодиса ҳам тиниш белгилари ишлатадиган ҳамма ёзувларда деярли учрайди. Шунга қарамай, уларнинг ҳам айрим бир тиниш белгиси эканини баъзи тилшуносларгина қайд этадилар, холос. Улар икки вергул ҳамда икки тиренинг, вергул ва тиренинг қайта ёзилиши эмаслигини, балки уларнинг ҳар иккаласи ўзларига хос бир вазифага эга бўлган биттадан белги эканини очиқ баён этадилар²³. Бу мулоҳазаларнинг ҳақиқатга мос келиши икки вергулнинг гап ичида кўп вақт ажратилган бўлақлар, кириш сўз ва иборалар, ундалма ва эргаш гап каби таркибларнинг, икки тиренинг бўлса кўпроқ кўчирма гап ва унинг ичидаги автор гапи ҳамда бошқа бир қатор конструкцияларнинг икки томонига қўйилишида яққол кўриниб туради. Изоҳимиздан англашилиб турибдики, улар вергул ва тиренинг айрим-айрим ҳолда бажарган вазифаларидан бошқа функцияни бажарадилар. Шундай экан, бундай икки вергул ҳамда икки тире бирлигининг ҳар бири махсус битта белгидир. Шунинг учун туркий халқлар, шу жумладан ўзбек халқи, тиниш белгилари саноғи қаторидан ана шундай икки вергул ва икки тире ҳолидаги шакллар ҳам битта тиниш белгиси сифатида ўз ўринларини олмоқлари лозим бўлади. Буларнинг қўлланишини кўрсатувчи жуда кўп фактлардан бир нечагина намуна келтирамыз:

— ...Комсомолнинг вазифаси, умуман айтганда, халққа хизмат қилиш (А. Мухтор, Опа-сингиллар, 1958, 142-бет). Қудратиллахўжа, қаршисидан биров қилич яланғочлаб чиққандай, бир қўлида пар ёстиқни чангаллаганча орқаси билан деворга суяниб қалтиради (Ўша асар, 132-бет).

²¹ Тил сабоқлиги, Қ. Рамазон таҳрири остида, IV бўлим, Тошкент, 80-бет; Ҳ. Ғозиев. Ўзбек тили грамматикаси, II бўлим, Синтаксис, Тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар учун дарслик, 1941, 8—9-бетлар; О пунктуации туркменского языка, Ашхабад, 1952, стр. 8; С. И. Абакумов. Методика пунктуации, 1954, стр. 38; Ш. Шоабдураҳмонов. Ўзбек тилида пунктуация, 1955, 34-бет; К. И. Былинский, Д. Э. Розенталь. Трудные случаи пунктуации, М., 1959, стр. 10; К. Собиров. Татар тилинде тыныш билгеләре, Таткнигоиздат, 1956, 60-бет; А. Боровков, З. Маъруфов, П. Абдуллаев, Т. Шермухамедов. Ўзбек тили дарслиги, II қисм, Синтаксис, 7 ва 8-синфлар, учун дарслик, 1965, 142-бет.

²² Ғ. Абдураҳмонов. Пунктуацияни ўргатиш методикаси, 1968, 33-бет.

²³ А. Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, М., 1955, стр. 89.

— Икки қўлингги оғзингга тикма, Бекбўта, ҳаммаси бирдек зарур эмиш-а (Ш. Рашидов, Бўрондан кучли, 1961, 129-бет). Саида яна жойига ўтирди.

— Аҳмоқлик...— деди Зулфиқоров ва бошини яна ҳам қуйироқ солди (А. Қаҳқор, Синчалак, 1959, 65-бет).

Қўпинча илмий фикр ва сиёсий мулоҳазалар ифодаси бўлган текстларда квадрат қавс — [²⁴ қўлланганини кўрамиз. Масалан:

Альтернатива ж. лингв. *альтернатива* [Сўз яшаш ёки турланиш процессида товушларнинг қонуний алмашувлари, масалан, *друг* (дўст) *дружба* (дўстлик)] (Русча-ўзбекча луғат, I том, 1953, 31-бет).

Бастилия ж. *Бастилия* [1. Париждаги давлат турмаси; бу турма Франциядаги буржуа революциясининг дастлабки кунларида (1789 йил 14 июлда) қўзғолон кўтарган аҳоли томонидан забт этилиб вайрон қилинган; 2. Сиёсий турмаларга қўйилган ном] (Русча-ўзбекча луғат, I том, 1953, 78-бет)²⁵.

Келтирилган мисоллардаги квадрат қавснинг ўрин ва функциясини кўздан кечирсак, унинг ҳар икки ҳолатда ҳам ўзига хос хусусияти яққол сезилади: у оддий қавс — () нинг билвосита икки томонига ёки унинг ёпилувчи қисми ёпилувчи қавсдан бевосита кейин қўйилади. Демак, бу белгининг асосан ўзига хос қўйилиш ўрни бор. Бу — бир. Иккинчидан, вазифаси асосан қавс ва унинг ичи ҳамда ташқарисидаги ёзувларни текстнинг бошқа қисмларидан ажратишдир. Демак, бу ишора ҳам ёзувимизда ўзига хос ўрин ва асосан қавс бажарадигандай, баъзан эса махсус вазифага (илмий ишлар текстларидаги каби вазифага) эга бўлган, айрим кўринишли бир шакл. Бу ҳоллар унинг ҳам тиниш белгилари саногига қўшиш лозимлигини кўрсатади.

Текстлар, ҳажм ва мазмунига қараб, абзацга бўлинган қисмлардан иборат бўлади. Абзацга ажратиш эса бирор темани унинг мазмуни асосида қисмларга бўлиб, ҳар бир қисмни хат бошидан ёзишдир. Бас, шундай экан, абзац йўли билан ёзувни айтилгандай қисмларга ажратиш унинг ўқилишини осонлаштиради. Шунинг учун ҳам абзацнинг ана шундай хусусиятини кўзда тутган А. М. Пешковский, Д. Н. Овсянко-Куликовский ҳам П. Н. Сақулин, Л. В. Шчерба, С. И. Абакумов, К. Собиров²⁶,

²⁴ Бу шакл тиниш белгилари қаторида Фитрат томонидан кўрсатилган, холос (Фитрат. Наҳв, 1925, 6-бет). Ундан кейин бу шаклни ўзбек тилшуносларидан ҳеч ким тиниш белгиси ҳисоблаган эмас.

²⁵ Квадрат қавс «Русча-ўзбекча луғат»нинг I ва V томларида 47; А. Ф. Гуломов, М. А. Асқарованинг «Ҳозирги замон ўзбек тили» номли (1961) асарининг 7; С. Усмоновнинг «Морфологические особенности слова в современном узбекском языке» (1964) асарининг ўзбекча текстларининг уч ерида (51, 73, 76-бетларида), Зикрилла Умаров ҳамда Анвара Ҳамитованинг мақоласи (Ўзбек тили ва адабиёти, 1966, 5-сон)да ишлатилган. Келтирилган объектлар квадрат қавс ишлатилган манбалардан намуна, холос.

²⁶ К. Собиров. Татар тылындә тыныш билгеләре, 1956, 19, 36-бетлар.

А. Ғ. Ғуломов²⁷ ҳамда Т. Қордабаев²⁸ каби олимлар бу белгиларни — абзацга ажралишни кўрсатувчи хат бошини ҳақли равишда пунктуацион шакллар қаторига киритадилар. Биз ҳам бу фикр тарафдоримиз.

Шундай қилиб, факт ва изоҳларимиз амалда пунктуацион белгилик вазифасини бажариб, ҳозиргача уларнинг саногига киритилмаган юқорида тилга олинган шакллар [абзац, [], !!, !!!; ?!, ?!!, ?!!!, ,, ,— —, « »]нинг баъзиларини айрим пунктуацион белгилар, баъзиларини эса асосан бир белгининг турли кўриниши эканликларини тан олиш лозимлигини кўрсатади. Модомики шундай экан, ана шу белгиларнинг ҳар бири ҳам тиниш белгиларимиз шаклининг умумий миқдорининг бири сифатида қайд этилмоғи лозим. Бу билан тиниш белгилар ва уларнинг шакллари миқдори масаласининг бир томонини ҳал қилган бўламиз.

Энди ёзув тажрибамизда ишлатилиб келаётган, бироқ текстларда қандай вазифа бажараётгани ҳозиргача изоҳланмаган бир қатор шакллар ҳақида фикр юритамиз. Мулоҳазаларимиз уларнинг пунктуацион белгилар эканини текстлардаги бажарган вазифалари асосида исботлашга қаратилади. Бироқ масаланинг бу томонига ўтишдан олдин шунга боғлиқ баъзи бир мулоҳазаларни баён этиш лозим бўлади.

У ёки бу халқнинг ёзувлари тарихи билан шуғулланган тилшуносларнинг фикрича, пунктуацион белгиларнинг вазифаси текстларни маъно ва мазмунлари негизда қисмланган ҳолда кўрсатишдан ҳам иборат бўлган.

Славян-Кирилл ёзувида тиниш белгилари Остромиров инжили (1056—1057 йиллар)дан бошлаб энг қадимги ёдгорликларда учрайди. Инжил ва шу кабиларнинг боблари, қисмлари тамом бўлишини кўрсатувчи, кўп вақт тўлқинли чизик билан бирга келадиган нуқталар тўдаси (комбинацияси) Кирилл ёзуви қўлёзмаларининг кўпчилигида учрайди²⁹.

Юқоридаги каби мулоҳазаларни кўзда тутган ва амалдаги фактик материалларга асосланган шу сатрлар авторининг қуйидаги фикрлари ҳам текстларни темача сифатидаги қисмларга ажратган воситалар араб ёзуви тарихида ҳам пунктуацион белги сифатида қўлланганларини кўрсатади.

Бу мулоҳазаларимиз тасдиғини ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондининг энг эски қўлёзмаларидан ҳисобланган «Ғарибул-ҳадис» (334/955—56 кўчирилган, инв. № 3101), «Асасул-балоға» (Муҳаммад бинни Умар

²⁷ А. Ғуломов. Тиниш белгилари, «Ўзбек тили грамматикаси», II қисм, Синтаксис (А. Ғуломов, З. Маъруфов, Т. Шермухамедовлар асари), Етти йиллик ва ўрта мактабларнинг 6—7 синфлари учун дарслик, VI нашри; Тошкент, 1949, 119-бет.

²⁸ Т. Қордабаев. Пунктуация, «Қазіргі қазақ тілі», Алмата, 1961, 184-бет.

²⁹ С. И. Абакумов. Об основах методики пунктуации, «Известия Академии педагогических наук РСФСР», М.—Л., 1947, № 10, стр. 5.

Абдулқосим жоруллоҳи Замахшарий асари, ҳижрий ҳисобида тахминан VI—VII, милодий ҳисоби билан эса XII—XIII аср қўл-ёзмаси, инв. 5134), «Алхизю филадвнятил-муфрадати» (Зиёвуддин Абдулло бинни Аҳмад бинни Муҳаммад Молиқий асари, 641/1243—44 йилда кўчирилган, инв. № 3237), «Алмақомату лил-харирий» (662/1263—64 йилда кўчирилган, инв. №1353) каби арабча китобларда қўлланган тиниш белгилари шакллари ва у шаклларнинг функциялари изоҳида кўрмоқ мумкин³⁰.

XI—XIX аср араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувида қўлланган пунктуацион белгилар ҳақида яқун сифатида тубандаги мулоҳазаларни баён этиш мумкин:

Қўлёзмаларда шеърий текстлар ҳар вақт бирор шакл воситасида сатрий қисмга ажратилган. «...Насрий усулда ёзилган қатор қўлёзма китобларнинг ҳаммаси ёки айрим ўринлари темача, синтактик-семантик асосда қисмларга ажратилган...»³¹.

Келтирилган фактлар шундан далолат берадики, пунктуация тарихи билан махсус ёки йўл-йўлакай шугулланган тадқиқотчилар айрим текстларнинг мазмунини осон ҳам тўғри уқтириш ва ўқишга ёрдам берадиган парчаларга ажратувчи барча воситаларни пунктуацион белгилар деб тушунганлар. Уларнинг фикрича, бундай белгилар орқали ажратилган парчалар текстларнинг айрим-айрим маъноларини, бир неча маънолар бирлигини ёки бир теманинг мустақил қисмларини англатган. Бундай қарашлар тилшунослик тарихида ва ҳозирги тилшуносликнинг ўтмиш тил фактларига қарашида тан олинган ҳодиса. Шуларга қарамай, ёзув орқали баён этиладиган фикрни ўнғай ифодалашга хизмат қиладиган шакллардан ўнта [., ?, !, ;, ,, :, …, —, (), « »] шакл доирасидаги белгилардан бошқа шакллар амалда ҳисобга олинмайди. Бу ҳол кўп йиллардан бери давом этади. Бундай қараш пунктуацион шаклларни синтактик структурага боғлиқ ҳодисалар дебгина баҳолаш натижасидир. Шундай қарашнинг ҳам узоқ тарихи бор.

Бундай қарашлар тилшуносликда синтактик структура соҳасидаги таълимот ва унинг ривожини туфайли юзага келган. Бу ҳолат асосида шу соҳада иш олиб борган кишиларда тиниш белгиларини ишлатишни синтактик структура ва унга алоқадаги мазмун ифодасига боғлиқ ҳолда ўргатиш ва ўрганиш ўнғай бўлиши ҳақидаги тасаввур кучайган. Натижада текстни ўнғай ўқиш ва уқтиришга ёрдам берадиган, бироқ синтактик ҳодиса билан у ёки бу йўсинда боғланмаган шакллар пунктуацион шакллар сирасига киритилмайдиган бўлиб қолган.

Ҳозир ҳам деярли барча халқлар тилшунослигида асосан текстнинг синтактик-семантик структурасига боғлиқ ҳолда қўлланган шаклларгина пунктуацион белгиларнинг шакллари деб

³⁰ Ҳ. Ғозиев, Ўзбек пунктуацияси тарихи, «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», 1959, 79-бет.

³¹ Уша асар, 188—189-бетлар.

қаралади³². У баъзи бир тилшуносларнинг пунктуацион белгилар масаласига бундан кенгроқ қарашларини ҳисобга олмаганда, ҳамон бирдан-бир қараш сифатида давом этмоқда. Бундай асосда қараш пунктуациямизнинг шу масаласини ҳаётдагидай ҳал қилишга етарлими эканини аниқлаш ва бу борадаги мавжуд ҳолатни кенг тадқиқот олиб бориш йўли билан қайд этиш лозимдир.

Дастлаб пунктуацион белги сифатидаги юлдузча белгиларнинг кесишган чизиқли шакли ҳақида гапираимиз.

Текширишимиз А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романининг 1958 йил нашрида кесишган чизиқли (*) шакллар 24 ерда (30, 31, 46, 50, 58, 67, 96, 102, 136, 139, 143, 146, 160, 179, 204, 215, 238, 252, 257, 269, 279, 360, 367-бетларда) қўлланганини кўрсатди. Бу белги ҳар ерда учтадан қўйилган бўлиб, 22 ерда иккитаси устида, биттаси уларнинг остида (* * *), икки ердагина (102 ва 136-бетларда) учала шакл ҳам қаторасига (* * *) қўйилган. Улардан биттадан намуна келтираимиз:

1. ...Қоронғида яхши ажратолмадим, тусини ғира-шира анови Қора Ҳомидга ўхшатдим. Тагин уми, бошқами худо билсин, шатир-шутир қилди-да, чиқиб кетди.

* * *

...Қутидор меҳмонларни жўнатиб, ётиш учун ечинар экан, Офтоб ойим сўради:

— Чиройли йигит, ақлли йигит деб мақтай-мақтай Тўйбеканинг ичаги узилди, у ким эди?

— Меҳмонимиз ўша эди,— деди қутидор.— Тошкентлик Юсуфбек ҳожи отлиғ яқин ошнамнинг ўғли (А. Қодирий, Ўтган кунлар, 1958, 31-бет).

«...Узоқда қўш ҳайдаб юрган йигитнинг ашуласи эшитиладир: «икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!»— руҳли, кучли кўкрақдан чиққан бу ашула теваракни зир эттириб юборгандек Отабекка ҳам бошқача бир таъсир берадир. Гўё бу деҳқон унинг истиқболидан ҳикоя қилгандек бўладир...

³² С. И. Абакумов. Методика пунктуации, 1954, стр. 5, 12, 53; А. Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, 1955, стр. 62, 65, 71, 86 и др.; Ш. Шоабдурахмонов. Ўзбек тилида пунктуация, 1955, 3-бет; А. В. Дудников. Методика пунктуации в связи с изучением синтаксиса простого предложения, 1955, стр. 8, 9, 19; К. Собиров. Татар тилинде тыныш билгеләре, 1956, 9-бет; К. С. Сабиров. Основы пунктуации татарского языка, автореферат канд. дисс., 1957, стр. 4; Амеди Ҳасанов. Пунктуацияни ўқитиш йўллари, Олмаота, 1957, 8-бет; Ҳ. Рустамов. Синтаксис ва пунктуация ўқитиш методикаси, Тошкент, 1960, 131-бет; А. Б. Шапиро. Русское правописание, 1961, стр. 156, 175, 178; Проблема современного русского правописания, 1964, стр. 11; М. Балакаев, Т. Қордабаев. Ҳозирги қозоқ тили грамматикаси. Синтаксис, Олмаота, 1961, стр. 270—272.

Марғилонга тўрт қўниб кирар эди, бу гал олтинчи қўнишда етди. Теварақдан аср азони эшитилган вақтда отдан қўнди... (А. Қодирий, Утган кунлар, 1958, 136-бет).

Биринчи мисолдаги кесишган чизиқ белгилар романнинг «Киройи куёвинг шундоғ бўлса», иккинчи мисолдагиси эса «Истиқбол дарди» сарлавҳали қисми мазмунларига боғлиқ ҳолда қўлланган. Улар ана шу сарлавҳалар остидаги текстлар мазмунининг айрим-айрим томонларини кўрсатган парчалар орасига қўйилган.

Фактлар нашрий текстларда ана шундай вазифада белгилар ишлатиш ўзларининг тараққиёт йўлларига ва белгили қонуниятларига ҳамда маълум асосларига эгалиklarини кўрсатади. Фикримизни яна А. Қодирийнинг «Утган кунлар» романи фактлари намунаси асосида исботлаймиз.

Романнинг 1925 йилда араб алфавити асосидаги ёзувимизда нашр этилган нусхасида юқоридагидек функцияда қўлланган шакллар ҳам бор. Уша нашрда текст қисмлари орасига узунроқ ётиқ чизиқ (—) ёки тўлқинли ётиқ чизиқ (〰) қўлланган экан. Бу чизиқлар ўрнига романнинг 1958 йил босмасида, юқорида қайд этганимиздек, кесишган чизиқ шаклидаги белгилар қўлланган. Икки нашрда қўлланган бу белгиларнинг ўринларини бир-бирига солиштирдик. Бу чоғиштириш у белгилар ҳар икки нашрнинг барча ерида деярли бир ўринда ва айни вазифада ишлатилганини кўрсатди. Бу факт ана шу белгилар вазифаси ХХ аср бошида ҳам, ХХ аср ўрталарида ҳам ёзув билан шуғулланувчилар учун бир хилда уқилганининг далилларидандир. Ана шундай ҳол эса бирор шаклнинг тиниш белгиси эканининг асосий хусусиятларидан биридир.

Чоғиштириш бу белгиларнинг қўлланиш асоси тажриба процессида борган сари ҳаётга синга борганини ва унга эътибор ортганини ҳам кўрсатиб туради. Фикримизни романнинг 1925 йил нашрининг бир неча ўрнидаги ётиқ чизиқ белгилар (ҳаммаси 23 та экан) 1958 йил нашрида туширилгани, аксинча, олдинги нашрнинг бир неча ўрнида қўйилмаган ўшандай белгилар кейинги нашрда пайдо бўлиб қолгани сингари ҳолатлар ҳам тасдиқлади. Масалан, романнинг 1925 йил нашрининг (II бўлим) 18, 19, 22, 52, 54, 103 (икки ерда)-бетларидаги ётиқ чизиқлар унинг 1958 йил нашрининг 138, 139, 168, 169 ва 211 (икки ерда)-бетларида ўринли равишда туширилади.

Романнинг 1925 йил нашрининг 29—30, 31, 68, 104 (I бўлим), 135 (II бўлим), 19 (III бўлим)-бетларида текст бўлинишини кўрсатувчи ётиқ чизиқлари бўлмаган. Шу саҳифа текстлари романнинг 1958 йил нашрининг 29—30, 31, 67, 102, 238, 279-бетларида берилганда эса, улар кесишган чизиқлар орқали қисмларга мувофиқ равишда ажратилади.

Кесишган чизиқлар бадий бўлмаган асарларда ҳам қўлла-нади. Масалан, шу сатрлар автори (Ҳ. Ғозиев)нинг «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари» (1959) номли тўп-ламидаги «Ўзбек пунктуацияси тарихи» сарлавҳали ишининг 8 ерида (89, 91, 98, 113, 143, 149, 160 ва 192-бетларда) ҳамда «Эски мактабда хат-савод ўқитиш» (1960) номли асарнинг 71, 79, 127 ва 146-бетларида қўлланган учта белгидан ташкил топ-ган шакллар (* *) шулар жумласидандир.

Газета ва журналларда нашр этилган баъзи материаллар ҳам кесишган чизиқчали белгидан холи эмас. Бироқ, уларда бу белги кўпинча бир сарлавҳага боғлиқ, лекин мазмунан ўзаро бевосита боғланмаган ва ўзларига хос махсус сарлавҳалари бўлмаган қисмларни бир-бирдан ажратиб кўрсатишга хизмат қилади.

Ҳозирги ёзув тажрибамизда кесишган чизиқчали шакллар-дан бошқа белгилар кўпинча газета ва журнал текстларида иш-латилади. Бу белгилар уларда бир сарлавҳага оид, имзосиз, алоҳида-алоҳида мазмунли, қисқа-қисқа текстларни бир-бирдан ажратишга хизмат қилади. Шунингдек, улар зикр этилгандай қисмларнинг ҳар бири имзоли бўлганларида ҳам қўлланиб, қисмларнинг бир сарлавҳага оидлигини англатишга ҳам кўмак-лашади. Бундай ҳолларда улар олдинги қисм тамомланиб, кей-ингиси бошланишини англатишдан кўра, кўпроқ, уларни бир сарлавҳага тегишли эканини билдириш учун ишлатилган бўла-дилар.

Баъзан бирор тема доирасида бир неча гаплар айтилиб улар-нинг мазмунларига жамоатчиликнинг, яна ҳам тўғрироғи, шу мазмун бевосита оид бўлган шахсларнинг (шахслар чақириқ гаплардан айрим, баъзан улар таркибида айтилган иборалар орқали, гоҳо чақириқ гапларнинг бирлашган мазмундан анг-лашилади) диққатини ортиқроқ тортиш ва у гапларни чақириқ тусида ифодалаш исталади. Бу истакни ёзувда ҳар бир гап (баъ-зан бир неча гап)ни абзацдан бошлаб, унинг олдидан юлдузча шакллардан бирини қўйиш билан амалга оширилади. Чунки аб-зац ва унинг олдидаги юлдузча шакл ҳар бир чақириқни ажра-тилиб айтилишини юзага келтиради. Демак, юлдузча шакл аб-зац билан ажратиш белгилик вазифасини бажаради.

Ҳар бири сарлавҳа сифатидаги бир неча иборанинг кетма-кет келиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда уларнинг ораларига юл-дузча белгилар қўйилади. У белгилар олдинги гап тугаб, кейин-гиси бошланишини кўрсатади. Бундай ҳодисалар ҳам уларнинг ана шундай ўриндаги вазифаларининг ажратиш белгилик ха-рактерида эканлигига шубҳа қилиш учун ўрин қолдирмайди.

Бу ўринда шуни ҳам таъкидламоқ зарурки, нашрий объект-ларда, шу жумладан, газета ва журналларда учрайдиган ҳар қандай шакл ҳар вақт пунктуацион белги ҳисоблана бермаслиги керак. Масалан, тема қисмларини бир-бирдан ажратишга хиз-мат қилмайдиган тўрт (квадрат ва бошқа хил шакллар, устун-ларнинг тик чизиқлари; авторнинг кимлигини кўрсатган ибора-

лар, сарлавҳалар, изоҳлар остидаги ёки баъзан устидаги) ишоралар шулар жумласидандир. Шунингдек, ёзувнинг сатр чизиғида бўлмаган (сноска ишоралари каби) белгилари; унинг айрим сўзларининг тўлиқ қора ҳарф, курсив кабилар билан ажратилиши³³ (чунки ҳарфларнинг бундай ёзилишлари алоҳида шаклланган белгини ифодаламайди); ундаги рақам, саноқ тартиби учун ишлатилган ҳарфлардан кейинги қавснинг ёпилуви томони [)], нуқта [1. 2. каби (чунки улар рақам ё ҳарф билан бирга даража, сон маъносида келадилар)] сингари воситалар ҳам пунктуацион белгилар қаторига киритилмайди. Буларнинг пунктуацион белгилар сирасига киритилмаслигига сабаб шуки, улар айтган фикримиз доирасидаги пунктуацион белгилик функцияни бажармайдилар.

* * *

*

Юлдузча шакллар, нашриётимиз тажрибасида узоқ тарихга, тараққиёт йўлига эга бўлиб, унинг бугунги амалиётимизда қўлланилиши, ҳаёт талаби билан, яна маълум даражада кенгайиб бормоқда. Шуларга қарамай, улар ҳануз махсус белги саналмай келинаётир.

Аслида, текстни синтактик жиҳатдан қисмларга ажратиш уни семантик ёқдан ҳам қисмлаш бўлади³⁴. Демак, ана шу асосда белги ишлатилишида ҳам семантик муносабатга асосланилади, ёзувчининг ўз ифодасига муносабати шакллантирилади. Бугина эмас, проф. С. И. Абакумовнинг «Методика пунктуации» (1934) номли асарида кўрсатилишича, синтактик бирлик сифатидаги қисмнинг семантик хусусиятлари нуқта (16-бет), сўроқ аломати (18-бет), ундов белгиси (19-бет), кўп нуқта (20-бет), қавс (21-бет), қўштирноқ (22-бет)ларнинг қўлланишига асос бўлади.

Ана шундай йўсинда қўлланган шаклларнинг барчасини тивийш белгилари эканини ҳозир деярли ҳамма тан олади. Шундай асосни фақат мазмун доирасида бирлашувчи қисмларга боғлиқ ҳолда қўлланган (юқорида келтирилган мисоллардагидай) шаклларга ҳам татбиқ қилсак, уларнинг ҳам, ўз йўлида, пунктуацион белги экани очиқ аён бўлади. Чунки бу ишоралар ҳам бирор мазмун доирасида бирлашиб, бир бутунликни ташкил этган текст қисмларини уларнинг мазмунлари асосида бир-биридан ажратади ва ўшандай ажралишни кўрсатади. Бу ҳол, уларнинг қўйилган ўринларига нима учун ишлатилганларини кузатганимизда, очиқ кўринди. Ишлатилган ўринларидан англашиладикки, юлдузча белгилар исталган ерга палапартиш ҳолда қўйилмайди, балки уларнинг қўлланишида, келтирилган фактлар

³³ Н. Курганов сўзлар ёзилишида зикр этилгандай турли ҳарфлар қўлланишини пунктуацион белгига қўшади (Қаранг: М. Курганов. Письмовник... изд. 8, СПб., 1809, с. 112—113)

³⁴ И. С. Абакумов. Методика пунктуации, 1954, с. 15.

нинг кўрсатишича, белгили қонуният бор. Модомики шундай экан, бу шаклларни ҳам пунктуацион белгиларимиз сирасида кўрсатмоғимиз мувофиқ бўлади. Ана шундай қилишимиз эса ҳаётий ҳодисани тилшунослик илмида ҳам, унинг қоидалари доирасида ҳам тан олганлигимиздан далолат беради.

Қайд этганимиз шаклларни безак деювчилар ҳам топилади. Бундай кишилар ўз фикрларининг исботи учун улар (шакллар)-сиз ҳам текстдан кузатилган мазмун англашила беришини асос қилиб кўрсатмоқлари мумкин. Агар у ё бу шаклнинг пунктуацион белгиси бўлиш-бўлмаслигини ана шу ҳолат билан ўлчайдиган бўлсак, зикр этилгандек даъвони бошқа пунктуацион белгиларга nisбатан ҳам татбиқ қилиш мумкинлигини уртага ташламоқ лозим бўлади. Масалан, ўтмиш ёзувимиз систематик йўсинда қўлланаётган бугунгидек тиниш белгиларини билмаган; бутун-бутун китобларнинг мазмуни ўшандай белгиларсиз ҳам, ортиқ машаққат билан бўлса-да, уқила берган. Англашиладики, бирор белгини тиниш белгиси сифатида уқилишига текстдан уни тушириб қолдириш мумкин эмаслигини асос қилиб бўлмайди.

Бу ўринда проф. А. Б. Шапиронинг қуйидаги фикрларини эсламоқ ҳам мувофиқ бўлади: «...бирок, кўрсатиб ўтилганидек, кўпинча пунктуация лексика ва синтаксисга nisбатан параллель, иккиламчи восита сифатида фойдаланилади. Кўп ҳолларда бундай пунктуация ёзувимизни мушкуллаштиради, деб ҳисоблаш мумкин, бироқ эътироф қилиш керакки, тиниш белгилар бошқача тил воситалари билан ифодаланган маъно ва муносабатларни мустаҳкамлаган вақтда ҳам кўп ҳолларда ўқувчини қийнаб қўймайди, аксинча, текстнинг синтактик структурасини ва ёзаётган киши унга юклаган маъноларни аниқроқ тушуниб олишга кўмаклашади»³⁵.

Факт ва изоҳларимиздан кўринадики, пунктуацион белгиларимиз қаторига янги ишоралар сифатида қўшилиши лозимлигини тавсия этаётганимиз шакллар кўпинча текст қисмларининг синтактик хусусият ва муносабатларига асосланиб қўлланмайдилар ҳамда ўшандай муносабатни деярли кўрсатмайдилар. Уларнинг бу хусусияти ҳам, юқорида кўрсатганимиздек, у шаклларнинг пунктуацион белгилар эмаслигини даъво қилишга далил бўлган ва у ҳамон давом этмоқда. Бироқ бундай далил ҳам у фикр фойдасига хизмат қилмайди. Чунки мавжуд тиниш белгиларимиз қаторида шундай белгилар борки, улар синтактик муносабатларни эмас, балки текст қисмларининг мазмун характерини кўрсатади. Масалан, нуқта, сўроқ аломати, ундов белгиси ва ҳ. к.

Пунктуацион белгилар деб атаётганимиз юлдузча шаклларнинг кўпинча текстларнинг қисқа-қисқа қисмларига оид бўлиши уларнинг ёзувимизда умумий ҳодисадай эмаслигини кўрсатади. Бу ҳол ҳар қандай текстдан умумий равишда қўлланавермайди-

³⁵ А. Б. Шапирон. Основы русской пунктуации, М., 1955, с. 88.

ган ажратиш белгиларини барча текстларда ишлатила берадиган тиниш белгилари билан бирга пунктуацион белги ҳисоблаш мувофиқ бўлмаслигига далил ҳам бўлмоғи мумкин. Аслида бирор шаклнинг пунктуацион белги ҳисобланиши ўша шаклнинг барча турдаги текстда умумий равишда қўлланилиши билан белгиланмайди, балки унинг пунктуацион белги экани қандай текстда бўлмасин, ёзув фикрининг очиқ ифодаланишига ёрдам бериши билан белгиланади. Бундай хусусиятнинг юлдузча шаклларда мавжудлигини келтирилган мисоллар ёрқин кўрсатиб турибди. Демак, бу ҳолат ҳам у шаклларнинг пунктуацион белги бўла олишларига моне бўла олмайди.

Кўринадикки, юқоридагидай даъво ва асосларнинг барчаси ҳам зикр этилган шаклларни пунктуацион белгилар қаторига киритмасликка асос бўла олмайди.

Ёзув тажрибамизда учраётган пунктуацион шакллар ҳақида келтирилган факт ва зикр этилган фикрларга кўра, ҳозирги пунктуацион белгиларимиз шакллари куйидагича кўрсатиш мумкин.

·, ? !, !!, !!!, ?!, ,, ,,, ; ... : —, — —, (), [], « », ,, “, ”, АБЗАЦ, ✕, ✕✕, ✕✕✕; □, □□, □□□; ■, ■■■, ■■■■; ★, ★★, ★★★; ☆, ☆☆☆, ☆☆☆☆; ●, ●●, ●●●; ⊙, ⊙⊙, ⊙⊙⊙; ⊙, ⊙⊙, ⊙⊙⊙; ▲, ▲▲, ▲▲▲; ◆, ◆◆, ◆◆◆; —, — ⊙ —

Юқоридаги пунктуацион белгиларнинг умумий миқдори 52 та бўлиб, уларнинг абзац билан бирга юлдузча шакллари 36 тадан иборат. Бу 36 та кўринишдаги шаклларнинг функцияси, юқорида кўрилганидек, асосан текст қисмларининг айрим-айримлигини, ажратилганини кўрсатишдир. Улардан юлдузчаларнинг битта шаклдангина иборатлари кўпинча абзац бошида, шунингдек қисмлар оралиғида; иккита ёки учтадан ташкил топгани фақат қисмлар орасида қўлланади. Бу шаклларнинг асосан бир хилдаги функцияси ва белгили ўринлари борлигини юқорида келтирилган фактлар аниқ кўрсатди. Шундай экан, бир вазифа учун шунча кўп турдаги шакллар қўллашга зарурат борми? Бу ҳодисанинг ёзувимизда юзага келиш асосини кўзда тутганда, бир вазифа учун бунча кўп шаклнинг ҳожати йўқ, чунки шу вазифани бир кўринишдаги шакл билан ифодаламоқ ҳам мумкин. Шунга қарамай, бу юлдузча белгини турли кўринишдаги шакллар орқали кўрсатишга сабаб нима? Бунинг бирдан-бир сабаби, бизнингча, нашрий текст саҳифаларида кўркамлик — кўриниш турликларини ҳам юзага келтиришдир.

Ҳозирги барча пунктуацион белгиларимиз, текстда қисмининг қандай хусусиятига асосан қўлланишига кўра, икки гурпуага бўлинмоги мумкин. Биринчи гурпуадаги белгилар, текстнинг синтактик-семантик (гап, гап бўлаклари) муносабати хусусиятига, гаплик мазмуни характерига асосланиб қўлланади. Ана шундай асосда қўлланган шакллар, ҳозиргача бўлган одатдек, тиниш белгилари дейилаверади. Иккинчи гурпуадаги белгилар бирор умумий теманинг темача сифатидаги қисмларининг айрим-айрим, ўз йўлида, мустақил парчалар эканига асосланиб ишлатилади. Улар баъзан гаплар (гоҳо бир гап)нинг мазмунига диққатни жалб эттириш учун ҳам қўлланади. Демак, бу белгилар қўлланишида синтактик-семантик муносабат деярли асос бўлмайди, балки бир неча (баъзан бир) гап бирлигининг умумий теманинг мустақил қисми экани кўзда тутилади. Ана шундай асосда қўлланган шакллар ажратиш белгилари деб аталади.

Барча текстларда қўлланиш-қўлланмаслик ҳамда уларда озкўп кўринишлари жиҳатидан тиниш белгилари билан ажратиш белгилари бир турли ҳолатда эмас. Уларнинг биринчисини — тиниш белгиларини ҳозирги ҳар қандай текстнинг керакли ўринларида учратиш мумкин: улардан баъзилари гап сифатидаги қисмларнинг охирида, айримлари эса гап ичида қўлланади. Шунинг учун уларни умумий пунктуацион белгилар деб ҳам атаймиз. Пунктуацион белгиларнинг иккинчиси — ажратиш белгилари эса кўпинча хабар тарзидаги айрим текст қисмларининггина баъзи ўринларига қўйилади. Бундай ўринлар фақат олдинги қисмининг тугалловчи сатрининг ости, кейинги қисмининг бошловчи сатрининг усти, яъни қисмлар ўрталиги ёки боши бўлади. Шунингдек, у белгилар баъзан мустақил қисм тарзида ажратиб айтилган, кўпинча мазмун ва моҳияти билан бирор нарсага чақирқиқни ифодалаган гаплар бошига ҳамда бир ерга тўпланган сарлавҳа ёки сарлавҳасимон иборалар ўртасига қўйилади. Шунинг учун уларни жузъий пунктуацион белгилар ҳисоблаймиз.

Умумий пунктуацион белгилар — тиниш белгилари қуйидагилар:

•, ?, !, !!, !!!, ?!, ?!!, ?!!!, ···, —, ,, ;, :, —, —, (), [], « », ,, “

Жузъий пунктуацион белгилар — ажратиш белгилари тубандагилар: абзац³⁶,

✱, ☉, ⊙, ●, ◻, ◼, ▲, ◆, ★, ☆, ♣, —◆—

³⁶ Абзац деярли барча текстда учрайди. Бироқ у текстнинг ҳамма ерида сатр ичида, охирида бўла олмайди ҳамда текстнинг синтактик-семантик хусу-

Шундай қилиб, юқоридаги шаклларнинг кўрсатишича, пунктуацион белгиларимизнинг миқдорини, ҳозир ҳисобланиб келинаётганидек 10 та эмас 16 та (юлдузча шаклларининг барчаси эса бир ажратиш белгиси ҳисобланади), кўриниш хилларини эса 33 та ҳисоблашга тўғри келади. Нега шундай? Нега бир ҳодисани икки хил миқдорда санашни олдинга сурмоқдамиз? Бу сўроқларга қисқача жавоб берамиз.

Тиниш белгилари ишлатиш бўйича амалиётимизда маълумки, улар қаторида айрим-айрим вазифали (., ?, . —,) каби), шунингдек, асос эътибори билан айтганда, ўхшаш функцияли ((), [], « », ,, “, !, !!, !!! сингари) шакллар ҳам бор. Ана шу ҳолатларни кўзда тутиб, тиниш белгилари миқдорини икки хил асосда белгиланиши лозим топдик:

1) функциялари ўзаро асосан ўхшаш бўлган бир неча шаклни ҳам, айрим функция учун олинган биргина шаклни ҳам битта тиниш белги ҳисобладик; 2) ҳар икки ҳолатдаги тиниш белгиларини ифодалаган ҳар бир турдаги кўринишни эса биттадан шакл санадик. Шунинг учун ҳам тиниш белгиларимизнинг миқдори, юқорида кўрсатганимиздек, функция жиҳатидан 16 та, кўриниш фарқлари жиҳатидан эса 33 тага етади.

Қайд этилган белгиларнинг бугунгача махсус ном билан аталмаганларининг ҳар бири ҳам ўз номи билан аталиши лозим бўлади. Шунинг учун уларнинг ҳар бирига ном бердик. Номлашда традиция бўлиб қолган принципни кўзда тутишни мувофиқ кўрдик.

Маълумки, ўнта ҳисобланиб юрган тиниш белгиларимиз, бошқа халқларнинг ҳам ёзувларидаги каби, функциялари (сўроқ белгиси, ундов белгиси сингари), шакллари (қўштирноқ каби), элементлари миқдори (икки нуқта каби) ёки элементлари номларининг бирлигига (нуқтали вергул сингари) асосан номланганлар. Ана шу принцип пунктуацион белгилар қаторига энди киритишни тавсия этаётганимиз шаклларни номлашда ҳам асос бўлиб қолади. Шундай қилиб, пунктуацион белгиларимиз қуйидагича номланадилар:

1. Умумий текст пунктуацион белгилари — тиниш белгилари: нуқта (.); сўроқ белгиси (?); ундов белгилари: бир ундов белгиси (!); икки ундов белгиси (!!); уч ундов белгиси (!!!); сўроқ ва ундов белгилари: сўроқ ва бир ундов белгиси (?!); сўроқ ва икки ундов белгиси (?!!); сўроқ ва уч ундов белгиси (?!!!); икки нуқта (:); уч нуқта (...); қисқартиш белгиси (— —); вергул (, ,); икки вергул (, ,); нуқтали вергул (;); тире (—); икки тире (— —); қавслар: қавс — (), квадрат қавс — []; қўштирноқлар: („ „ , « »);

2. Жузъий пунктуацион белгилар — ажратиш белгилари: абзац (хат боши — қизил йўл) ва юлдузча белгилар.

сияти асосида эмас, мазмун жиҳатдан қисмланишлари негизида юзага келади ва унинг қисмларга ажралганини кўрсатади. Шунинг учун ҳам абзацни ажратиш белгилари сирасига киритдик ва жузъий пунктуацион белгилардан ҳисобладик.

ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШ ПРИНЦИПЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ИЎЛЛАРИ

Тилшунослик фанида славянлар, немис, француз, инглиз, италян ва туркий халқлар ёзувларида пунктуацион белгилар текстнинг синтактик структураси, синтактик маъноси, логик-грамматик жиҳатдан қисмланиши сингари ҳолатларнинг бири ёки бир нечасига асосланиб қўлланиши кўрсатилади. Шунингдек, пунктуацион белгилар қўлланишида интонацияни кўзда тутиш ҳолларига ҳам дуч келамиз. Ана шу ҳолатлар пунктуацион белгилар қўлланишининг асосларидир¹. Асосларнинг белгиланиши билан уларни принцип деб аташга имконият туғилади. Демак, принцип сўзининг ўз маъносидан белгилар қўлланишининг асоси англашилмайди. У асос бўлган ҳодисанинг ифодаси бўлган сўз ёки сўзларни принцип дейиш воситаси, холос.

Шундай қилиб, тиниш белгилари қўлланишида асос бўлган ҳодисаларни англаувчи, сўз ё таркиблар ва принцип сўзи ўзаро бирлашиб, пунктуация соҳасида белгили термин ҳосил қилади. Масалан, маъно принципи, синтактик принцип, интонацион принцип каби аталиб келингани сингари.

Ўтмиш ёзувларимизда кўринган ва бугунги ёзувимизнинг бир элементи бўлиб қолган пунктуацион белгиларнинг қўлланиши, текширган фактларимизнинг кўрсатишича, ҳар вақт деярли юқорида қайд этилган маънодаги бирор принципга асосланган. Ана шундай принциплар пунктуацион шакллар қўлланишининг қоидалари илмий жиҳатдан ишланиши бошлангунгача ўтган ёзувларимизда ҳам, ундан кейинги ёзувларимизда ҳам белгилар ишлатилишининг асоси бўлган.

¹ Тилшуносликда пунктуацияга оид барча масалалар ҳам, ёзувда пунктуацион белгилар нимага асосланиб қўйилиши ҳам пунктуация асослари ибораси билан аталади. Шунингдек, пунктуацион белгиларни ишлатиш нимага асосланишини пунктуация асослари ҳам, пунктуация принципи ёки принциплари деб ҳам юритилади. Бизнингча, пунктуация асослари термини пунктуацияга оид барча масалалар тушунчаси ўрнидагина, пунктуация принциплари ёки пунктуацион белгилар қўлланиши, қўлланиши принциплари термини эса пунктуацион белгиларнинг нимага асосланиб қўйилиши маъносида ишлатилмоғи маъқул.

Ўзбек ёзувларида кўринган ва кўринаётган пунктуацион белгилар қўлланиш принциплари ҳақидаги баҳс ҳам яқин XXV асрлик даврни ўз ичига олади. Бу фикримиз, Ўрта Осиёда илгари ишлатилган оромий, авесто, паҳлавий, сўғд, турк-руник, уйғур ёзувлари, шунингдек уларнинг баъзилари билан бир қаторда ва улардан кейин бугунгача қўлланган ёзувларни кўзда тутганда, шубҳасиздир. Чунки яқин икки ярим минг йилни ўз ичига олган даврда кўринган юқоридаги ёзувларда озми-кўпми қўлланган пунктуацион белгилар, асос эътибори билан айтганда, белгили асосларда ишлатилган.

Пунктуацион белгилар тажрибада асосан белгили принциплар негизда ишлатилган бўлса ҳам, уларнинг қўлланиши бўйича назария тарзидаги қондалар тузилиши асосан 1913 йилдан бошланган.

Пунктуацион белгилар ишлатилишининг биринчи қондаларига амал қилиш эндигина бошланаётган даврда мамлакатимизда совет тузуми барпо этилади. Шу тузум даври давомида, ҳамма соҳадаги каби, ёзувимиз бобида, шу жумладан пунктуацион белгилар қўлланиши ва уларнинг ишлатилиши қондалари тузилиши соҳасида ҳам катта ва жиддий ишлар олиб борилади. Бу ҳол ва унинг самараси, текширишимизнинг кўрсатишича, совет давридаги ёзувларимиз амалиётида яққол кўринади. Фактлар шундай экан, бу даврни ёзувимизда пунктуацион белгилар, асос эътибори билан айтганда, махсус қондаларга суянмай ҳам, амалиёт жараёнидаги принципларга асосланиб ишлатилган пайтларни ўз ичига олган қарийб икки ярим минг йиллик даврдан айириб кўриш мувофиқ бўлади.

Шундай қилиб, ёзувларимизда ўтмишдан тортиб бугунгача пунктуацион белгилар қўлланиши принципларини икки даврга бўлиб қараш лозим бўлади: 1) Октябрь революциясигача ёзувларимизда пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари; 2) Октябрь революциясидан сўнгги ёзувларимизда пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари.

ОКтябрь РЕВОЛЮЦИЯСИГАЧА ЁЗУВЛАРИМИЗДА ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАР ҚўЛЛАНИШИ ПРИНЦИПЛАРИ

Совет тузумигача асосан пунктуацион белгилар қўлланиш қондалари ишлана бошлангунча ўтган даврнинг айрим пайтларида ишлатилган авесто ёзувида, турк-руник текстларида, уйғур ва араб алифбоси асосидаги ёзувларимизда ишлатилган пунктуацион белгилар принциплари ҳар бир ёзувда маълум жиҳатлари билан ўзаро фарқланадилар. Бу фарқлар бир ёзувда кўринган принципнинг бошқасида йўқлигида, уларнинг изчиллиги қандай даражада эканлигида, ривожланиш ҳолати сингари масалаларда кўринади. Ана шу ҳолатларнинг тўлароқ изоҳи масалани ҳар бир ёзувда айрим-айрим кўрмоқни тақозо этади.

Турк-руник ёзувида ажратиш белгилари қўлланиши принциплари²

Турк-руник текстларига доир бугунгача баён этилган фикрлар улардаги ажратиш белгиларининг қўлланиш принциплари тўғрисида махсус мулоҳаза айтилмаганини кўрсатади. Бизнинг бу ёзувда қўлланган тиниш белгиларини жўздан кечиришимиз уларнинг ҳар қандай ерга қўйила бермай, асосан маълум принциплар негизда ишлатилганини кўрсатади. Бу принциплар асосан қуйидагича: 1) сўз бутунлиги принципи; 2) синтактик-семантик принцип.

Сўз бутунлиги принципи. Бу принципга кўра сўзлар, текстдаги ўрнига қараб, ўзак ё негизлигича, ёки уларга эгалик, келишик, замон ва шахс аффиксларидан қўшилиб, бир бутун ҳолда бир-биридан ажратиш белгилари орқали айрилади.

Қўшма сўзларнинг компонентлари орасига ажратиш белгилари қўйилмай, уларнинг бирга ёзилишлари ҳам шу принципга асосланади. Шундай қилиб, бу принцип асосида сўзларнинг охирлари ҳам ажратиш белгилари орқали кўрсатилади. Масалан:

А. (2) Бāш: јашымта; каңсыз: калып: токуз: јāгирми: јашым-ға: бгсуз:

Б. (3) болт(у)м: катығланып: отуз: јашымғ(а): болтум³, ...: i/тутсык⁴: ..., ...: i/тута⁵: ..., ...: i/тутсыкыңың⁶: ..., баңгўташ⁷:: баңгўташ⁸: ...

Бу мисоллардан яққол кўриниб турибдики, ундаги остин-устин нуқта ҳар бир грамматик шакл ёки ўшандай махсус формаси бўлмаган сўздан кейин қўйилган.

Турк-руник ёзувида сўз бутунлиги принципи асосида қўлланган ажратиш белгилари текстларни қисмларга ажратганларида, ўрни билан, содда, қўшма гап ёки қўшма гапларнинг гап ҳоли-

² Олдиндаги изоҳларимизга кўра, пунктуациямиз шакллари тарихини бундан яқин икки ярим минг йил олдиндан бошладик. Бу ҳақдаги мулоҳазаларимизда «Авесто» ёдгорлигидан келтирилган парчада кўринган пунктуацион белгилар текстларни сўз бутунлиги ва ўрни билан таркиблар асосида қисмларга ажратганларини қайд этган эдик. Демак, у белгилар ҳам ўз йўлларида белгили асосларга суяниб қўлланган. Шундай бўлишига қарамай, «Совет давригача қўлланган ёзувларимизда пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари» баҳс-симизда «Авесто» ёдгорлигида пунктуацион белгилар қўлланиши принциpigа кенгроқ кўламда махсус тўхтаё олмадик. Чунки қўлимизда мавжуд бўлган материалларнинг озлиги бунга имконият бермади. Шунинг учун бу масаланинг кенгроқ кўламдаги изоҳини турк-руник ёзувдан бошлай қолдик.

³ С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков, 81-бет. Типография имконияти бўлмаганидан мисоллар, биринчидан, турк-руник ёзувининг ўзида эмас. С. Е. Малов транскрипциясида берилди, иккинчидан, транскрипциядаги сўзлар оригинал асосида ўзаро ё қўшиб, ё бир-биридан айириб ёзилди ва ажратиш белгилари асл нусхада қўйилган ерларга қўйилди.

⁴ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, 27-бет. Мақолада келтирилган мисолларнинг кўп нуқталари автор томонидан қўйилди.

⁵ Уша асар, 28-бет.

⁶ Уша ерда.

⁷ Уша ерда.

⁸ Уша ерда.

даги қисмлари ёхуд бошқа бирор синтактик бирликнинг охирига тўғри келиб ҳам қолади. Бу ҳолатлар текст ўқилишида юз бериши лозим бўлган интонация тамомлигининг — паузанинг майдонга келишига ҳамда у текстинг мазмунини осон ва тўғри пайқалишига ёрдам беради.

Турк-руник ёзма ёдгорликларида сўз бутунлиги принципи асосида текстларни қисмларга ажратиш, умумий тарзда олганда, синтактик-семантик принцип асосида ажратишга қараганда, кўпроқ учрайди. Масалан, бу ҳолни С. Е. Маловнинг «Қадимги турк ёзма ёдгорликлари» номли асарида берилган «Кул-Тегин ёдгорлиги» бўйича келтирилган 67 сатрдан тўққиз сатрини текширишимиз якунида очиқ кўрмоқ мумкин. Шу ёдгорликнинг «Кичик ёзув»нинг биринчи йўлида бир сўзли қисм — 22, икки сўзласи — 1, уч сўзласи — 1, иккинчи йўлида бир сўзли қисм — 22, икки сўзласи — 3; олтинчи йўлида бир сўзли қисм — 29, икки сўзласи — 2; «Катта ёзув»нинг биринчи йўлида бир сўзли қисм — 21, икки сўзласи — 5; тўққизинчи йўлда бир сўзли қисм — 13, икки сўзласи — 9; ўн тўртинчи йўлда бир сўзли қисм — 16, икки сўзли — 6; ўн бешинчи йўлда бир сўзли қисм — 21; ўттинчи йўлда бир сўзли қисм — 17, икки сўзласи — 5; элгинчи йўлда бир сўзли қисм — 19, икки сўзли қисм — 6. Агар жамлаб айтсак, 9 сатрдаги 218 қисмнинг биттасигина уч сўз қўшилмаси, 37 таси икки сўз қўшилмаси, 180 тасининг ҳар бири эса бир сўздан иборат бўлиб чиқади.

Бу ўринда шунини ҳам айтиш керакки, сўз бутунлигини сақлаш принципи бузилган ҳолда, ажратиш белгилари орқали бир сўзнинг ўзак ё негизини қисмларга бўлиб, ёки грамматик шакллари улардан, ёки қўшма сўзларнинг компонентларини бир-биридан айириб ёзиш ҳам турк-руник ёзма ёдгорликларида учрайди. Масалан, С. Е. Маловнинг «Туркларнинг енисей ёзуви» номли асарида қуйидаги намуналарни кўрамиз: јашим:да (17-бет), әлим:кә (17-бет), учја:тмиш (19-бет).

Кўринадики, ажратиш белгилари орқали сўзларни ўзак ва ўзгартувчи аффиксга (1 ва 2-бетдан келтирилган мисоллар), ё сўзнинг ўзак-негизини қисмларга (19-бетдан келтирилган мисол) ажратганлар. Бироқ бундай ажратиш турк-руник ёзма ёдгорликларида тасодифий ҳолдай, П. М. Мелиоранский айтганидай, Енисей ёзувларига оиддай⁹ кўринади.

Бу фикримизни шу китобнинг турк-руник ёзуви 58-сатридаги сўзлардан фақат 10 та сўздагина ажратиш белгилари ўзакни қисмга ёки улардан ўзгартувчи аффиксларни айириб турганининг ўзи ҳам тасдиқлайди.

Синтактик-семантик бирлик принципи. Турк-руник ёзма ёдгорликларида ажратиш белгиларини қўллашдаги синтактик-семантик бирлик принципи асосан аниқловчи ва аниқланмиш, изоҳловчи ва изоҳланмиш, айрим ҳоллардагина бошқа синтактик муноса-

⁹ П. М. Мелиоранский. ЗВОРАО, СПб., т. XII, 1899, стр. 15.

батлардаги сўзлар бирикмаларини, баъзан гапларнинг ҳамма бўлақларини бир бутун ҳолда ёзилишларида кўринади. Демак, текстларда, юқорида айтганимиздек, синтактик-семантик муносабат негизда ёнма-ён ёзилган сўзлар синтактик-семантик бирлик принципи асосида ёзилган бўладилар ва ўшандай бирикмалардан кейин ажратиш белгиси қўйилади. Шунингдек, бу принципга кўра, функцияси асосан гап тамомлигини кўрсатувчи белги билан тугаган таркиблар ичида ажратиш белгилари бўлиши ҳам мумкин. Масалан¹⁰:

1. (48) saryuvaltun: ögürkümüs: ... («Қ...», 64-бет), (54) Bu Türkbudunga: ... («Қ...», 64-бет), (46) ...: anmaölmü: ... («Қ...», 32-бет); (2) ...: mänvoila: ... («Қ...», 76-бет).

Мисолларнинг 48 ва 54-сатрлардан келтирилганлари аниқловчи ва аниқланмишлик, иккинчи сатрдан келтирилгани изоҳловчи ва изоҳланмишлик, 46-сатрдан келтирилгани эса ҳол ва кесимлик муносабати асосида ўзаро боғланганлар; шунинг учун уларнинг компонентлари бир-бирига ёнма-ён, қўшилгандай ёзилган ва охирига икки остин-устин нуқта қўйилган. Токузәриг: ... («Қ...», 32-бет) сўзлари сон ва саналмишлик алоқалари асосида бир-бирига қўшилиб, сўнгра остин-устин икки нуқта ёзилади.

2. Alinäkapımböktäğim... («Т...», 31-бет). Бу мисол уч сўздан иборат бир гап. Уни ташкил қилган сўзлар бир фикр ифодаси сифатида ёнма-ён ёзилган ва гап тамомланган ерга остин-устин икки нуқта қўйилган; сўнгра текстнинг кейинги сўзи бошланган.

3. Төртоғлумбар үчүн: бәнкүмinti (kti) («Т...»: 41-бет). Бу мисолдаги остин-устин икки нуқтанинг эргаш гапни бош гапдан ажратиш учун қўлланилганлиги равшан кўришиб турибди.

4. Көрүgsabuntay: ..., («Қ...», 61-бет). Бу уч сўз қўшилмасидан кейин қўйилган остин-устин икки нуқта бош гап охирига тўғри келган.

Шунингдек, остин-устин икки нуқтанинг турк-руник ёзма ёдгорликларида уюшиқ бўлақлардан кейин остин-устин икки нуқта қўйилиш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан: ...: алтункүмүш: ... («Қ...», 33-бет).

Ёнма-ён келган эга ва кесим ҳам баъзан бирга ёзилиб, текстнинг бошқа қисмидан икки нуқта орқали ажратилади: ...Ovuzdantān: kögükcälti («Қ...», 61-бет).

Бу ўринда шунини ҳам қайд қилмоқ лозимки, турк-руник ёзувларида ёнма-ён ёзилиб, сўнгра ажратиш белгилари қўйилган қўшилмалар составида ўзаро синтактик алоқалари бўлмаган сўзлар ҳам учрайди. Текстларда кам учрайдиган ана шундай қў-

¹⁰ Мисоллардан кейинги қавслар ичида «Қ...» ва «Т...» шаклларида биринчиси С. Е. Маловнинг «Қадимги турк ёзуви ёдгорликларининг иккинчиси эса унинг «Туркларнинг енисей ёзуви» номли асарининг шартли қисқартмасидир. У шакллардан кейинги рақамлар мисоллар олинган саҳифаларни кўрсатади.

шилмалар синтактик-семантик принципти четлаган бўладилар. Масалан: ...Антакисрә: інісі... («Қ...», 29-бет).

Бу мисолдаги анта сўзи билан кісрә сўзлари ўзаро синтактик-семантик муносабатда бўлмасалар ҳам, бир-бирларига қўшилиб ёзилган, ораларида ажратиш белгилари қўлланмаган. Демак, бундай қўшиб ёзишда синтактик принципдан четлашилган.

Синтактик-семантик принципдан четлашиш ҳодисалари, яъни ўзаро синтактик алоқалари бўлмаган сўзларни бир-бирига қўшиб юборилиши, кам ҳарфли сўзларнинг ёнларидаги сўзларига қўшиб ёзилганидан ҳам, текстларнинг айрим ўринларини ўқиш ва ўқиш оғир бўлмайдиганга ўхшаганидан ҳам, тошни ўйиш қийинлиги билан шаклланадиган ажратиш белгиларини камроқ ишлатиш мақсадида ҳам юзага келган бўлиши мумкин (одат тусига кириб қолган бундай ҳодиса тошдан бошқа нарсаларга ёзилган турк-руник ёзувларида ҳам учраб туради). Турк-руник ёзма ёдгорликларида бир ҳарфли сўзларнинг деярли ҳар вақт айрим ёзилмаслигини ҳам ана шундай сабаблар билан изоҳлаш мувофиқ кўринади.

Текстларда ўзаро бир хил алоқадаги сўзлар, ҳатто қисқароқ сўзлар ҳам, гоҳ бир бутун, гоҳ бир-бирларидан ажратиш белгилари орқали айрилиб ёзилган ҳолда ҳам учрайди. Текширишимизча, уларнинг гоҳ қўшилиб ёзилишлари асосида алоҳида логик муносабат борлиги кўринмайди; балки ораларидаги ўзаро муносабат бир-бирларига қўшилиб ёзилганларида ҳам, бир-бирларидан ажратилиб ёзилганларида ҳам бирдай кўринади. Масалан:

1. (52) ...: табқачка қанта: ... («Қ...», 33-бет), (53) ...: табқач: қаған: ... («Қ...», 33-бет), (28) ...: оқуз будун: ... («Қ...», 31-бет), (28) ... татабы: будун: ... («Қ...», 31-бет).

52 ва 53-рақамли мисоллар ўзаро бир хил (аниқловчи, аниқланмиш) муносабатли икки ўхшаш сўздан иборат. Бироқ уларнинг биринчиси, икки сўзни қўшиб айтганда, саккиз ҳарфли бўлиб, бир-бирига қўшилиб ёзилган; иккинчиси эса, икки сўз қўшиб саналганда, етти ҳарфли бўлишига қарамай, икки остин-устин нуқта орқали бир-биридан ажратиб ёзилган.

28-рақам билан келтирилган мисолларнинг аниқловчи ва аниқланмиш сўзлари бир хил (будун) бўлишига қарамай, уларнинг биринчиси ўзаро қўшилиб, иккинчиси бир-биридан икки остин-устин нуқта орқали ажратилиб ёзилган.

2. (2) Төрт: булуң!... («Қ...», 29-бет), ..., (44) ...: бірјилка: ... («Қ...», 32-бет), (36) ... бір: әріч: оқунурты: әкіәріч: удышру: санчды: ... («Қ...», 32-бет).

2 ва 44-рақамли мисолларнинг ҳар бири турк-руник ёзувида икки сўзли бўлиб, ҳарф миқдори саккизтадан. Уларнинг синтактик-семантик алоқалари ҳам бир хил, яъни санаш ва саналмиш алоқасидан иборат. Шунга қарамай, иккинчи рақамли сўзлар бир-биридан икки нуқта орқали ажратилиб, 44-рақамли сўзлар эса ўзаро қўшилиб ёзилган. Шунингдек, 36-рақамли мисолнинг икки ерида келган бир хилдаги саналмиш сўз (әріч), турк-руник

ёзувида ҳам ҳарф миқдори қарийб тенг бўлган икки сон сўзи билан бир хилда саналганлик алоқада бўлишига қарамай, уларнинг биридан икки нуқта орқали ажратилиб, бири билан эса қўшилиб ёзилган.

Модомики фактлар шундай экан, уларнинг қўшилиб ёзилишларини ёзилаётганларида ораларидаги алоқага эътибор берилгани билан, яъни синтактик-семантик принципга асосланилгани билан изоҳлаш тўғри бўлади, айрилиб ёзилганларида эса ундай томонлари кўзда тутилмагани билан, яъни сўз бутунлиги принциpigа диққат қилингани билан изоҳлаш мувофиқ кўринади.

Сўз туркумларидан айниқса олмош ва сонлар кам ҳарфли сўзлар сифатида кўп вақт бошқа сўзларга қўшилиб ёзилади. Бундай ёзилишда улар ҳар вақт деярли ўзларидан кейинги сўзларга қўшилади. Масалан, «Кул-тегин ёдгорлиги», «Қичик ёзув» текстининг 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 12-сатрларининг ўн икки ерида қўлланган олмошдан беш жойдагиси айрим; еттитаси бошқа сузга қўшилиб ёзилади. Шунингдек, «Кул-тегин ёдгорлиги»нинг «Қичик ёзув», «Қатта ёзув» ва «Ён ёзув»нинг 51 жойида қўлланган сон сўзларидан 16 ердагиси айрим, 35 жойдагиси бошқа сўзларга қўшилиб ёзилган.

Бу ёзувнинг турли текстлари кўздан кечирилса, у ё бу принципини қўллашда уларнинг ораларида баъзи бир фарқлар кўринади. Масалан, Селенг дарёси бўйидан топилган «1ўникўк ёдгорлиги»да ажратиш белгиларини синтактик принципга асосланиб ишлатилиши «Кул-тегин ёдгорлиги»дагидан кўпроқ кўринади. Суджа ёдгорлиги тексти эса асосан сўз бутунлиги асосида 65 қисмга ажратилган. Улардан тўрт жойдагисигина икки сўзни бир-бирига қўшилиб ёзилишидан иборат, холос¹¹. Бу ҳол олдинги икки ёдгорликка нибатан Суджа ёдгорлигида сўз бутунлиги принциpigа ортиқ эътибор берилганлигини кўрсатади.

Изоҳларимиздан кўринадикки, турк-руник ёзувида белгиларни қўллашда асосан синтактик-семантик бирлик ёки сўз бутунлиги принципи кўзда тутилган. Шу билан бирга, у принциплардан четлашиб ҳоллари ҳам бўлган. Шунга қарамай, бу ёзувда ажратиш белгиларининг ўша даврдаги қўлланишидаёқ муайян принципларга асосланишга интилинганини, бу соҳада бирмунча муваффақиятга эришилганини кўрамиз. Демак, турк-руник ёзуви ажратиш белгилари қўлланиши билан боғланган юқоридагидек хусусиятлари туфайли ҳам туркий халқларнинг пунктуацияси тарихида текстларда белгилар ишлатилишида муайян принципларга асосланиш (авесто ёзувини мустасно қилганда) бошланган даврни кўрсатувчи муҳим ҳужжатлардандир.

Уйғур ёзувида ажратиш белгилари қўлланиши принциплари

Туркология фанида уйғур ёзувидаги ёдгорликларнинг турли жиҳатлари ҳақида анчагина фикрлар мавжуд. Бироқ улар

¹¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, с. 77.

сирасида, бизга маълум фактларга кўра, бу ёзувда ажратиш белгилари қўлланиши принцили тўғрисида бирор мулоҳаза учратмадик.

Уйғур ёзувидаги ажратиш белгилари ҳам, асос эътибори билан айтганда, белгилли принципга асосланиб ишлатилган. Текширишимизнинг кўрсатишича, унда қўлланган принцип турк-руник ёзувида ажратиш белгилари қўлланиши принциpidан бутунлай бошқача бўлган: турк-руник ёзувида ажратиш белгилари кўп вақт сўз бутунлиги принципи асосида қўлланган бўлса, улар уйғур ёзувида ҳар вақт деярли синтактик-семантик принцип асосида ишлатилган. Турк-руник ёзувининг бир қатор ўринларида белгиларнинг синтактик-семантик алоқадаги бирор таркиб компонентларидан кейин қўйилгани фактлардан яққол кўриниб туради. Уйғур ёзувидаги белгилар ишлатилиши эса, синтактик-семантик алоқалардаги компонентларнинг бир бутун ҳолда ёзилишига асосланмайди. Бу ёзувда ажратиш белгилари қўлланиши бўш жой орқали бир-биридан ажратиб ёзилган компонентларни синтактик муносабатлари негизида қисмлашга, керакли ўринларда ўша қисмлар орасига белги қўйилишига асосланади. Шунинг учун ҳам уларнинг қўлланишидаги асосни синтактик-семантик бирлик принципи эмас, балки синтактик-семантик принцип деб аташ мувофиқ кўринади. Қуйида уйғур ёзувида ана шу принцип қандай йўсинда кўринганини баён этамиз.

Туркий халқларнинг V—XVIII асрлар давомида қўлланган уйғур ёзувида ажратиш белгиларининг синтактик-семантик принцип асосида қўлланиши ва у принципнинг ривожини ёдгорликлар аро бир-биридан маълум даражада фарқланган. Бу ҳол у ёдгорликларда синтактик-семантик принцип ривожини қандай юз бера берганини кўрсатади. Ана шу фактлар ўз даври учун ёзувлар тарихидаги катта воқеадир.

Бу ҳол пунктуацион белгилар қўлланиши принципларининг тарихий тараққиёт йўлини кўрсатувчи объектив фактлардир. Бундай катта ҳодисанинг узоқ ўтмишимиздан бери мавжудлигини асослаш бу соҳада кенгроқ ва тўлиқ, ишонтирарли далиллар келтирилишини талаб қилади, албатта. Шунинг учун бу борада 5 та катта объект бўйича фактлар келтиришни мувофиқ билдик. Уларнинг биринчи «Манихейцларнинг тавба ибодати» (V аср), иккинчиси «Tišastvustik» (X аср билан XV аср оралиғида ёзилгани мўлжалланади), учинчиси «Юридик документлар», тўртинчиси «Сехргарлар тавбаси», бешинчиси «Altunjarug» ёдгорликларидир. Бу ёдгорликларда қўлланган белгиларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1) икки элементли ажратиш белгиси ва уни қўллаш принципи¹²; 2) бир элементли ажратиш белгиси ва уни қўллаш принципи; 3) икки ва тўрт элементли ажратиш белгилари ва уларни қўллаш принципи.

¹² Бу белги тарихий жиҳатдан бир элементли белгидан олдин қўллангани учун, у олдин берилди.

Икки элементли ажратиш белгиси ва уни қўллаш принципи¹³.

Ажратиш белгилари қўлланган уйғур ёзувидаги ёдгорликлардан кўринишича, бундай белгили ёзувнинг ҳозирча энг олдингиси V. асрга оид ёдгорликдир. Унда ажратиш белгиси икки элементли биргина белгидан иборат бўлган. Демак, бу белги уйғур ёзувнинг (ҳозирча маълум фактларга кўра) энг олдинги белгисидир. X асрдан олдинги ёдгорликларда унинг бир ўзи ишлатилган. X асрдан кейин ўзи ёлғиз ҳам, бошқа белгилар билан ҳам қўллана бошланган ва унинг бундай ишлатилиши асрлар бўйи давом этган. Уйғур ёзувнинг энг сўнгги намуналарида ҳам икки элементли ажратиш белгиси билан бирга бошқа ажратиш белгиси ҳам қўлланганини кўрамиз.

Ажратиш белгиси қўлланган уйғур ёзма ёдгорликларининг кўпиде икки элементли белги учрайди. У белгини уйғур ёзувида биринчи мартаба қўлланганини «Манихейцларнинг тавба ибодати» номли асарда кўрдик¹⁴.

«Манихейцларнинг тавба ибодати» номли асарнинг 32-сатри бошидаги икки нуқта ҳам, 40-сатридаги учинчи икки нуқта ҳам янги бўлим бошланганини билдирмоқ учун қўйилган. 32-сатрдаги -да аффикси билан тугаган синтактик бирикма ўздан кейин келган ўшандай аффиксни бешта синтактик бирикма изоҳлаган (32, 33, 34, 35-сатрларда). Бир хил аффикс билан тугаган, бир хил вазифадаги бу беш бирикмадан биринчи бирикма охирига (32-сатр охирига) белги қўйилган; ундан кейин кетма-кет келган ҳар бир бирикма охирига (33, 34, 35-сатрларида) икки нуқта қўйилган. 39-сатрдаги икки нуқта қўшма гап охирида келган. У қўшма гапнинг бош гапини изоҳлаш учун унга эргашиб келган ҳар бир кесимдан кейин äpsär формаси ёзилган. Уша формалардан кейин 37, 38-сатрларда ҳам икки нуқта ишлатилган. Шунингдек, 40-сатрдаги иккинчи икки нуқта қўшма гап охирига, биринчи икки нуқта эса шу қўшма гап составидаги бош гап охирига қўйилган. Демак, таҳлил этилган мисоллардаги ёнма-ён қўйилган икки нуқталар, бугунги тушунчамизча, ҳозирги нуқта (33, 34, 35, 39, 40-сатрларда), вергул (37, 38-сатрларда), баён аломати (40-сатрда) ўрнида қўлланганлар. 41-сатрдаги икки нуқта равишдош обороти охирига қўйилган. Ундан кейинги сатрлардаги икки нуқталар äpsär билан тугаган кесимли синтактик бирикмалардан кейин (42, 49-сатрларда) келган.

¹³ С. Е. Маловнинг «Қадимги турк ёзма ёдгорликлари» (1951) номли асарида келтирилган фотонамуналар ва уларнинг босма нусхасидан кўринадики, у асл нусхада ажратиш белгиларининг шакли қандай бўлса, уларни босмала ҳам ўзига ўхшаш ёки унга яқин шаклда берган. Масалан, шу китобда келтирилган 6-фотокопиядаги бир элементли белги, яъни бир нуқта, унинг босмасида ҳам бир элемент билан, яъни бир нуқта билан берилган. Шунга асосланиб юқорида келтирилган мисолдаги икки ромб шаклдаги ажратиш белгисининг асл нусхада ҳам икки элементли ажратиш белгиси (шу китобнинг 1 ва 3 фотокопияларидаги каби) ҳисобладики.

¹⁴ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, с. 108.

Юқоридагидан ташқари, «Манихейцларнинг тавба ибодати» асарининг ўн бўлими кўздан кечирилди¹⁵. 109 та тўла ва иккита ярим сатрдан иборат шу текстнинг 87-сатрининг 115 ерида ажратиш белгиси қўйилган. Унинг 115 ерига қўйилган ажратиш белгисидан 10 таси бўлим бошланишини кўрсатади, 33 таси ärsär формалиси билан тугаган кесимдан сўнг қўйилган, 72 таси эса бошқа хил синтактик бирикмалар охирига қўйилган. Улар гаплар охирида (54, 75-сатрлардаги каби), қўшма гаплар таркибидagi гаплар ўртасида (68-сатрдаги сингари), умумлаштирувчи сўз билан саналмиш сўзлар орасида (87-сатрдаги сингари) ёки эргаш бўлаги бор равишдошлардан кейин (147-сатрдаги каби) ишлатилган.

Бу ўринда шуни ҳам қайд этиш керакки, бу текстда белги қўйилиши жиҳатдан бир хил бўлган (32-сатр охирида ёки текстнинг 134-сатридаги ärsär формасидан кейин қўйилмагани каби) ва бошқа қўйилиши керак бўлган қатор ўринларда ажратиш белгилари қўлланмаган ўринлари ҳам бор. Шунингдек, бу текстнинг бир неча ўринда қўлланган ундалмаларидан кейин ҳам ажратиш белгиси қўйилмайди. Айрим ўринларда эса уларнинг кераксиз ерга қўйилганлиги ҳам кўринади. Масалан, 115-сатрда аниқловчи ва аниқланмиш орасига қўйилган иккинчи ва 139-сатрда тушум тўлдирувчи билан кесим орасига қўйилган биринчи ажратиш белгилари сингари.

Шундай қилиб, «Манихейцларнинг тавба ибодати» асарининг бир қисми бўйича қилган таҳлилимиз шуни кўрсатадики, узоқ ўтмишда ҳозирги Ўзбекистон территориясида яшаганликларига ва уларнинг авлодлари ўзбекларнинг ҳозирги составида борлигига ишора қилинган уйғурлар алфавитида ёзилган бу ёдгорлик текстида ажратиш белгилари эрамининг V асридаёқ асосан синтактик-семантик принцип асосида қўлланганлар. Бироқ у белгиларни қўллашда бутун текст бўйича изчиллик сақланмаган: белгилар қўйилгандек қатор ўринларда улар қўйилмаган, аксинча онда-сонда бўлса-да, синтактик бирикма компонентлари орасига белги қўйиб юборилган.

Турфон воҳасида топилган, X аср билан XV аср оралиғида ёзилганлиги кўрсатилган¹⁶ «Tjśastvustik» ёдгорлигида ҳам икки элементли (II) ажратиш белгисигина қўлланган. Бунини В. В. Радлов нашрга тайёрлаши билан 1910 йилда босилган юқоридаги китобда кўрмоқ мумкин. У китобнинг охирида берилган жадвалнинг 4 жойида бир-бирига жуда яқин икки ётиқроқ параллел чизиқча (//) кўзга ташланади. У белгилар шу китобнинг 28-бетида ромб шаклидаги иккита ёнма-ён қўйилган белги билан берилди. Унинг учинчи хатидаги ажратиш белгиси изоҳланмиш гап тугаган ерга, 4-сатрдагиси ундалма охирида келган изоҳловчи гапдан кейин қўйилган. Шунингдек, 5 ва 7-сатрлардаги ажра-

¹⁵ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, стр. 110—116.

¹⁶ В. В. Радлов. Tjśastvustik, 1910, стр. 2—3.

тиш белгилари ҳам 3-хатдаги изоҳланмиш гапни изоҳловчи синтактик бирикмалар охирига ёзилган. Бу ҳол текст қўлёзмаси ва унинг транскрипциясидан англашилмоқда. Демак, бу асардаги ажратиш белгилари ҳам синтактик-семантик принцип асосида ишлатилган.

Шу китобдаги мисол тарзида келтирилган 8-сатрдан бошқа 504-сатрда ҳам буддистлик мазмунидаги текст берилган. Уларда ҳам ромб шаклидаги икки ёнма-ён белги — ажратиш белгилари¹⁷ гап охирида, қўшма гапни ташкил қилган гаплар тамомланган ерда, уюшиқ жесимлар ораларида қўлланган. Бундай ҳодиса V асрга оид ёдгорликда деярли учрамайдиган ҳодисадир. Бу ёдгорликда эса ундай ўринларда ажратиш белгиси қўйишга анча эътибор берилади. Шу билан бирга бу ёдгорликда ҳам уюшиқ бўлақлар орасида белги қўлланмаган ўринлар ҳам йўқ эмас.

Шундай қилиб, юқоридагидек нуқсонга қарамай, бу ёдгорликда синтактик-семантик принцип асосида ажратиш белгиларини қўллашга, V аср ёдгорлиги бўлган «Манихейцларнинг тавба ибодати» ёдгорлигидан кўра, ортиқроқ эътибор берилгани кўриниб туради. Бу ёдгорликда, «Манихейцларнинг тавба ибодати»даги белги қўйилгандек ўринларга белги қўйишдан ташқари, уюшиқ бўлақлар орасида ҳам уларни ишлатилган намуналарини кўра-миз. Демак, белги ишлатишда олдинга силжиш сезилади ва синтактик-семантик принцип тармоғи кенгайди.

Бир элементли ажратиш белгиси ва уни қўллаш принципи. Бир элементли ажратиш белгиси асосан юридик документ сифатидаги, эрамининг X—XIII асрларига¹⁸ оид текстларида қўлланади. У қўлёзмаларда қуйидагидай шаклларда учрайди: . , .

Бундай белгилар қўлланиши принципини ўз ўглини қаролликка берган киши билан уни қаролликка олган киши ўртасида тuzилган бир юридик документ¹⁹ фактлари таҳлилида кўрсатамиз. Унда ажратиш белгилари, юқоридаги айтилган асарга нисбатан, кўпроқ ўринда қўлланган, шу жумладан уюшиқ бўлақларда ҳам анча-мунча ишлатилгани кўзга яққол ташланади. Шу билан бирга бу белгилар (▼, ·, 4, 5, 7) қўйилган ўринларнинг таҳлили уларнинг синтактик-семантик/ принцип асосида ҳозирги тиниш белгилари қўлланадиган ва қўлланмайдиган ўринларда ҳам ишлатилганини кўрсатади. Масалан, 1-сатрдаги (▼), 2-сатр ичидаги нуқта шаклидаги тиниш белгилар жўналиш желишиги билан тугаган ерга, 2-сатр охиридаги нуқта (·) равишдош обороти охирига қўйилган. Текстнинг 5-сатридаги нуқта қўшма гапнинг бош гапини шу гапдан кейинги эргаш гапдан ажратган, 6-сатрдаги шакли эса шу қўшма гап охирига қўйилган, 8-сатрдаги нуқ-

¹⁷ Бу белгиларнинг қўлёздаги шакли 45-қўлёздаги пунктуацион белги шаклидек бўлиши керак. Бу фикримизни юқорида келтирилган шу текст қисмининг қўлёзма намунаси тасдиқлайди.

¹⁸ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, стр. 200.

¹⁹ С. Е. Малов. Уйгурские рукописные документы экспедиции С. Ф. Ольденбурга, «Записки Института Востоковедения АН СССР», 1952, стр. 150.

та ва 9-сатрдаги шакли гап охирида ишлатилган. Текстнинг бундан кейинги қисми эргаш бўлакли уюшиқ бўлаклари бор ёйиқ гап бўлиб, унинг 12-сатрда тамомланган ерига ва шу гап тутаган жойдаги бир уюшиқ бўлак охирига нуқтага ўхшашроқ () белги қўйилган. Яна ўшандай белгилар 13-сатрдаги жетма-кет келган уюшиқ бўлаклардан кейин қўйилган. 13-сатрнинг уч ерида келган бир нуқтанинг биринчиси қўшма гап охирида, иккинчиси уюшиқ кесимлар орасида, учинчиси эса қўшма гапнинг эргаш гап охирида келган. Бу эргаш гапнинг бош гапи 16-сатрда тугайди, у ерга ҳам нуқта қўйилган.

Шундай қилиб, бу текстдаги ажратиш белгилари ҳам, шакл жиҳатдан ўзаро қисман фарқланишларига қарамай, асосан синтактик-семантик принцип негизида қўлланиб, шаклий тафовутлардан қаъи назар, синтактик бирикмалар, қўшма гап ичидаги гаплар, уюшиқ бўлаклар, гап охири, содда ва қўшма гап орасига қўйила берган. Шу билан бирга текстда ажратиш белгилари қўлланилгандай ўринлар ва белги қўйилиши лозим бўлган бошқа жойлар ҳам белгисиз қолдирилган. Лекин, нимагадир, 3-сатрда аниқловчи билан аниқланмиш орасига вергулнамо (,) шакл қўйилган.

Таҳлил этгапимиздан бошқа юридик документларнинг қўлэмаларида ҳам бир элементли ажратиш белгиларининг юқорида кўрганамиздек ва бошқа (/, ' каби) шакллар ҳам асосан синтактик-семантик принцип негизида қўлланигани аниқланди.

Икки ва тўрт элементли ажратиш белгилари ва уларнинг қўлланиш принципи. Марказий Осиёдан топилган ва XIII асрдан олдинги даврга оидлиги аниқланган «Сехргарлар тавбаси» ёдгорлигида (С. Е. Малов нашрида, 1951) икки хил ажратиш белгиси — икки ва тўрт нуқта кўринади. У белгилар ҳам, асосан синтактик-семантик принцип негизида қўллансалар ҳам, текстнинг ўхшаш ҳодисаларининг баъзиларида ишлатиладилар, баъзиларида эса ишлатилмайдилар ва қўлланиши лозим бўлган бирмунча ерда улар қўлланимайди. Бу ёдгорликда синтактик бирикма охирида камроқ учрайдиган *ārsār* формасидан сўнг белги қўйилмайди, «Манихейшларнинг тавба ибодати» ёдгорлигида эса ундай таркиб кўп бўлиб, ундан кейин ҳар вақт деярли белги қўйилади. Демак, бу жиҳатдан ҳам икки ёдгорликда ўзаро фарқ кўринади. Синтактик-семантик принцип асосида бир текстда икки хил ажратиш белгиси қўллаш уйғур ёзма ёдгорликларининг энг сўнги намуналарида ҳам кўринади. Бунга мисол тарзида олдинда тилга олинган «*Allın Jacuq*» («Золотой блеск»)нинг сўнги саҳифаларида қўлланган икки хил белгининг ишлатилиши қиёсини келтираимиз²⁰:

²⁰ Қавс ичидаги (609), (610), (611), (612) рақамлар «Олтин ёруғ» номли ёдгорликнинг саҳифаларини, кам миқдорли рақамлар эса саҳифалардаги сатрларнинг тартиб сонини кўрсатади.

I. (609) 16; (610) 2, 12, 13; (611) 11, 22; (612) 16²¹, (618) 23-сатрлардаги икки нуқталар; (615) 20; (618) 16-сатрларидаги тўрт нуқта (°°)лар текстда кўчирма гап бошланишини англаган автор гапидан кейин қўйилганлар.

II. (609) 12, 19; (611) 6, 9, 20-сатрлардаги икки нуқталар ва (610) 19; (612) 12; (616) 8-сатрлардаги тўрт нуқта (°°) лар узунлиги жиҳатдан ўзаро катта фарқ қилмайдиган ва ичларида ажратиш белгилари бор-йўқлиги томонидан ҳам деярли ўхшаш бўлган кўчирма гап ва унга боғланган автор гапидан кейин қўйилган.

III (609) 22; (610) 7; (618) 19-сатрларда икки нуқталар ва (617) 9-сатрларда эса тўрт нуқта узунлиги жиҳатидан ўзаро катта фарқланмайдиган қўшма гап охирига қўйилган.

IV. (617) 5; (618) 18-сатрларда икки нуқталар ва (617) 2, 7, 8, 11; (618) 12-сатрларда эса тўрт нуқталар қўшма гаплар ичидagi гапларни бир-биридан ажратишга хизмат қилганлар.

V. (618) 13-сатрда икки нуқта, 20-сатрда эса тўрт нуқта содда гап охирига қўйилган.

VI. (609) 15, 17; (610) 16; (611) 1, 3, 14-сатрларда икки нуқталар ва (616) 15-сатрларда тўрт нуқта эргаш бўлаклари бор бир кесимли гаплар охирига қўйилган.

Бу асардан намуна тарзида олинган биргина қисмининг таҳлили шуни кўрсатадики, у асарда ҳам ажратиш белгилари синтактик-семантик принцип асосида қўлланган.

Қилган таҳлилларимиздан равшан бўлишича, уйғур ёзувида ажратиш белгилари содда, қўшма гап охири, қўшма гапни ташкил қилган гаплар ва уюшиқ бўлақлар орасида қўйилган. Шундай қилиб, ана шундай ҳолатларда қўлланган у белгилар туркий халқлар, шу жумладан ўзбек халқи ёзуви тарихида биринчи мартаба эрамининг V асридан бошлаб ва бир неча аср давомида асосан синтактик-семантик принцип негизида қўлланган ажратиш белгиси бўлиб қолади. Шу маънода улар ҳозирги пунктуациямизнинг асосий принципи намунаси ўша вақтда ҳам маълум даражада кўринганидан далолат беради.

ОКтябрь РЕВОЛЮЦИЯСИГАЧА АРАБ АЛФАВИТИ АСОСИДАГИ ЎЗБЕК ЁЗУВИДА ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАР ҚўЛЛАНИШИ ПРИНЦИПЛАРИ

Пунктуацион белгилар қўлланиши нуқтага назаридан қараганда, Октябрь революциясигача бўлган араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувида бу белгиларнинг ишлатилиши XI асрдан бошланганини кўзда тутиш лозим бўлади. Демак, XI аср бу ёзувда пунктуацион белгилар қўлланиши принципларини аниқлаш ҳақидаги тадқиқот бошланадиган давр бўлмоғи керак. Шундай қилиб,

²¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, стр. 166.

бу қисмда гап XI асрдан Октябрь революциясигача бўлган давр доирасида бориши керак.

Маълумки, XI асрдан Октябрь революциясигача бўлган даврда араб алфавити асосидаги ўзбекча ёзув икки ҳолатда кўринган: 1) қўлёзма ҳолида; 2) нашрий текст тарзида.

Аниқлашимизча, ҳар икки ҳолатда кўринган пунктуацион белгиларнинг шакл жиҳатдан ҳам, функция жиҳатдан ҳам бир-бирларидан фарқланадиган томонлари бўлган. Демак, улардаги пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари ҳам қуйидагича алоҳида-алоҳида қаралмоғи керак: 1) араб алфавити асосидаги ўзбекча қўлёзма текстларда ажратиш белгилари қўлланиши принциплари; 2) араб алфавити асосидаги ўзбекча нашрий текстларда пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари.

Араб алфавити асосидаги ўзбекча қўлёзма текстларда ажратиш белгилари қўлланиш принциплари

Кенг маънода тушунганимиз пунктуацион белгилардан баъзилари қўлланиши араб алфавити асосидаги ёзувимизнинг XI (эрамиз бўйича) аср ёдгорликларидан бошланган. Улар ўша пайтдан бошлаб асосан Октябрь революциясигача ҳам қўлланишда давом этган. Бунн юқорида кенг кўламдаги тадқиқотимиз натижаси сифатидаги фактларда кўрдик. Энди ана шу белгилар ишлатилишидаги принципларни кўздан кечирамиз. Гап, албатта, араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувининг ажратиш белгилари қўлланган қисмлари устидагина боради.

Бу даврда шеърӣй текстларнинг ҳар бир йўли бирор белги орқали бир-биридан ажратилган. Демак, уларда белгилар қўлланишида сатрий принцип асос бўлган. Ана шундай асосда қўлланган белгилар сирасида ||, — (XIV асрдан); ., ., о, . . . (XV асрдан); ‘, ‘, . ‘, . ‘, . ‘, —, (XVI асрдан); —, —, — (XVII асрдан); V, П z, c (XIX асрдан) ҳамда бўш жой қолдирилиши каби шаклларни кўрамиз. Булардан ташқари, кўпинча шеърӣй тўпламларда сарлавҳасиз ёзилган айрим-айрим асарларнинг бошланиши кўрсатиш учун уларнинг биринчи сўзи ёки сўзлар бирикмаси устига, баъзан шеър қисмлари орасига —, —, — (XV асрдан) сингари шакллар ёзилган. Кўринадики, бу белгилар мазмунан қисмлаш (қисмларга ажратиш) принципи асосида ишлатилган. Шундай қилиб, бу давр шеърӣй текстларда қўлланган кенг маънодаги пунктуацион белгилар сатрий принцип ва мазмунан қисмлаш принципи асосида қўлланган бўладилар.

(Рабғузӣй, Қиссасул-анбиё, XVII асрда кўчирилган, ЎзССР ФА ТАИ, Адабиёт музейи қўлёзмаси, инв. № 180). Мисолдаги сингари белги ва тескари леш (‘)нинг шеър сатрларини бир-биридан ажратиш учун қўлланиши «Қиссасул-анбиё»нинг XVII

асрда кўчирилган бошқа нусхаси (ЎзССР ФАШИ қўлёзмаси, инв. № 1934) да ҳам учрайди.

Насрий текст қўлёзмаларида қўлланган абзац шакли ҳамда бўш жой сифатидаги ажратиш белгиларининг мазмун асосида қўлланганини кўрсатувчи намуналарни машҳур хаттот Султон Али Машҳадий 1499 йилда кўчирган «Муншаот» (Навий асар) текстларида (106, 126, 146, 166 ва бошқа баъзи саҳифаларда) кўрмоқ мумкин. «Маҳбул-қуллуб»нинг СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган XVI аср бошига оид қўлёзмаси (инв. № 2095) да, XVII асрда кўчирилган «Рисолан тийрандохтан» (академик В. И. Зоҳидовнинг шахсий библиотекасидаги «Куллиёти Навоий» китоби) да, Мунис Хоразмий томонидан XVIII асрда кўчирилган «Маноқиби Сайид Ҳасан Ардашери» (Навий асари) номли асарнинг бошидан охиригача деярли ажратиш белгилари қўлланган. Улар бу манбаларда ё айрим, ё қўшма гап ичидаги содда гап, ё қўшма гап охирига ва уюшқ бўлақлар орасига ёзилган. Шунингдек, у белгиларнинг бир неча гаплардан иборат темачанинг охириги гапидан сўнг қўйилгани ҳам учрайди.

Тахминланишига кўра, «Маҳбул-қуллуб»нинг мавжуд қўлёзмалари ичида энг эски нусхаси СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган XVI аср бошига оид қўлёзмадир (инв. № В. 2095)²². Шу қўлёзманинг ҳам насрий, ҳам шеърий текстларида бир хил шакл (ن) пунктуацион белги сифатида қўлланган. У белгининг насрий текстда ишлатилиш ўринлари шуни кўрсатадики, араб алфавити асосидаги ёзувизининг насрий қўлёзмаларида XVI аср бошидан оқ пунктуацион белгилар асосан мазмун, синтактик-семантик принциплар асосида қўллана бошланган²³ (шундай асосда белги қўлланиши китобнинг бошидан охиригача деярли ўз кучини сақлаган). Шу мулоҳазамиз тасдиғи учун ўша белгининг қўлланишини кўрсатувчи далиллар келтираемиз:

Ҳар бир содда ва қўшма гап охирида:

یتینچی، فصل کاتب لار ذکریدا ااتب شعراه سوزی نینک ورق
نگاری دور و سوز مخزن نینک خزانه داری ◊ خازن هنری امانت بولور *
و تصرفی * * خیانت بولور ◊ امین که خیانت قه منسوب بولغای *

²² А. Навоий. Маҳбул-қуллуб, проф. А. Н. Қононов нашрга тайёрлаган критик текст, 1948, 8-бет.

²³ Бу қўлёзмани ўзим кўра олмаганимдан, унинг ҳам насрий, ҳам шеърий текстда бир хил шакл (ن) пунктуацион белги сифатида қўлланганини филология фанлари доктори А. М. Шчербак орқали аниқладим. У белгининг шу қўлёзмадаги вазифасини аниқлашда эса филология фанлари доктори А. Н. Қононов томонидан нашрга тайёрланиб, 1948 йилда СССР Фанлар академияси нашриёти босиб чиқарган «Маҳбул-қуллуб» китобига асосландим, чунки бу китобнинг сводний текстига ўша қўлёзма ҳам асос қилиб олинган. (Қаранг: юқоридаги китоб, 8-бет). Мисоллар ана шу китобдан олинди. Шунинг учун у қўлёзмадаги белгининг функциясини баён этишда нашрий текстда ромб шакли ишлатилган ўринлар кўзда тутилди.

اوز هنرىدا معيوب بولغاي انداق انينك ايلكى قطعى خوب بولغاي ◊
 يخشى خط و نقطه دين صفهغه جمال انداق كه يخشى يوز صفهسيغه
 خصا و حال ◊ خوش نويس كاتب سوزگا آرايش بيورور و * سوزلا
 گوچى گا* و كوزلاگوچى گا آسايش يينكورور نه راقم رقمى راست
 راستلار كونگلى گا قبولينى بيخواست ◊ محرر كه تحريرى توز
 پسندیده دور اگر بير بيت اگر يوز اگر خط صورتى ناخوش دور
 معنى خيليدا اوقوغوچى ناخوش دور نه خوش نويس * كيم هم سهوى
 كوب بولغاي * ايلكى قيلنج علتىغه خوب بولغاي ◊ اولكه بيجا
 نقطه بيله حبيب نى خبيث قلغاي مخبت نى محنت آينگديك محنت
 زدهغه يوز لعنت ◊²⁴

Қўшма гап ичида ва гап охирида:

قيلدى ◊ القصة بسى بوقلمونلوق قيلدى ◊ اما و كامرانليغ چاغيدا
 كونكول ملكى خلق مجومى بولغاي دا ◊ وكا امارات مسنديدا
 اولتوردوم و حكومت محلهسيديدا دادخواه سوردوم وكاه پادشاه تيابتي دا
 تقرب توزدوم و نظاره كو ايلكا اوزومنى كورگوزدوم ◊ وكاه مكرمت
 ايوانين مكان قيلديم وكابر و اشراف نى ميمان يوزيدن تعظيم
 قيلديم ◊ وكاه نشاط باغيدا بزم طرعى سالديم و ساقى مطرب بزم
 و سماعيدن بهره آلديم ◊ وكاه سلاطين مخالفت لاريدا ارغه كيرديم
 و منارعت لارين موافقت قه قرار بيردبم ◊ وكاه هرب معركهسيغه
 اوزومنى سالديم و جهل و نادانليق نهمتين بوينومغه آلديم ◊ وكاه
 خيرات اهليغه اوزومنى قانتيم و هر نوع خير بقعه لارى توزانتيم ◊
 ... ◊ [تنبیه] دهر اهلى نينك نفسى بير اوتدور كيم قايق كونكولنى
 يوشاتور و قوروغ كوزنى يغلالتور ◊ ... و سوز اهلى نينك دمی بير
 يلدور كيم انانيت خاشاكين ساورور و عضويت نوفر اغين سوپورور ◊ ...
 دهقان كه توزلوك بيله دانه ساجار * جق بيرىگا يتى يوز ايشيكين
 اجار ◊ ساچقان دانه كو كار كونچه * اوروب خرمن قيليب محسولين
 كونهر كونجه ◊ قورث و قوش آندين بهره مند دشت وحشى آينيك

²⁴ Қаранг: А. Навоий. Маҳбул-қулуб, Нашрга тайёрловчи А. Қононов, 1958, 30-бет.

بيلم خرسند ◇ مورلار اويى اندين آباد كورلار خاطرى آينىك بيله شاد ◇ 25

Бу келтирилган мисолларнинг 121-бетдагиси пунктуацион белгилри сажкиз гапдан иборат. Улардан иккитаси содда, олтитаси қўшма гап бўлиб, ҳар бир содда ва қўшма гап охиридагина пунктуацион белги қўйилган.

Маълум тема доирасидаги фикр тугаллигини ифодалаган бир неча гапнинг охириги гапидан сўнг:

عالم اسبابينيك نوكانماس ليكى دا* بو تئيبه دور
مثلاً* بىر او كيم كىر بىچ دىن بىر ىر كا فرش توشار بولسا

چون معهود بو دور كيم خشت نى درز بر درز سالماس
قراغلارين بىر بىر دىن اوتكارىب اولقى يانداشتور سالغان
ايكى خشت نىنىك طرف لارىدا ايكى اولوغ فرجه پيدا بولور كيم
ينه ايكى خشت تيلار آنى سالماق لازم دور ◇

بو قىياس بيله مینك يا ايكى مینك خشت فرش

ساليلسه بو نوع فرجهلار بغايت كوب حاصل بولور

هر قايسى نىنىك اصلاحيه ينه خشت سالغان

سايى اول فرجهلار اول خشتلارغه كورا كوب ظاهر بولور ◇

(Уша асар, 51—52-бетлар).

Уюшиқ бўлақлар орасида ҳам:

بىر جلوهسى بيله نقد حياتين آلفوچى هم اول ◇

و عاشق مونداق بلانىنىك كرفتارى و مونداق آفت نىنىك

بى اختياري ◇ مونداق طوفان نىنىك غرىقى و* بو نوع

صاعقه نىنىك حرىقى ◇ مونداق غدار نىنىك زبونى و « بو

نو ديو كردار نىنىك مجنونى ◇ مونونك ديك آشوب نىنىك

شيفتهسى و بو يىنكلېخ قاتل نىنىك فرېفتهسى ◇ بو طور

خونريز نىنىك هلاكى و بو تورلوك بلا انگيز نىنىك درد ناكى ◇

عشق كوهستانى بيدادى نىنىك ناشادلارى دىن بىرى فرهاد دور ◇

صحراى جنون نىنىك زبونلارى دىن بىرى مجنون دور ◇

(Уша асар, 91-бет).

Равишдош оборотлардан кейин ҳам:

²⁵ Уша асар, 6, 118, 46-бетлар. Бу ва бошқа мисоллардаги уч нуқта (...) автор (Ҳ. Ғозиев) томонидан қўйилган.

و ایہکا کدن* یوق آنکا آرام ◇ نفس خطی اوچون بر کینہسیز ایاغی غہ
 سالیب بند و اوزوی تونلار آنینگ عذابی بیلہ خرسند ◇ امل
 رشتہسین طمع ایکناسیکا جیلیب اول بی زبان نینگ کورار کوزین
 ہم تیکیب ◇ مقصودی آنی صیاد قیلماق و اوزگا جانلیغلار قصدیغہ
 جلاذ قیلماق ◇ کوندوز دشت و وادیغہ جاییب بیر نجه زبونی غافل
 تابیب ◇ یوز مکر و حیلہ بیلہ فوشین آراغہ سالیب و اول سالغانی
 و اول مظلومنی آلیب ◇ آلدورغاندین سونکرا اول صید باشید
 توتوب اورون اول قانی تولغان زبون نی بسمل قیلماس دین بورون ◇
 نیدین قناتین سوروب قولتوغین* مو یارادور* و اوزی اول قاتل*
 شاگردین شعفی بیلہ تو یغار ادور ◇

(Ўша асар, 51—52-бетлар).

XVII асрда кўчирилган «Рисолаи тийрандохтан» (проф. В. И. Зоҳидовнинг шахсий библиотекасидаги «Қуллӣети Навоӣи» китоби)да уч нуқтали шакл (:) пунктуацион белги сифатида қўлланади. Бу белги икки саҳифадан иборат насрли асарнинг содда, қўшма гапи ва қўшма гап ичидаги гаплари охирига, уюшиқ бўлаклари орасига қўйилган. Улардан мисол:

و هر کیم ترگ قیلسه مینینک سفتیم نی اول مندین ایرماس اما
 خبردا انداق کیلتورور کیم چون حضرت آدم صفی صلوات الله علیه
 دنیاغه کیلکاندین سونک : خدای تعالی اینیک کتابین بغشلادی
 ایرسه جبرئیل علیه السلامغه امر بولدی کیم آدمغه دهقانجی لیق نی
 اوکرانکیل جبرئیل علیه السلام کیلیب ایدی : یا آدم خدای تعالی
 سنکا ایدی آندین سونک امر قیلدی کیم دهقانجی لیق قیلسون
 چون آدم علیه السلام بو بیغاسنی ایشتی ایرسه قبول قیلدی : و
 جبرئیل علیه السلام اوروغ آلیب کیلدی : و آدم علیه السلام ساجتی :
 و یرنی ساله قیلدی :

(«Қуллӣёт бўйича», 76 а варақ).

Бир қизил нуқта Мунис Хоразмий томонидан XVIII асрда кўчирилган «Маноқибн Сайид Ҳасан Ардашер»²⁶ номли 18 бетли қўлэзманнинг 12 бетча насрий қисмида ҳам қўлланган.

Мисоллар:

²⁶ Бу қўлэзма китоб Навоӣи асари бўлиб, «Сабъан сайёр» ва «Маноқибн Сайид Ҳасан Ардашер» номли қўлэзманнинг бир қисми, ЎзССР ФА ТАИ АДМ. пnv. № 2.

سوز اوزار: و مقصوديم بازار القصة چون الارغه حفي بونينك سلوکه دامن کير بولوب: ملازمت دين اجتناب ظاهر قيليب استغار طريقيدين کيريب: عرض غه يتکورديلار: پادشاه غه بو امر محال کورونوب: ابا ظاهر بولدى الار تظلم و تضرع آغاز قيلدى لار: هيچ نوع بيله قبول توشمادى: و الار ايکى يىلغچه پادشاه نينک مبارک خاطرى اوچون چريکلار مشقتين تارتيب سفرلار بلاسيغا وزلاريم، ساليب يوروديلار.

(Ўша асар, 147 а варақ).

Келтирилган мисолнинг ўн ерида бир нуқта пунктуацион белги сифатида ишлатилган.

اول پادشاه بو حالت لاريدين آارغه فرزندانه التفات لار قيلور ايرميش و اوزينينك قيليق لاريدين تاسف ييب: دير ايرميش: كيم نه بولغاي سنينك افعال: و فصالك هم فلانغه اوخشاسه ايردى: و بو سوزدين عرضى آار ايرميشلار:

(Ўша асар, 143 а варақ).

(Бу асар ЎзССР ФАШИ қўлёзмаси бўлиб, у бир тўплам ичида, тўпламнинг инв. № 185.)

Бу мисолда 15 ердаги бир нуқтанинг пунктуацион белги экани равшан кўринмоқда (Ҳар икки мисолда нуқта сатр устида).

Мисоллардан кўринадики, бу қўлёзмада ҳам пунктуацион белгилар қўллашда бундан олдинги қўлёзмалардагидек асосга суянилган ва улар ўшандай ўринларда қўлланган. Ана шундай асос ва ўринларда пунктуацион белгилар қўлланган намунасини Навоийнинг 1850/51 йилда кўчирилган «Тарихи мулуки Ажам» номли асарида ҳам кўрмоқ мумкин.

Юқоридагидай ўринларда ажратиш белгилари қўлланган намунаси Рашидиддиннинг «Жамнуг-таворихи» (932/1525—26 йилда кўчирилган, ЎзССР ФАШИ қўлёзмаси, инв. № 2), «Хамса-тул-мутахаййирин» (Навоий асари, 1049/1639—40 йилда кўчирилган, ЎзССР ФАШИ қўлёзмаси, инв. № 2242), «Шажараи турк» (Абулғозий Баҳодирхон асари, 1074/1668. № 1552)нинг айрим саҳифаларидагина учрайди. Демак, намуна тариқасида келтирилган бу асарлардаги ажратиш белгилари ҳам асосан синтактик-семантик принцип, шунингдек темача бутунлиги принципи асосида ишлатилган²⁷.

Юқорида турк-руник, уйғур ёзувлари ҳамда араб алфавити асосидаги текстларимиз нашрий ҳолатда кўрингунча бўлган қўли-

²⁷ Бу мулоҳазаларимизни тасдиқловчи текстлар намунаси ҳамда кенгроқ изоҳларимизни «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари» номли тўплам (1959)нинг 113—131-бетларидан (Х. Ғозиевнинг «Ўзбек пунктуацияси тарихи» мақоласининг қисмига) қаралсин.

ёзмалардаги пунктуацион белгиларнинг, асос эътибори билан айтганда, синтактик-семантик ва мазмун муносабати асосида қўлланганини кўпгина фактлар яққол кўрсатади. Шунинг учун пунктуация тарихида бу масала бўйича юзага келган икки хил қарашга тўхташ ва уларга ўз муносабатимизни билдиришимиз зарур бўлиб қолади.

Биринчи қарашга кўра, тинини белгиларини синтактик маъно асосида қўлланиши китоб нашр этиш ижод этилиши билан боғланади. Демак, бу қарашга кўра, китоб нашр этиш бошлангунча бўлган қўлёзмаларда ишлатилган тинини белгилари синтактик асосда қўлланмаган бўлади. Ана шундай мулоҳазани В. Клас-совскийнинг 1882 йилда нашр этилган «Знаки препинания в пяти важнейших языках» (СПб) номли асари (3-бет)да учратамиз. Масалан:

«Тинини белгиларининг, бутун эҳтимолларга кўра, гарчи улар XIV асрда диний, илмий, адабий мақсадлар билан қўлёзмалар-нинг тарқалиши кучайган биринчи даврдаёқ, балки ундан олдин ҳам пайдо бўлган бўлса-да, синтактик маъноларда ишлатилиш-ларини фақат китоб нашр қилиш иши бошланганидан ҳисоблаш мумкин».

Цитатадан кўринадики, В. Классовский ўзининг бу қарашини жуда муқаррарлаш мақсадида унда «фақат» сўзини ҳам ишла-тади. Бундай қарашга мойилликни проф. А. Б. Шапиро асарида ҳам учратамиз²⁸.

Иккинчи қарашга кўра, қадимги ёзувда белгилар қўлланиши, асос эътибори билан айтганда, текстнинг синтактик-семантик ху-сусиятига, шунингдек унинг мазмунан қисмланишига асосланган олдинга сурилади. Масалан, Л. В. Щерба «Қадимги ёзувлар-нинг кўпчилиги барча тиниш белгиларидан фақат «абзац» ёки «нуқта»ни билар эди. Қадимги ёзувда энг кўп тарқалган белги, кўринишича, текстни синтагмага ажратадиган ва озми-кўлми бизнинг вергулимиз маъносида қўлланадиган нуқта эди»²⁹,— дейди.

Китоб нашридан олдинги рус қўлёзмаларида қўлланган пунк-туацион белгиларнинг ишлатилишида синтактик маъно белгилар ўрин тутганини қайд этиш бошқа бир қатор тадқиқотчиларнинг ишларида ҳам кўринади. Проф. С. И. Абакумовнинг қуйидаги му-лоҳазалари шулар жумласидандир:

«У (пунктуация — *Х. F.*) кўпгина қўлёзмаларда мутлақо қўл-ланилмаган, айримларида эса фақат битта катта нуқта ишла-тилган. Баъзан нуқталар ўрнида «шеърлар» системаси қўлла-нилган: ҳар бир катта период хат бошидан бош ҳарф билан бошланган, кичикроқ период эса сўзлар ўртасида очик жой қол-дириш билан ажратилган ва улар ҳам бош ҳарф билан ёзилган.

²⁸ А. Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, 1955, стр. 6.

²⁹ Л. В. Щерба. Пунктуация, «Литературная энциклопедия», 1935, т. IX, стр. 367—368.

Ниҳоят, периоднинг анча-мунча мустақил бўлган қисмлари кичикроқ очиқ жой билан ажратилган. Бироқ шу даврнинг айрим қўлёзмаларида бошқа белгилар, яъни вергул, вергуллар тўдаси (комбинацияси), крест, уч нуқта каби белгиларнинг ҳам ишлатилиши кўринади. Ҳар ҳолда X асрда, яъни тахминан славян ёзуви яратилган вақтларда, тиниш белгилари кенг қўлланила бошланган эди. Маълум фикрнинг тугаллигини ифодалаш белгиси сифатида нуқта, нуқтали вергул (.), нуқталар тўдаси (комбинацияси) . . . : — : ~ (7) каби (крест +) ишлатилган. Гап ичида қўлланилган ва фикрнинг давом этаётганини билдирадиган кичикроқ вазифадаги тиниш белгилари вергул (,), вергуллар тўдаси (комбинацияси) ; , нуқтали вергул (.), вергул устида икки нуқта (;) ва ҳатто нуқта (.) орқали ифодаланган.

Савол аломати вергул устига нуқта қўйиш орқали ифодаланган. Бошқа белгилар ва ҳар бир белгининг вазифасини аниқроқ белгилашга ингилиш китоб нашр қилиниши кашф этилгандан кейин пайдо бўлади.

Славян-Кирилл ёзувида тиниш белгилари Остромиров нинжили (1056—1057 йиллар)дан бошлаб энг қадимги ёдгорликларда учрайди. Инжил ва шу қабиларнинг боблари, қисмлари тамом бўлишини кўрсатувчи, кўп вақт тўлқинли чизиқ билан бирга келадиган (. . . Ё . . .) каби нуқталар тўдаси (комбинацияси) Кирилл ёзуви қўлёзмаларининг кўпчилигида учрайди»³⁰.

Рус пунктуацияси бўйича иш олиб борган тадқиқотчиларнинг юқоридаги икки хил қарашидан иккинчиси, бизнингча, ҳаётий ва мантиқийдир. Биз ҳам ўзбек пунктуацияси тарихи бўйича олиб борган кенг тадқиқотимиз фактлари асосида рус тилшунослигини иккинчи хил қарашига қўшиламыз ва бунга юқорида келтирган далилларимизни етарли деб биламыз.

Араб алфавити асосидаги ўзбекча нашрий текстларда пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари

Октябрь революциясигача бўлган ёзувимизнинг нашрий текстлари XIX ва XX аср бошига оиддир. Текширишимизнинг кўрсатишича, ҳар икки аср нашрий текстларида пунктуацион белгилардан фойдаланиш ўзаро фарқланади. Бинобарин уларни айрим-айрим кўрмоқ лозим бўладики, олдин XIX асрга оид масалалар ҳақида фикр юритамиз. Унинг XIX асрга оид нашрий текстларида 46 шаклдан иборат пунктуацион белгилар бўлган (шулар сирасида ҳозирги тиниш белгилари тўла эмаслиги, борларининг ҳам баъзи объектлардагина жуда кам ўринларда қўлланилиши олдинда айтилган эди). Ана шу белгилар кўп ҳолларда содда гап тугаган жой, қўшма гап ичидаги гаплар ва қўшма гап

³⁰ С. И. Абакумов. Об основах методики пунктуации, «Известия Академии педагогических наук РСФСР», М.—Л., 1947, № 10, стр. 5.

охирин, уюшиқ бўлақлар орасига қўйилган. Улар кўчирма қисм, гап бўлақлари билан грамматик муносабатда бўлмаган ифодаларни ва абзацини ажратиб ҳам кўрсатган. Демак, уларнинг қўлланишида ҳам синтактик-семантик принцип ҳамда мазмунни кўзда тутиш асосий принцип бўлган. Буни Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» (П. П. Раманцов томонидан нашрга тайёрланиб, Қозонда 1825 йилда нашр этилган), «Қуллиёти Навоий» (М. Катремер томонидан нашрга тайёрланиб, Парижда 1841 йилда босилган), «Абушқа» (В. Вельяминов-Зернов тайёрлаган нашр, Петербург, 1868) луғати, Павойининг «Муҳокама-тул-луғатайн»и (1891 йилда Истанбулда босилган), В. П. Наливкиннинг «Руководство к практическому изучению сартовского языка» (1898, Самарқанд), 1892—1893 йилда Тошкентда ўзбек тилида нашр этилган «Жизнь Колумба», Гулханийнинг «Зарбулмасал» (Қозон, 1890) сингари бир неча ўнлаб китоб ва «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида ишлатилган пунктуацион белгилар қўлланиши кўрсатиб туради.

Бир нуқта. Нуқта ўзбекча типографик текстларда дастлаб Ўрта Осиёдан бошқа ерларда XIX аср иккинчи ярмида босилган асарда кўринади. Фактларнинг кўрсатишича, бу даврда баъзан қўлланган бир нуқта икки принципнинг баъзан биринчиси, кўпинча эса иккинчиси асосида ишлатилган. Бу принципларнинг биринчиси тематик бутунлик принципи, иккинчиси синтактик-семантик принцип бўлган.

I. Тематик бутунлик принципи асосида бир нуқта ишлатиш қуйидагича бўлган: умумий текстнинг бир неча гапи ўзаро муносабатда унинг бир қисми сифатидаги айрим темачани ташкил қилган бўлса, бир нуқта ўша темача охирига қўйилган, темача ичидаги гаплар бир-биридан бирон белги билан ажратилмаган. Масалан:

اولغى قسم عوام عشق دور كه عوام الناس اراسى دا بو مشهور و شايع دور كه ديرلار فلان فلانغه عاشق بولوب دور و بو نوع كيشى و هر نيچوك كيشى كا بولسون شغب و اضطراب لارى چالانت جسمانى و شهوت نفسانى ايماس و بو قسم نينك ببيك راك مرتبهسى شرعى نكاح دور كه بارى خلايق غه سنت دور و مباح پستراق مرتبهسى دا پريشانلغ و مشوش ليغ لار و بى سامانلغ و ناغوشليغ لار كه ذكرى ترك ادب دور و پيائى بى حجاب ليق لار غه سبب.

(Навоий, Маҳбубул-қулуб, Истанбул, 1872, 110-бет).

II. Бу даврда асосан синтактик-семантик принцип асосида ишлатилган бир нуқта икки хил ўринда қўлланган: гаплар охирида, гаплар ичида.

Нуқтанинг гаплар охирида қўлланишига мисоллар:

تیل کا اختیار سیز ایلکا اعتبار سیز. ہرزہ کوی کہ کوب
 تکلم سور کای ایت دور کہ کیچہ تانک آنقونچہ هور کای.
 یامان تیل لیک انداق کہ ایل کونکلی کا جراحت یتکورور
 اوز باشیغہ هم آفت یتکورور. نادان نینک موخشی
 ہرزغہ بو غزین قبرماغی ایشاک نینک جہت سیز قیچغیرماغی.
 (На в о и й, Махбулбул-қулуб, Истанбул, 1872, 151—152-бетлар)
 Қўйидаги мисолларда эса унинг ҳам гап охирида (2, 3, 5-нуқта), ҳам гап ичида (1 ва 4-нуқта) ишлатилганини кўрамыз.

سخاوت انسانیت باغی نینک بارور شجری دور بلکه اول
 شجر نینک مفید ثمری دور. آدمی لیق کشوری نینک
 بحری موجوری بلکه اول موج بحر نینک ثمین کوهری.
 سخاوت سیر کیشی یاغین سیز ابر بهار و رایحه سیز مشک نثار.
 (Уша асар, 131-бет)

بو لفظدا مونچه وسعت و ميدانيدا مونچه فسحت
 تاپيلور. كراك كيم موندنا حر نوع سخن كزارليغ و
 فصيح كفتارليغ و نظم سازليغ فسانه پردازليغ آسانراق
 بولغاي و واقه آسانراق دور.

(На в о и й, Муҳокаматул-луғатайн, Истанбул, 1891, 86-бет).
 Гап ичида желган нуқта қўшма гап составининг гап сифати-
 даги компоненти бўлган гап ёки гаплар охирига қўйилади. Ма-
 салан, қўйидаги мисолнинг биринчи нуқтаси каби.

اوتار كا قويمادى و تماشاسيدىن تويمادى. اول عالم
 فضايدا طبع سپاهى تركتازليغلار توزدى. و اول سپهر
 هواسيدا خيال قوشى بلند پروازليغلار كور كوزدى.

(На в о и й, Муҳокаматул-луғатайн, 1891, 89-бет).
 Тескари пеш (‘). Бу белги XIX аср иккинчи ярмидаги типо-
 график насрий асарларда онда-сондагина қўлланган. Бу қўлла-
 нишда у асосан уюшиқ бўлақлар орасига қўйилган. Унга мисол
 сифатида қўйидаги текстни келтирмақ мумкин:

... اسالن بحرى نينك در شاهدارى، عدالت معدنى نينك
 کوهر عالی مقدارى، سپهدارليغ معر کەسى نينک رستم داستانى،
 سپهدارليغ ميدانى نينک سام نى بمانى، سر افرارليغ تاجى نينک
 کوهر زيبندهسى، بزم سازليغ سپهرى نينک اختر فرخندهسى
 جهاندارليغ بزمى نينک اسکندر جمشيد جامى، جهانگرليغ

انجمنی نینک خورشید عالم پناهی، رفعت جهانی نینک
قله کردون خراشی. عدالت سپهری نینک شهاب کوهر پاشی،
فضل و کمال حدقهسی نینک عردمک بناسی، نللم و مقال
حویقهسی نینک بلبل خوش نواسی السلطان بن السلطان،
الخاقان بن الخاقان معز السلطنة والدنیا والدین ابز الغازی
سلطان حسین بهادرخان.

(Навоий. Муҳокаматул-луғатайн, Истанбул, 1891, 100-бет).
Бу ва бошқа фактлар шунини кўрсатаднки, ўзбекча типогра-
фик насрий текстларда асосан уюшиқ бўлақлар орасига тескари
пеш қўйиш XIX аср иккинчи ярмида қисман ортади.

Нуқтали тескари пеш (:). Бу белгининг биз кўздан кечир-
ган типографик насрий асарларнинг баъзиларидагина қўллан-
ганини кўрдик. Масалан, у Истанбулда 1315/1891 йилда нашр
этилган «Муҳокаматул-луғатайн» (Навоий асари)нинг 30 га яқин
ерида ишлатилган. Улар бу асарда асосан қўшма гаплар ичидаги
гаплар охирига қўйилган:

و نعت و ثنا و مزعظت دور داهل تصوف و حقیقت تیلی.
بیله معرفت، یانا ضاهر سعراسی طریقی دا هم تورت.
قصیده کی فصول اربعهغه موسوم دور و آندین
تورت فصل عرارت و برودت و رطوبت و بیوستی کیفیتینی
معلوم. خامم رقم قیلیب دور که تورت فصل خاصیتی
اثری دیک ربع مسکونغه یابیلیب دور. یانا سخن پرداز
استاز عالم شان خواجه کلیم الدین سلمان

(Ўша асар, 94-бет).

Бу житобда у белги ажратилган уюшиқ бўлақлардан олдин
ва ўша бўлақларнинг сўнггиси билан тугаган гап охирида қў-
йилган:

بر ذمیرنی آرتوروب تورلار: بغایت مختصر و مفید
توشوبتور انداق که بولورت و قیلدورت و یاشورت
و چیقارت. یانا برادلاری بار که بعضی الفاظ نینک
سونکغی دا چی که چی لفظی دور آرتتورورلار:
یا منصب نینک یا منرنینک یا پیشه نینک اظهاری
اوجون فارسیدا یوقتور.

(Ўша асар, 85-бет).

Баён аломати (:). Бу текстлардаги изоҳланувчи ва изоҳлов-
чи қисмлар ўртасида қўлланган. Масалан:

ديسه هر بيريك اطلاق قيلسا بولور. يانا آنداق كه
توز لفظى كه نيچه معنى اراده قيلسا بولور؛ بيرى
توز كه اوق يانيزه ديك نيمه نى ديرلار يانا توز هموار
دشت نى ديرلار يانا توز راست كيشينى ديرلار يانا توز...

(Навоий, Муҳокаматул-луғатайн, Истанбул, 1891, 80-бет).

Бу китобнинг яна тўрт ерида қўлланган баён аломати юқорида қайд этганимиздай ўринларга қўйилган.

Тире (—). Тире бу давр типографик текстларида ўзаро боғловчисиз боғланган қўшма гап компонентлари орасига қўйилади. Масалан:

غور ولايتى نىنك اوستونه يوردى قيش كونلارى
قاطى صاوق ايدى غور نىنك تاغ لاريغه قار كوب
توشكاندن عسكەر خلقى اوتار كا قيونسونديلار — خان
هيچ كيم مندان قالماسون ديب حكيم قيلدى
صنكره باروب غورنى آغاچ ياز بولدى.

(Ўша китоб, 14-бет).

Тиренинг мисолдагидек ўринларда қўлланиш намуналари Лазарь Будагов томонидан тузилиб, Петербургда 1869 йилда нашр этилган «Луғати туркий» (ЎзССР ФА библиотекасининг китоби, инв. № 494 Б-903) номли асарнинг ўзбекча текстларида ҳам кўринади.

XIX асрдаги нашрий текстларда, юқоридагидек тиниш белгиларидан ташқари, яна бир неча турдаги шакллар пунктуацион белги сифатида қўлланиганини олдинда айтган эдик. Шулар қаторида юлдузча ва гул нусха белгилар ҳам бор эди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда нашр этилган типографик текстларда бу белгилар ҳам, тематик бутунлик принципига кўра, асосан темача сифатидаги қисмлар тугаган ерга, синтактик-семантик принципка кўра эса, қўшма ё юсодда гап ва қўшма гап ичидаги гаплар охирига, айрим улошиқ бўлақлар орасига қўйилган³¹.

* * *

XI—XIX аср араб алфавити асосидаги ўзбекча қўлёзма ва XIX асрдаги нашрий текстларда қўлланган пунктуацион белгиларнинг асослари қақида қисқача хулоса тарзида қуйидагиларни айтиш мумкин.

³¹ Бу ҳақда етарли фактлар келтирилган маълумотни Ҳ. Ғ. Ғозиевнинг «Ўзбек пунктуацияси тарихи» номли иши («Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», 1959, 175—182-бетлар)дан ўқимоқ мумкин.

Бутун-бутун китоблар ва қатор асарларнинг айрим ўринларида насрий текстлар темача, синтактик-семантик асосда қисмларга ажратилган. Демак, бу даврдаги насрий текстларда пунктуацион белгилар ишлатишда асосан темача бутунлиги, синтактик-семантик принцип кўзда тутилган. Ана шундай асосда у текстларда умумий теманинг мазмунан тамомланган — темача типдаги қисми, айрим-айрим гаплари, қўшма гапнинг гап ҳолидаги компоненти, уюшиқ бўлақлар, баъзан равишдош оборотларнинг охири кўрсатилган. Бу давр (XIX аср)даги насрий текстларда синтактик-семантик ва темача бутунлиги принципи асосида қўлланган ҳозирги тиниш белгилари ва айрим юлдузча шакллар асосан Ўрта Осиёдан бошқа ерларда нашр этилган ўзбекча манбаларда кўринган; чунки бу даврда ҳозирги тиниш белгилари ўзимизда деярли қўлланмаган эди. Давр ўтган сари қайд этилган принципларда пунктуацион белгилар қўллаш ва уларнинг шакллари ортиб боради.

* *
*

1901—1917 йиллар ўзбек пунктуацияси тарихида алоҳида аҳамиятга эга. Бу давр Ўрта Осиёда нашр этилган ўзбекча айрим китоб, деярли барча газета ва журнал насрий текстларига ҳозирги тиниш белгиларининг қисманларини, баъзан, жуда мукамал бўлмаса-да, уларнинг ҳаммасини киритган даврдир. Шунингдек, ҳозирги тиниш белгиларининг шеърий текстларга киритилиши ҳам бу даврга оиддир. Демак, бу давр ўз ўлкамизда нашр этилган бирмунча ўзбекча текстларда ҳозирги тиниш белгиларининг ҳамма турининг (улардан бошқачароқ шаклларнинг ҳам) пайдо бўлиши давридир.

Бу ўринда шуни қайд этиш лозимки, ҳозирги тиниш белгилари бу давр текстларимизда анча-мунча қўлланадиган даражага кўтарилган бўлсалар-да, улар ўзларининг ишлатилиш кўлами, стабиллашиб борувлари ва мазмунлари жиҳатдан совет даври пунктуациясининг дастлабки босқичи даражасига ҳам кўтарила олмаган. Бундан қатъи назар, у даврнинг ўзидан олдинги даврларга нисбатан прогрессив роли ўзбек ёзуви пунктуациясининг тарихий тараққиётида алоҳида ўрин тутади.

XX аср бошидан Октябрь революциясигача нашр этилган китобларни кўздан кечиришимиз шуларни кўрсатди: баъзи китобларнинг текстлари ичида уларнинг синтактик-семантик қурилишлари, интонацион ҳолат ва мазмунлари асосида бўш жой қолдирилган ўринлар миқдори ортади ёки ўша асосларда ҳозирги тиниш белгиларининг баъзилари, айрим китобларда ҳаммаси деярли қўлланади. Текшириш объектларимизнинг бу ҳолатига кўра, у масалани қуйидагича гурuppалаб қараш лозим бўлади: 1) насрий текстларда айрим пунктуацион белгилар қўлланиши ва уларнинг асослари; 2) насрий текстларда ҳозирги ҳамма тиниш белгиларининг қўлланиши ва уларнинг асослари.

Насрий текстларда айрим пунктуацион белгилар қўлланиши ва уларнинг асослари

Бу даврда насрий текстларда айрим пунктуацион белгилар қўлланган китоблар ҳам учрайди. У белгилар текстларда сатр ичида қолдирилган бўш жой, комбинацион ҳолатда ва ҳозирги тиниш белгиларининг айримлари шаклида кўринади.

Китоб насрий текстларида айрим пунктуацион белгиларнинг қўлланишини текшириш шуни кўрсатдики, у белгиларнинг қўлланишларида текстларни ё абзац ҳолида қисмларга ажратиш, ёхуд синтактик-семантик қурилиш ва шулар асосидаги интонацион ҳолатлар кўзда тутилган. Улар ҳар бир китоб насрий текстнинг ё ҳаммасида, ёки унинг айрим-айрим қисмларида, ёхуд бир неча еридагина ишлатилган. Шу жиҳатдан қараганда, китоб насрий текстларида айрим пунктуацион белгилар қўллангани масаласини иккига бўлиб қарамоқ ўринлидир: 1) насрий текстларнинг баъзиларида айрим пунктуацион белгилар қўлланиши ва уларнинг асослари; 2) ҳамма насрий текстларида айрим пунктуацион белгилар қўлланиши ва уларнинг асослари.

Насрий текстларнинг баъзиларида айрим пунктуацион белгилар қўлланиши ва уларнинг асослари. Китобларнинг насрий текстларининг баъзиларида айрим пунктуацион белгилар қўлланиши бу даврда анчагина учрайдиган ҳодисадир. Уларда нечтадан ва қайси шаклдаги белгилар қўлланганини ҳамда уларнинг қандай асосларда ишлатилганини бир неча мисоллар таҳлилида кўрамыз.

1903 йилда Тошкентда «Устоди аввал»нинг иккинчи нашри чиқди. Унда, ўқиш ва уқиш ўнғайлигини кўзда тутиб, айрим текстларнинг қисмлари бир-бирдан ажратилгани кўзга ташланади. Қисмларга ажратиш воситаси сифатида уларнинг сатрларида, асосан XIX асрнинг иккинчи ярмидаги нашрий текстларда қилингани каби, бўш жой қолдирилади. Бу бўш қолдирилган ўринлар текст ўқилганда, унинг мазмунига кўра, ҳар вақт деярли қисқа паузага ёки гап охирини англатадиган паузага тўғри келади. Ажратилган қисмларнинг мазмуни ва грамматик қурилишининг ўрганилиши уларни асосан гап ёки гапнинг синтактик бирикма ҳолидаги бирор қисми эканини кўрсатади.

Орани очиқ қолдириб ёзиш «Устоди аввал»нинг бошланғич бир неча текстларида мавжуд бўлиб, бир неча дарсдан кейин ҳамма гап ва сўзлар яна бир-бирлари билан ёнма-ён ёзила беради.

Бу ҳол кўрсатадики, «Устоди аввал» текстларида бўш ўрин қолдиришга осон, ўнғай, тўғри ўқиш малакаси ҳосил қилиш лозимлиги сабаб бўлган.

Бўш ўрин қолдириш «Устоди аввал»нинг 1913 йил босмасида кўпгина текстларда учрайди. Уларда очиқ қолдирилган ўринлар ҳамон гап тамомланишини, гап ичидаги таркиблар, қўшма гап

компонентлари оралигини ва ўшандай ўринларда пауза бўлиши лозимлигини кўрсатишга хизмат қилади.

Шу китобнинг сўз бошидагина тиниш белгиларини ишлатишга таралдуд ҳам кўринади. Унда, ўнгдан чапга қараб ёзини асосида айтилганда, қавснинг очилувчи ва ёпилувчи ҳолатини ҳамда ёпилган кўринишининг ўзини ишлатилганини кўрамиз.

Масалан: «سوز باشیدن» ۲ نچى حرمتلى معلم
инв. 9148 дан.

Яна шу «сўз боши»да айрим тил фактларини ажратиб кўрсатмоқ учун уларни қавс ичига олинган ва қавс ёпилишининг ўзи саналмиш бўлаклар орасига (жой/чой/мўй/тўй каби) қўйилган.

Шундай қилиб, «Устоди аввал»нинг 1903 йилда босилган иккинчи нашрида тиниш белгиларидан қавсгина қўлланади. Унинг 1913 йилдаги 14 нашрида эса қавснинг, юқоридаги вазифадан ташқари, ёпилувчи томони баён аломати вазифасида ишлатилади; нилгакли чизиқча (—) шакли саналмиш сўзларнинг устига ва саналмишнинг бирор қисми сифатида бошланган текстнинг

биринчи сўзи тепасига ёзилади; ☆ шакли баён қилинадиган

иборадан кейин ва текст қисмларининг тамомланганини кўрсатиш учун қўлланилади. Масалан:

☆ چن. کونگلو مدن ايشانديم الله تعالى نيناك بار ليكيغه

☆ و بر ليكيغه ☆ و فرشته لاريغه ☆ و کتابلاريغه

☆ و پيغمبر لاريغه ☆ و قيامت کونيغه

«Аввал илм, Бидон ва Абвоби тасриф» номли китоб (Тошкент, 1907 йилда литографияда босилган, таржима, 64-бет)да икки нуқта (:) ўттизга яқин жойда қўлланиб, у кўп ўринда текстнинг бир бутун қисми охирини, унинг тамомланганини, бир ерда қўшма гап составидаги биринчи гап охирини кўрсатган; шунингдек у белги баён вазифасида ҳам учрайди.

Бу китобда яна бир белги (v)ни кўрдик. У гоҳ назм сўзидан сўнг (39, 41, 49 ва бошқа бетларда) қўйилиб, ўзидан кейин бирор изоҳловчи қисм бошланишини; гоҳ бирор текстнинг маълум

қисми охирина (23, 28-бетлардаги каби), айрим пайтдагина бир гап тугаганини (40-бетдаги каби) кўрсатади.

Қайд этилганлардан ташқари, китобнинг насрий текстида қисм охирина кўрсатиш учун тўрт нуқтали шакл ҳам қўлланади.

Шундай қилиб, бу асардаги уч белги қўлланишида асосан маъно муносабати, фикр тамомлиги, грамматик бутунликка асосланган.

1914 йилда «Таълими аввал» (2-босмаси) номи билан ҳам тил дарслиги босилиб чиқади. Бунда гап тамом бўлганда, бош гаплар билан эргаш гаплар орасида ва дам оладиган баъзи ўринларда бўш жой қолдиришга, «Устоиди аввал»дан кўра, кўпроқ диққат қилинган. У китобнинг «Сўз боши»да бир нуқта (.) ва тескари пеш ишлатилади. Лекин уларда маълум бир асосий қоидага суюнилмади.

У китобда қавс, сўз ёки гапларни ажратиб кўрсатиш учун қўлланишдан ташқари, кўчирма гап ва изоҳловчи сўзларнинг икки томонига ҳам ёзилган. Масалан:

1. Бир овчи майнасини (қайдасан) деганида (мундаман) димоққа ўргатмиш эди...

2. Утларнинг баъзисида ширин сув бордир. Арилар у (сув)ни оғизларига олиб...

Булардан ташқари, «Таълими аввал»нинг 42-бетида уюшиқ бўлақлар орасига тескари пеш қўйилган ўринлар ҳам бор.

Насрий текстларнинг баъзисида айрим пунктуацион белгилар қўлланган китоблар сирасида мих босма (типография) китоблар ҳам бор. Булардан мисол тариқасида В. Наливкиннинг 1911 йилда иккинчи нашри майдонга чиққан (биринчи нашри 1898 йилда босилган) «Руководство к практическому изучению сартовского языка» (Тошкент) китобини ва бир календарни кўрсатмоқ мумкин. Бу китоб айрим текстларида баъзи бир белгилар ишлатилган бошқа китоблардан шу билан фарқ қиладики, унда, кириш тарзидаги сўз ёки таркибларни ўз ичига олган қавслардан ташқари, юлдузча ва гул нусха белгилар ҳам қўлланган. У шакл (қўйидаги мисолдаги шакл), биринчи нашрдаги каби, мақол тилидаги ёки бошқа хил айрим-айрим гаплар кетма-кет ёзилган текстларда қўлланган.

«Қалендарь ахбороти 1911 йилга» номи билан чиққан, насрий текстлардан иборат тўплам — китоб ҳам Тошкентда типографик усулда босилган, айрим пунктуацион белгилар қўлланган китоблардандир. Унинг олти кўринишидаги [(), (6), ‘, “ “, —, :] тиниш белгилари қаторида русча текстнинг ёзилиш йўналиши асосида олинган нуқтали вергул (;) ҳам бор. Ҳаммаси бўлиб, бунда 7 хил белги қўлланган.

Бу ўринда шуни ҳам қайд қилиш керакки, бу даврдаги айрим текстлари синтактик-семантик қурилиш ва гап маъноси асосида қисмларга ажратилган китоблар сирасида фақат комбинацион белгилар қўлланган китоблар ҳам бор. Масалан, 1908 йилда биринчи синф ўқувчилари учун тузилган ва Тошкентда нашр этил-

ган «Насойиҳул атфол» номли ўқиш китоби шулар жумласидандир. Унда ҳозир қўллаб турилган белгилардан биронтаси ҳам учрамайди. Текстларни айрим ҳолларда қисмларга ажратишда қуйидаги белгилардан фойдаланадилар: . ‘ , + , ∴ , ‘ ‘ . Улар, асосан текстнинг умумий мазмунининг бир қисми, бирор гап ёки уюшиқ бўлак типидagi таркиби тугаганидан кейин ишлатилади. Демак, улар ҳам текстнинг мазмун, грамматик хусусиятларига асосланиб қўлланадилар.

Бу бўлимда келтирилган фактлар ва уларнинг таҳлили шунини кўрсатадики, бу даврда баъзи насрий текстларида пунктуацион белгиларнинг айримлари қўллана бошланган китобларда ҳам текстлар қисмларга ажратилганда, асосан уларнинг мазмун, синтактик-семантик қурилиш, уларга муносабатдош паузаларига асосланилган.

Бундай типдаги китобларнинг текстларидаги пунктуацион белгиларнинг ишлатилган ўринларини умумлаштириб қайд эта-миз. Бу билан ҳам уларнинг қўлланиш асослари ҳақида янада аниқ ва ишонтирувчи тасаввур ҳосил қилмоғимиз мумкин. Ма-салан:

Бир нуқта (.). Бу белги гап охирига, мисол сифатидаги сўз-лар, сўз бирикмалари, уюшиқ бўлақлар, қўшма гап компонент-лари орасига қўйилган.

Тескари пеш (‘). Бу белги уюшиқ бўлақларни бир-бирдан ажратган (биргина гап ичида).

Кўп нуқталар (.....). Бу белгилар айтилмайд қол-ган маъно ё фикрлар ўрнига қўйилган.

Икки ётиқроқ чизиқ (//). Бу белги ҳам кўп нуқта вазифаси-нинг бир қисмини, яъни ҳурмат нуқтага назаридан айтилиши му-вофиқ бўлмаган номлар (кўчинча, ота номи) ва сифатлар ўрни-га қўйилган. Улар асосан мактублар намунасида ишлатилган.

Икки нуқта (:). Бу белги текстнинг изоҳланмиш ва изоҳлов-чи — баёнловчи қисмлари ҳамда моҳияти бир, кўринишда ўзаро бир-юз фарқли шакллар орасига қўйилган.

Тире (—). Бу белги мисол сифатидаги сўз ё таркибидан ке-йин гўё ҳозирги вергул ўрнида ёзилган.

Қавс [()]. Қавс текстда ўзи ҳақида гап бораётган сўз ё ҳарфлар, шунингдек айрим сарлавҳа сатрларини ажратиб кўрса-тиш вазифасини бажарган. Қавснинг ёпилувчи оддий шакли [()] уюшиқ бўлақлар орасига, ёпилувчи гулдорроқ шакли изоҳ-ланмиш билан санаш маъносидаги изоҳловчилар орасига қўйил-ган.

Комбинацион белгилар (∴ , √ , ‘ ‘ , ‘ ‘ , ‘ ‘ ; каби). Бу белги-лар текстнинг абзац сифатидаги қисми ва баъзан гап охирига қўйилган.

Гулсимон белги (5). Бу белги текст қисмлари тамомланган ерга ва изоҳланмиш иборадан кейин қўйилган.

Илгакли ётиқ чизиқча (—). Бу белги уюшиқ саналмиш бўлақларнинг устига ёзилган.

Ҳамма насрий текстларда айрим пунктуацион белгилар қўлланиши ва уларнинг асослари. Баъзан текстларида айрим пунктуацион белгилар қўлланган китоблардан ҳамма текстларида айрим пунктуацион белгилар ишлатилган китоблар шулар билан фарқ қилади: биринчидан, бу китобларда қўлланган пунктуацион белгилар, асосан ҳозирги тилиш белгилари ёки у белгилар билан бирга ўша белгиларга ўхшашроқ бўлган шакллардан иборат бўлади; иккинчидан, бу китоблардаги текстларнинг ҳаммаси айрим парчаларга, абзац типдаги қисмларга ёки синтактик-семантик қурилиш асосидаги таркибларга ажратилган бўладилар. Шунингдек, уларда гапларнинг мазмун характерларини кўрсатувчи белгилар қўллангани ҳам кўзга ташланиб туради. Қўйидаги бир неча мисол юқоридаги мулоҳазаларимизнинг ифодаси сифатидаги далиллардир.

А. Калинин томонидан рус-тузем мактаблари учун тузилган «Муаллими соний» номли ўқиниш китоби 1903 йилда Тошкентда нашр этилади. Бу китоб тилиш белгилари ишлатишида «Устоди аввал»дан анча олдинда туради. Унда қўйидаги тилиш белгилари қўлланган: ., ء, !, ‘, , : , —.

Бир нуқта китобнинг барча ҳикоя, мақолача, баъзан абзац ва деярли ҳамма сарлавҳалари, қиссадан ҳисса сифатидаги гаплари ёки айрим берилган мақоллари охирига қўйилган. У текстлар ичидаги гаплар охирига қўйилмайди.

Нуқтали тескари пеш бу китобдаги 112 та материалнинг деярли ҳамма текстида анча қалин қўлланган. Гап охирига кўрсатиш, қўшма гап ва уюшиқ бўлақларнинг компонентлари орасига қўйилган, шунингдек, керакли ўринларда, пауза мавжудлигини кўрсатиш учун ҳам ишлатилган. Бироқ у белги текстларнинг қайд этилгандай ҳамма ўринларида қўлланилмаган. Масалан:

ЎзФАШИ инв. № 358, 29, 45, 82-бетлар.

بلبل سيراب بولدى؛ ايشاك باشينى ساليب يرگا قراب

بلبل غه ايتديكه سيراشينگ چگى ايماس توزوك؛

ЎзФАШИ инв. № 358, 29-саҳифа.

سلداتنى سودغه چقىرديلار؛ سلدات بچاره غمكىن بولوب بيركونى بازارده يوروب ايديكه انگا بير آشناسى اوچرادى؛ سلدات انگا بولغان حادثهنى بتفصيل بيان قىلدى؛ آشناسى سلدات غه ايتديكه مونگه سن خفه بولمه سن سودغه منى وكيل قىليپ يبار سنينگ اوچون من جواب بير اين ديدى؛

ЎзФАШИ инв. № 358, 45-саҳифа.

بورون زمانلارده انشانلار آلار نینگ یر ندين بريغه
باريب قايتور ايرديلار و بر برلار يدين مال آليب مال

ساتار ايرديلار؛ اما آمريقه و آفستيرا ليا قطعهلاري
ايلان بونلار آراسيده غايت بيؤك و بورونغي
زمانلارده حاضرگي پاراخودلار...

ЎзФАШИ инв. № 358, 82-саҳифа.

Икки нуқта баъзан қўшма гапларнинг изоҳланмиш ва изоҳ-
ловчи компонентлари, гоҳо умумлаштирувчи сўз билан уни изоҳ-
ловчи сифатидаги саналаётган изоҳларнинг биринчисидан олдин,
бир ўриндагина гап охирида қўлланган. Масалан:

دنیا نینگ تورت اطرافى نینگ نام لارى اوشبودور:

شمال — مشرق مغرب و هم جنوب

ЎзФАШИ инв. № 358, 75-саҳифа.

Тире мақол типидagi қўшма гап ва уюшиқ бўлақлар компо-
нентлари орасида қўлланади. Масалан:

مثافت اولچوى: ميل — ورست — ئازين — نوت — ويرشوك.

ЎзФАШИ инв. № 358, 53-саҳифа.

مقال: سوز چومچوق ايماس — آغيز دین چقغاج توتوب بولمايدور.

ЎзФАШИ инв. № 358, 83-саҳифа.

مثلاً آز يا قطعه سیده خطای — مغول — ، رند — افغان —

فارس — تورک و غيری خلق لار ساکن دورلار.

ЎзФАШИ инв. № 358, 86-саҳифа.

Юқоридагидай ҳоллардан ташқари, тире бир гапда (122-бет-
да) пауза билан ажратилиб айтилиши лозим бўлган гап бўлагидан
кейин ҳам ёзилган:

حولى آلمه — قوشنى آل

يوز يل عمر کور — يوز يل علم تحصيل قیل

ЎзФАШИ инв. № 358, 122-саҳифа.

Бу китобда ундов мазмуни ҳам бор бир гап охирида (98-бет-
да) ундов белгиси, уюшиқ бўлақлар компонентларидан бирининг
орасидагина (94-бетда) тескари пеш қўйилган. Шунингдек, унинг
85-бетида кетма-кет келган шаҳар номларидан кейин 15 ерда
нуқталли тескари пеш билан тире бирлигидаги () шакли иш-
латилган:

چنانچه ورشاهه ؛ قران ؛ طولا ؛ حار کف ؛ ادیس ؛

باکو ؛ آسترخان ؛ باغچه سراى ؛ تيفليس ؛ اورنبورغ ؛

صرائف ؛ صمارا ؛ كرسنويار ؛ سيمى پولات ؛ ويرنى ؛
ناشكند و غير ييلار.

ЎзФАШИ инв. № 358, 86-саҳифа.

Кўринадикки, бу китоб деярли барча текстларини синтактик-семантик жиҳатдан қисмларга ажратишда, мазмун асосида бирор тексти ёки унинг абзаци тамомланган ерни кўрсатишда «Устоди аввал»дан анча олдинда туради. Бироқ китобнинг бундай ижобий томони унинг 1907 йилдаги нашрида ўз изчиллигини сақламайди, аксинча, орқага қайтади. Бунда 1903 йил нашрида ишлатилган ҳозирги тиниш белгиларидан ., : , — қўлланади, холос; бошқалари эса туширилади. 1907 йил нашрида = . : . , — . : . , . : . = . : . , = = , . : . , . : . шакллари пунктуацион белги сифатида кўрилади. У белгилардан — . : . , = . : . , = . : . , шакллари, ҳикояча ёки мақолачаларнинг маълум бир қисмини ифодалаган бир неча гап тамом бўлгандан кейин қўйилган. Мисоллар, 97, 98, 99-бетлардан.

Бу китобда текстлар олинган манбаларнинг номларини, уларнинг авторларини белгилар орасида кўрсатиш намуналарига ҳам дуч келинади. Бу вазифани ўша асарнинг ёки авторлар отининг икки томонига қўйилган икки чизиқча (=) ёхуд икки нуқта билан икки тескари пеш шакли (. : .) бажаради: 29, 46, 75-бетлар.

Келтирилган мисоллар ва уларнинг таҳлиллари кўрсатадикки, «Муаллими соний»нинг 2-нашрида ҳам текстларни уларнинг мазмунларига, синтактик қурилишларига асосан қисмларга ажратишга, охириларни кўрсатишга, «Устоди аввал»дан кўра, ортиқроқ эътибор берилган ва бунинг учун кўпроқ шакллар қўлланган.

Китобларнинг ҳамма текстларида айрим пунктуацион белгилар қўлланиши «Муаллими соний»нинг 2-нашри босилган йилдан кейинги йилларда ишлатилган белгилар сирасида ҳозиргидай тиниш белгилари шаклларининг кўпинча ортиши йўли билан боради. Бу ҳолатни пунктуацион белгилар қўллашда ўзаро фарқли томонларга ҳам эга бўлган яна бир неча тил китоблари мисолида кўрсатмоғимиз мумкин.

1912 йилда Тошкентда нашр этилган «Биринчи муаллим» (автори — А. Авлоний) гина пунктуацион белгилар ишлатишда 1907 йилда босилган «Муаллими соний»дан олдинда туради. Унда етти хил тиниш белгиси [. , ' , ! , ? , () , — , ,, “]нинг, изчил бўлмаса-да, қўлланганини кўрамиз³².

1. **Бир нуқта** вергул билан ажратилган мисоллар тугаган ерга (юқорида кўрсатилган мисолдаги каби) ва мисолга келтирилган гап ёки таркиблар охирига қўйилади. Масалан:

آتى، ياتارماكى، آتار ♦ حاجى، قاپچار ♦ تاجى، ساچار ♦

³² ЎзССР ФАШИ инв. № 349.

ЎзФАШИ инв. № 9525, 9-б.

◆ **كوب كورگان** ◆ دوست، بولور
◆ **طانگ، آتار** ◆ كون، باتار

ЎзФАШИ инв. № 9525, 15-саҳифа.

2. **Сўроқ белгиси** ундаймалардан кейин ҳам, сўроқ гапдан кейин ҳам қўйила беради. Масалан:

آتاسی بلیب اوغلیم! پولنی کیم آلدی؟! «آنام آلگاندور» دیب
آناسینی اوغری قیلور ایلدی.

ЎзФАШИ инв. № 9525, 34-саҳифа.

3. **Ундов белгиси** ундайма ё ундов мазмушли бошқа хил иборалардан кейин қўйилган. Масалан:

ای بالالر! کوردیگرمی! یمان نیگ یمان لیکی اوز باشیغه یتدی.

ЎзФАШИ инв. № 9525, 35-саҳифа.

4. **Тескарни пеш** (вергул) қаторлаштирилган бир сўз ё гап ҳолидаги қўлгина мисоллар, ёхуд ана шундай мисолларнинг қўшма гапни ташкил қилган гаплари ва уюшиқ бўлаклари орасига қўйилади. Мисоллар:

قچان بلدی، قمن قیلدی، قش کیلدی، حان سقیلدی.

ЎзФАШИ инв. № 9525, 18-саҳифа.

دنیاده اینگ بخت سیز باله لر، اوقودن قچگان نادان باله لر دور.

ЎзФАШИ инв. № 9525, 35-саҳифа.

5. **Тире** юқоридаги каби мисолларда ўқиш ўнғайлигини кўзда тутиб, сўзларни бир-биридан ажратиб туриш учун қўлланади.

6. **Қавсга** асосан эътибор берилган сўз, устида фикр юритилаётган ҳарфлар олинган. Масалан:

بعضی فارس و عربی سوزلرده او یازیلوب اوقولمی قالور.

«نقوا» سوزی، «سورا»، «فتوا»

ЎзФАШИ инв. № 9525, 40-саҳифа.

بعضی عربی سوزلرده «ی» یازیلوب الف اوقولور.

ЎзФАШИ инв. № 9525, 40-саҳифа.

Юқоридakilардан ташқари, бу китобда тўрт элементли шаклидаги (···) белги ҳам учрайди. У баъзан гап охирига қўйилади.

7. **Қўш вергул** — қўштирноқ орасига кўчирма гап олингани ҳам китобда кўзга ташланади. (Юқоридаги мисол ва китобнинг 36—37-бетидаги каби).

Фуломиддин Акбарзоданинг ҳозирги тиниш белгиларидан егитаси (., : , ! , “ ” , ‘ , ‘ , !) қўлланган «Таълими соний» кито-

би 1913 йилда Тошкентда нашр этилади. Унда ҳам белгилар текст мазмуни, синтактик-семантик қурилиши ва улар билан боғлиқ қисқа паузалар кўзда тутилиб қўлланган. Шу билан бирга бу китобда оддий муносабатли, яъни ажратилган бўлак ҳолида бўлмаган муносабатлардаги таркибларнинг компонентлари орасига ҳам белги қўйилади.

Бир нуқта асосан дарак мазмунидаги гап охирида қўлланган. Унинг тўрт ерида қўлланган сўроқ белгисининг бири сўроқ гап охирида, иккитаси гапнинг иккинчи даражали бўлақлари составидаги сўроқ олмошидан кейин, биттаси гап кесимини ташкил қилган таркиб ичидаги сўроқ олмошидан сўнг келган.

Ундов белгиси ундалмалар ва ундов гаплардан кейин қўйилишдан ташқари, бош ва эргаш гап орасида ҳам (31-бетдаги каби), эгадан кейин ҳам учрайди.

Тескари пеш асосан уюшиқ бўлак ва қўшма гапни ташкил қилган гапларни бир-биридан ажратиш учун, ундалмалар ва кириш сўзлардан, эгадан кейин ва оддий муносабатлардаги таркиблар компонентларининг ораларига қўйилган. Бу белгидан анча марта кам қўлланган нуқтали тескари пеш ҳам деярли ана шундай ўринларда ишлатилади.

Икки нуқта изоҳланувчи сўз, таркиблардан кейин, қўштирноққа олинмаган кўчирма гапдан олдин, кўпгина ўринларда эгадан кейин қўлланади.

Қитобда ажратиш кўрсатиш исталган сўзлар, изоҳ маънодаги сўз, иборалар ва баъзан кўчирма гап, сўзлар қўштирноққа олинади. Айтилган фикрлар далилини қўйидаги мисолларда кўрмоқ мумкин:

بو حروف انك ديب اوقيلور چنكه حاضرگى اكثر كتاب و
غزيتهلر ده « نك » حرفى اور نيگه « شك » يازيلور.

ЎзФАШИ инв. № 9525, 12-саҳифа.

Мисолларни кўздан кечирган кишига бу китобда тиниш белгиларини қўллашда асосан мазмун ва синтактик-семантик принцип кўзда тутилгани, айрим ўринларда паузага ҳам эътибор берилгани (эгадан кейин ва бошқа баъзи ўринларда тескари пеш, икки нуқта ёки бошқа белгилардан қўйилгани каби) сезилиб туради.

Бу «Таълими соний» китобида тиниш белгиларини ишлатишдаги бирмунча мукамаллик ундан кейинги шу типдаги барча китобларда ҳам давом эта бермайди. Бироқ уларда пунктуацион белгилар қўлланиши принципида ўзгачалик сезилмайди. Бу фикримизни қўйидаги икки китоб пунктуацияси ва у ҳақдаги мулоҳазаларимиз билан исботламоғимиз мумкин.

1915 йилда «Ҳазонаи дониш» (Абдурахмон Сайёҳ асари) номи китобнинг текстлари мазмуни, синтактик қурилишлари ҳозир қўлланиб тургандай белгиларнинг ҳаммасини қўллаш мумкинли-

гини кўрсатса ҳам, бироқ унда олтита белги ишлатилган, холос:
-, †, , < >, « », ‘.

Бунда эътибор берилган сўзлар, изоҳлар, китоблар номи қавсларга олинади; сўроқ белгиси асосан сўроқ гаплар охирига; тире диалоглар номлари билан уларнинг сўзлари орасига қўйилади. Бу китобда қўлланган сўроқ белгиси, тире бошқа китоблардаги ўшандай белгилардан бўлакчароқ шаклда кўринади.

Бир нуқта дарак гаплардан кейин, тескари пеш кўп вақт уюшиқ бўлаклар ва баъзан қўшма гапни ташкил қилган гаплар орасига қўйилган.

Юқоридаги фикрларга мисоллар:

2, 12, 13-бет китобдан.

«Дума сайлови тартиби» (Тошкентда литографияда босилган) 1917 йилда русчадан таржима қилинади. Унда беш хил белги қўлланади: ., ‘, (), :, (()).

Бунда русча текст таъсири билан кириш гаплар қавсга анча ўринли равишда олинади. Унда тескари пеш жуда кам ўринларда, уюшиқ бўлаклар орасига қўйилади; нуқта, асосан дарак гаплар охирига қўйилишидан ташқари, айрим пайтда уюшиқ бўлаклар орасига ҳам ёзилади.

Тиниш белгиларининг синтактик-семантик ва мазмун асосида қўлланиши йилдан-йилга ривожланганини қуйидагидай китоблар намунасида кўрмоғимиз мумкин.

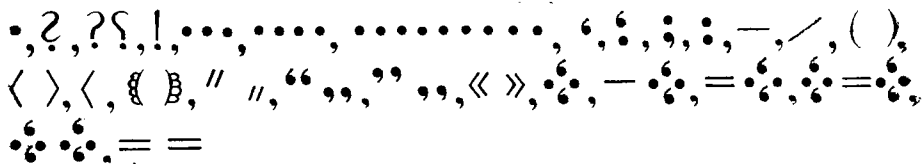
Тошкентда 1917 йилда биринчи синф ўқувчилари учун тузилган «Насойиҳул атфол» номли ўқиш китобининг олтинчи босмаси нашр этилади. 1911 йилдаги биринчи нашрида пунктуацион белгилар деярли йўқ бўлган бу китобда шулар ишлатилган: ., ?, !, ‘, †, :, “ », (), —. Улар асосан текст мазмуни, синтактик-семантик қурилиш негизиде қўлланади. Масалан:

18—19-бет китобдан, 30—31-дарс (22).

1913 йилда Тошкентда мих босма усули билан нашр этилган «Муҳтасари тарихи анбиё ва тарихи ислом» номли китоб (автори — А. Авлоний)да қуйидаги белгилар учрайди: ., †, ?, !, ‘, †, :, (), « ». Улар китобнинг барча текстида, даврига нисбатан, анча мукамал қўлланган.

Китобда ишлатилган белгилардан бир нуқта, сўроқ, ундов белгилари, икки остин-устин нуқта, тескари пешлар ўша вақтдаёқ текстларнинг кўп ўринларида, изчил бўлмаса-да, ҳозир қўлланаётгандай ерларда ишлатилган; нуқтали тескари пеш эса ўзидан кейин саналмиш иборалар келадиган ёки эргаш гап билан «ки» орқали боғланган бош гаплардан ва шу китобнинг айрим сарлавҳаларидан кейин келган (у ҳозир бундай ўринларда қўлланмайди).

Шундай қилиб, бу тип китобларда пунктуацион белгилар тубандаги шаклларда қўлланган бўлиб кўринади:

Умумий тарзда айтганда, бу шаклларнинг қуйидагича қандай принцип асосида ишлатилганини уларнинг қўлланган ўринлари орқали умумлаштириб, қуйидагича яна ҳам аниқроқ кўрсатмоқ мумкин.

Бир нуқта (.). Бу белги гаплар, ҳикоялар, баъзи сарлавҳалар охирига, мисоллар сифатида қаторлаб келтирилган сўзлар, гаплар орасига, айрим пайтларда, уюшиқ бўлақлар ўртасига қўйилган.

Сўроқ аломати (¿, ?, ·). Бу белги сўроқ гапдан, ундалмадан, дарак мазмунли бош гапдан кейин, бирикма ичидаги сўроқ олмошидан сўнг ёзилган.

Ундов белгиси (!). Бу белги ундалма, ундов гап ва сўроқ шакли гаплардан кейин, баъзан баён аломати ўрнида, эгадан сўнг, бош ва эргаш гап орасида ишлатилган.

Кўп нуқталар (... , каби). Бу белгилар ёзув текстларининг айтилмай қолган қисми ўрнига қўйилган.

Тескари пеш (‘). Бу белги бир сўзли, таркибли ва гап ҳолида қаторлаб келтирилган мисоллар; қўшма гапни ташкил қилган гаплар, уюшиқ бўлақлар орасига; кириш сўзларда, ундалмаларда ва эгадан кейин; баъзан оддий муносабатдаги компонентлар ўртасига ёзилган.

Нуқтали тескари пеш (:). Бу белги ўздан кейин саналмиш иборалари келадиган ёки эргаш гап билан «ки» орқали боғланган бош гаплардан ва баъзан айрим сарлавҳалардан кейин (лекин кам ўринда) қўлланган.

Икки нуқта (:). Бу белги изоҳланувчи сўз, таркибдан кейин, кўчирма гап олдида, кўпгина ўринларда эгадан сўнг ишлатилган.

Тире (—). Мисолда диалог отлари билан уларнинг сўзлари ва баъзан қўшма гаплар компонентлари орасига қўйилган. Чизқча (—) асосан саналмиш уюшиқ бўлақлар ўртасига ёзилган.

Қавс [(), < >]. Бу белги ичига ўзи ҳақида гап бораётган ҳарфлар; кириш сўзлар; ажратилган сўз, гаплар; кўчирма гап ва изоҳловчи, изоҳланмиш сўзлар ҳам китоблар номи олинган.

Кўштирноқ [“ ” , “ „ , « »]. Бу белги ҳам ажратилиб кўрсатиладиган сўзлар, изоҳ ёки кўчирма сўз, ибора, гаплар ва мактаб номи каби баъзи атоқли отларни ўз ичига олган.

••• Бу белги баъзан гаплар охирига қўйилган.

— •••, = •••, •••• = •••• Бу шакллар текстнинг маълум бир

қисмини ифодалаган бир неча гап тамом бўлгандан кейин қўйилган.

••••• = = . Бу белгилар орасига текстлар манбаининг оти, авторларнинг номи, фамилияси олинган.

«Ҳамма насрий текстларда айрим пунктуацион белгилар қўлланиши...» баҳсимизда қилган таҳлилимиз шуларни кўрсатади: 1907 йилдаги «Муаллими соний»да ҳозирги тиниш белгиларидан тўрттаси ва яқин шу белгилар функциясида •••, — ••• сингари шакллар қўлланган. Сўнги типдаги шакллар унинг биринчи нашрида ва ундан кейин нашр этилган ва мисолга желтирилган ўшандай 17 та китобда учрамайди. Тиниш белгилари эса буларда «Муаллими соний» (1907)дагидан анча кўпроқ ишлатилган.

Уларни қайд этамиз:

1. «Муаллими соний» (лито. Т., 1903 й.)да: ., !, ‘, ‘, : , — (6 та).

2. «Муаллими соний» (лито. Т., 1907 й.)да: ., : , — , — , ••• — ••• , = ••• , ••• = ••• , ••• ••• , = = (4 та).

3. «Биринчи муаллим» (лито. Т., 1912 й.)да: ., ‘, !, ‘, () , — , „ (7 та).

4. «Таълими соний» (лито. Т., 1913 й.)да: ., : , ‘, ‘ „ , ‘, , ! (7 та).

5. «Ҳазонаи дониш» (лито. Т., 1915 й.)да: ., ‘, ‘ , < > , « » (5 та).

6. «Дума сайлови» (лито. Т., 1917 й.)да: ., ‘, () , : , « » (5 та).

7. «Насойиҳул атфол» (лито. Т., 1917 й.)да: ., ? , ! , ‘ , ‘ , : , “ „ , (, — (9 та).

8. «Мухтасари тарихи анбиё ва тарихи ислом» (лито. Т., 1913 й.)да: ., ? , ? , ! , ‘ , : , : , () , « » (8 та).

9. «Иккинчи муаллим» (лито. Т., 1912 й.)да: ., ‘, ! , ‘ , : , “ „ , () (7 та).

10. «Китобатул атфол» (1908, С.)да: ., — , — — , ! , , () (16 та).

11. «Тарихи ислом» (С. 1909 й.)да: ., : , — , ‘ , = , () (6 та).

12. «Падаркуш» (С. 1913 й.)да нуқтали тесқари пешдан бошқаси бор.

13. «Жўғрофияи рнэзи» (лито. Т., 1914 й.)да: ., ? , ! , ‘ , : , — , < > , “ „ , ... , ... , = = (11 та).

Қўринадики, ҳамма текстларида айрим пунктуацион белгилар қўлланган китобларда эътибор асосан ҳозирги тиниш белгиларидан қўллашга қаратилган; бу китобларга ҳозирги ва улар асосидаги белгиларнинг киритилиши, асос эътибори билан айтганда, миқдор жиҳатдан ортиб борган. Бу билан ўшандай

кигоблар текстларимизда мазмун ва синтактик-семантик принцип асосида пунктуацион белгилар қўлланишини, олдинги турдаги китобларга нисбатан айтганимизда, анча кенгайган объекти бўлганлар. Бу тип китоблар ана шундай томонлари билан ҳам айрим текстларида баъзи пунктуацион белгилар қўлланган китоблардан фарқланадилар.

Демак, шу даврнинг иккинчи ўн йиллиги ичида, асос эътибори билан айтганда, текстларнинг асосан мазмуни ва синтактик-семантик қурилишлари негизда тиниш белгилари қўллаш ортиб боргани кўзга ташланади.

Насрий текстларда ҳозирги тиниш белгиларнинг ҳаммаси қўлланиши ва уларнинг асослари

XX аср бошидан Октябрь революциясига қадар нашр этилган китоблардан бир қисми ҳозиргидай тиниш белгиларининг ҳаммасини деярли қўллаш билан бошқа китоблардан фарқланади. Бундай китоблар жумласига фанга оид, баъзи тил ва ёзув қоидаларини ўргатувчи қўлланмалар, ўқиш китоблари, бадий китобларнинг айримлари киради. У китоблар қўлланган белгиларнинг шакли, вазифаси ва қалин ё сийрак ишлатилгани жиҳатдан ўзаро фарқли томонларга эгалар. Бироқ уларда пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари, асос эътибори билан айтганда, бир хил. Буни турли соҳалар бўйича келтирилган мисоллар ва уларнинг изоҳида кўрмоқ мумкин.

Жуғрофия китоблари бўйича 1906 йилда Самарқандда «Минтаҳаби жуғрофияи умумий»³³ номли китоб нашр этилади. Михбосма усулида босилган бу китоб Ўрта Осиёда нашр этилган ўзбекча китоблар ичида ҳозирги тиниш белгиларининг ҳаммаси қўлланган биринчи асардир. Унда ҳозирги ва бошқа шакллардан либратор қўйидаги пунктуацион белгиларни кўрамиз:

•,?,!,‘,‘,‘,‘,-,(),* *,••,« ».= [⊗, ✱, ⊗]

Бу белгиларнинг қандай ўринда қўлланганини, умумий тарзда, қўйидагича изоҳлаш мумкин.

Бир нуқта асосан мазмунида таажжуб ифода элементи бўлмаган дарак гаплар охирига қўйилади. Бундай мисол китобнинг ҳар бир саҳифасида учрайди. Бундан ташқари, у белги китобнинг икки ерида, гап ичидаги жўналиш келишигидан кейин ёзилган: 86, 21³⁴-бетлар.

Мисолларда ҳар бир гап ичидаги бир нуқта ажратилган гап қисмига диққатни ортиқроқ жалб қилиш мақсадида ўзи қўйилган ўринда ажратиш паузаси ҳосил қилишни кўрсатади. Шунингдек, бир нуқтанинг бу китобда изоҳлаганимиздай бирор

³³ М. Беҳбудий. Минтаҳаби жуғрофияи умумий, 1906, 86-бет.

³⁴ Уша асар, 21-бет.

ҳодиса билан боғланмай, гап ичида бирор бўлақдан кейин, уюшиқ бўлақлар орасига қўйилгани ёхуд қўшма гапларни ташкил қилган гапларни бир-биридан ажратиб тургани ҳам баъзан кўринади: 13, 14, 21, 31, 57, 58, 6—7-бетлардаги каби.

Охириги мисолда, ҳатто, бир нуқта кўчирма гап охиридаги сўзни ўз қўшимчаси бўлган чиқиш келишиги ($\cup \Delta$ -дан) айирган.

Ундов белгиси, асар характериға жўра, буйруқ ифодалайдиган гаплари бўлмаган бу китобда асосан ҳайрат ё таажжуб маъноли дарак гаплар охириға қўйилади (22, 23, 24, 25, 26, 31, 37, 42, 50, 53, 55, 61, 65, 82 ва бошқа бетлардаги каби); сўроқ белгиси эса асосан сўроқ гаплар охириға ёзилган (33, 43, 44, 46, 74-инчи ва бошқа бетлардаги каби).

Тескари пеш уюшиқ бўлақлар орасига, қўшма гаплар ичидаги гаплар тамомланган жойға, анчагина ерда охириги уюшиқ бўлақлардан кейин ёзилган. Шунингдек, у баъзан иккинчи даражали бўлақлар билан шу бўлақлар эргашган сўзлар орасига ҳам ёзилади (77-бет). Бир қатор ўринларда охириги уюшиқ бўлақнинг баъзи турловчи қўшимчаси ҳам ўзи қўшилиши лозим бўлган бўлақдан тескари пеш орқали ажратилиб қўйилади³⁵.

Остин-устин икки нуқта асосан ўзидан кейин изоҳловчиси бўлган масалани, чунончи сўзлардан, баъзан саналмиш бўлақлардан олдин келган эгадан кейин, қўштирноқли ёки қўштирноқсиз кўчирма гаплардан олдин, гоҳо қўшма гап компонентлари орасига қўйилади.

Оддий шаклдаги қавс ичига атоқли отлар, гапда ўзи ҳақида фикр айтилаётган, изоҳланаётган, эътибор берилган сўз, бир сўзни бошқа тилда ифодаланганини кўрсатган сўзлар, кириш иборалар, бир неча ердаги даража кўрсатувчи рақамлар ва кўчирма гаплар олинади. Айрим сарлавҳалар, бирор фан қисмини кўрсатувчи иборалар тулдор шаклли [(3)] қавс ичида кўрсатилади.

Кўштирноқ (« ») ичига эса китоб отлари, кўчирма гап, оғ маъносидати кўчирма сўз, иборалар ва (77, 79 ва бошқа баъзи бетларда) баъзи сарлавҳалар (84-бетдагидай) олинади.

Нуқтали тескари пеш қўшма гап ичида унинг ташкилиға қатнашган мураккаб, кенг ёйиқ, баъзан қисқа гаплардан кейин қўлланган. Бу белги бир неча ердагина учрайди.

Кўп нуқталар (.....) текстда бирор муносабат билан айтилмай қолган қисм ўрнида ишлатилган.

Икки чизиқча (=) асосан ўзаро тенг маънони ифодаловчи сўз ё иборалар ўртасида қўлланган; бир чизиқча (—) эса қўшма гапни ташкил қилган зид мазмунли гаплар орасига қўйилган.

³⁵ Бир қатор ўринларда тескари пеш билан *ва* боғловчиси қетма-кет ёзилган.

Бу китобда ҳам пунктуацион белгилар изоҳлаганимиздай вазифаларда текстларнинг ҳамма ерида қўлланавермайди, яъни уларнинг белгилар қўллангандай бир қатор ўринлари белгисиз ҳам ёзила беради. Мисоллар: 53—54-саҳифалар.

Тил китоблари бўйича. 1912 йилда Қўқонда «Хрестоматия, яъни терма китоб» номи билан нашр этилган китобда ҳозирги тиниш белгиларидан тўққизтаси қўлланади. Демак, бу ўқиш китобида ҳозиргидай тиниш белгиларининг ҳаммаси деярли ишлатилган. Унинг текстларида кўп нуқта қўйилишига ҳожат йўқлигидан бўлса керак, у белги учрамайди. Улар шакл ва функциялари жиҳатдан «Минтаҳаби жуғрофияи умумий» китобида қўлланган пунктуацион белгилар билан ўхшаш ва ўхшаш бўлмаган томонларга эга.

Китобда **сўроқ** белгиси асосан сўроқ гапдан, **ундов** белгиси ундов гапдан ва ундالمалардан кейин; **бир нуқта** эса кўп вақт дараж гапдан кейин, айрим пайтларда уюшиқ бўлаклар, гап ичидаги бошқа бўлак ё гаплардан сўнг ҳам қўйилади.

Тескари пешни уюшиқ бўлаклар орасига, қўшма гаплар ичига, гаплар тамомланган ерга қўйишга анча эътибор қилинади. Шунингдек, у белги гап орасида боғловчилик функциясида келган **деб** равишдошидан сўнг, айрим ўринларда эгадан кейин ҳам қўйилади.

Икки нуқтани (38, 40, 44, 46, 51, 52, 53-бетлардаги каби) кўчирма гапларнинг қўштирноқларидан олдин, ўз гапдан, изоҳланмиш сўз ё иборалардан кейин қўйишга анча диққат қилинади; у белги баъзан эгадан ва даража сон маъноли сўзлардан сўнг ҳам қўйилади.

Қўштирноқлар асосан кўчирма гапларнинг икки томонига қўйилади. **Қавсга** изоҳловчи ё ажратилиб кўрсатилиши исталган сўз ё иборалар олинади (26, 40, 46, 51 ва бошқа бетлардаги каби).

Тире асосан диалогли текстларнинг баъзиларида бир томоннинг гапи тамом бўлиб, иккинчи томонга оид гап бошланган ерга (17, 23, 27 ва 30-бетлардаги каби), пауза билан ажратилиб айтилган таркибдан кейин қўйилади. Бу китобда **нуқтали тескари пеш** аҳён-аҳёнда (32-бетдаги каби) учрайди.

Пунктуацион белгилари текст мазмуни, семантик-синтактик қурилиши, талаффузидаги интонацион моментларга (эгаларидан кейинги белгилар сингари) асосланиб қўлланган «Терма китоб»дан юқорида келтирилган ҳамма мисоллар бу китобда тиниш белгиларини, бошқа бирмунча китобларга нисбатан, кўпроқ ўринда қўллашга уринилганини кўрсатади. Шу билан бирга уларда бир хил ҳодисаларнинг баъзиларига белги қўйиш, баъзиларида эса уни қўймаслик намуналари ҳам мавжуддир.

Тошкентда 1907 йилда «Адиби аввал», 1912 йилда «Адиби сони» (учинчи нашри) босилиб чиқади. Литография усулида нашр этилган бу китобларда тиниш белгилари қуйидагидай шаклларда ишлатилади:

сонда вергулдай шакл кўринган³⁶. Уларни мустасно қилганда, пунктуациямиз тарихи бўйича фикр юритаётганимиз бу даврга-ча нашр этилган ўзбекча китоб шеърий текстларида ҳозирги тиниш белгиларидан қўлланмаган. Улардан кўпининг шундай текстларда пайдо бўлиши XX аср бошига тўғри келади ва улар ўзлари қаторида қўлланган бир неча шакллар билан бирга китоб шеърий текстларидаги пунктуацион белгиларни ташкил қиладилар. Шундай қилиб, бу давр пунктуациямиз тарихида китоб шеърий текстларида ҳозирги тиниш белгиларининг яқин ҳаммасини пайдо этган давр бўлиб қолади.

Бу даврда китоб шеърий текстларида асосан қуйидагилар ишлатилган:

•, ♪, •••, ///, •, ♪, •, (), « », “ „, ‘ , , !!!, !?, <?>, II, =, •••, •••, •••, •••, √, √, X, ⊙, †

Маълумки, китоблар, насрий текстларига боғлиқ ҳолда шеърий текстлар келтирилган бўлишларидан ташқари, ё насрий текст ва мустақил шеърлардан, ёхуд фақат шеърлардан иборат бўлган. Дастлаб, биринчи ҳодиса устида фикр юритамиз.

Ҳам насрий, ҳам мустақил (баъзан насрий текст мазмунига боғлиқ ҳам келтирилган) шеърий текстлари бор китоблар сирасида шеърларида ҳозирги тиниш белгилари қўлланмаган «Иборат» (Н., 1909 й.), «Юсуф ва Зулайхои туркий» (Б., 1904 й.), «Маликаи Дилором» (Т., 1904 й.), «Нурота қиссаси» (К., 1906 й.) каби китоблар бор. Шунингдек, бу тип асарлар қаторида ҳозирги тиниш белгиларидан қўлланган шеърлари бор бир қанча китоблар ҳам учрайди. Тубанда шулардан намуналар келтирамыз.

1912 йилда Тошкентда Ғуломиддин Акбарзоданинг «Таълими соний» номли китоби литографик усулда нашр этилади. Насрий текстларида ҳозирги пунктуацион белгилардан еттитаси (., ♪, !, ‘, ♪, :, “ „) қўлланган бу китобдаги шеърларнинг олтитаси (6—7, 12—14, 15—17, 18, 21—30-бетлар)да ҳозирги белгилардан ҳеч бири йўқ; 9 тасининг 20 ерида (7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15 ва 16-бетларда) ундов белгиси; шу тўққиз шеърдан биттасининг бир ерида бир нуқта, яна бирининг бир ерида тескари пеш қўлланган. Демак, бу китоб шеърий текстларида асосан ундов белгиси ишлатилган³⁷. Улардан битта мисол келтирамыз:

اوغلووم! نيمه يغلرسن. ديدى .
(11-бет).

³⁶ Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари, Тошкент, 1959, 152—153-бетлар.

³⁷ Бу тип китоблар сирасида шеърий текстларида ҳозирги тиниш белгиларидан биронтаси қўлланмаганлари ҳам бор.

«Аввали илм, Бедон ва Абвоби тасриф»³⁸ 1907 йилда Тошкентда литографик усулда нашр этилган. Бу китобнинг насрий текстларида фақат икки нуқта (яқин 30 ерда) қўлланган. Ана шу пунктуацион белги шу китобнинг 42, 48, 55, 56, 60, 62 ва 63-бетларидаги шеърларининг 15 ерида ишлатилган. Шу китобнинг 41, 43, 44, 45, 46, 49, 52, 54, 57, 58, 59 ва 61-бетларидаги шеърларда ҳозирги пунктуацион белгилардан ҳеч бири қўлланмаган.

А. Авлониининг 1912 йилда Тошкентда литографик усул билан босилган ва насрий текстларда ҳозирги белгилардан еттита си (., !, ?, ‘, —, (), “ „) қўлланган. «Иккинчи муаллим» номли китобининг 5, 6, 10, 11, 13, 16, 18, 24, 26, 32, 34, 35 ва 36-бетларидаги шеърларининг ҳеч бирида ҳозирги белгидан йўқ; шеърларнинг 7—8-бетдагисининг бир ерида; 9-бетдагисининг уч ерида, 17, 27, 28 ва 30-бетлардагисининг иккитадан ерида эса ундов белгиси қўйилган; 14—15-бетдаги бир шеърда биргина сўроқ аломати бор, холос. Учта мисол келтирамиз:

موشوكنى بولسه گر ايكى قناتى

قالورمى! دنياده جومچوق نى ذاتى

(34-бет).

خروس «ها برادر؟ نمه اوچون قاچورسن اراده صلح

باركو» ديسه، بورى: آه دوستم! بو ظالم ايت لر

صلح نى بوز گانغه اوخشايدير» ديب قاچوب كيتدى.

(15-бет).

خروس بورى نينگ سوز يغه آلداندرغان درجهده

تادان، احمق بولماديغندن بوريگه باقوب ديديكه

«دوستم؟ سوز نك راست در، توغريدر ليكن برآز

صبر قيل سيندن باشقه ايكى ايت هم صلح خبرين

كتورورلر. الر هم كيلسونلر همهز بر گه اويناشورمز» ديدى

(15-бет).

Сўнгги мисол шеърининг охириги байти бўлиб, уш (шеърда) да бир сўроқ белгисидан бошқа белги йўқ.

А. Авлониининг 1917 йилда Тошкентда литографик усул билан босилган насрий текстларида ҳозирги пунктуацион белгилардан еттита си (., !, ?, ‘, —, (), “ „) ишлатилган. «Иккинчи муаллим» номли китобнинг 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 24, 25, 26-бетларидаги шеърларда ҳозирги тиниш белгиларидан биронтаси ҳам қўлланмаган; 34-бетдаги тўртликнинг бир сатридаги сўроқ сўзидан кейин ундов, бошқа сатридаги сўроқ сўзидан сўнг икки нуқта қўйилган; 7—8-бетлардаги шеърнинг бир еридагина,

³⁸ Бу китоб «Аввали илм. Бедон ва Абвоби тасриф» номли асарнинг таржимаси.

9-бетдаги шеърнинг икки ерида ундов, 14—15-бетдаги шеърнинг фақат бир ерида сўроқ белгиси ишлатилган.

Муҳаммад Амин Муҳаммад Карим ҳожи ўгли томонидан «Туркча қоида» номли китоб ёзилиб, у Тошкентда 1913 йилда ли-гография усули билан нашр этирилади. Бу китобнинг ҳошияси-да Фузулийдан келтирилган 22 сатр шеърда текст мазмуни ва талаффуз характери асосида ҳозирги белгилардан олтигиси (., м, !, ‘, ..., :) маълум даражада ўринли қўлланади. (Булардан сўроқ аломати ҳозирги сўроқ белгисига умуман ўхшаса ҳам, ун-да қисман ўзгачалик бор). Бу шеърда пунктуацион белги қўлла-нишининг, ўз даврига нисбатан мукамаллигини у шеърнинг озар-байжонча нашрдан олинганлиги ва «Туркча қоида»нинг пунктуа-ция масаласига муносабати билан изоҳламоқ тўғри бўлар.

Шеъринг тўплам сифатидаги китобларни пунктуацион белги-лар қўлланиш-қўлланмаслик жиҳатдан иккига бўлмоқ мумкин:
1) ҳозирги пунктуацион белгилар қўлланмаган тўпламлар,
2) ҳозирги пунктуацион белгилардан онда-сонда қўлланган тўпламлар.

Биринчи тур шеъринг тўпламларга мисол тариқасида ўша даврда литографик усулда нашр этилган баёзларни ва «Аҳтам саҳоба» (Т., 1908 йил), «Девони ғурбати» (Т., 1911 йил), «Даҳ-май шоҳон» (форсчадан таржима, Т., 1909 йил), «Ватанга хид-мат», «Ватан қаҳрамонлари», «Ватан хидмати», «Хуррият мева-си», «Рабочилар келиши» (сўнгги беш асар ҳам Тошкентда 1917 йилда, Октябрь революциясигача босилган) сингари шеъ-рий тўпламларни кўрсатиш мумкин.

Иккинчи тип шеъринг тўпламларда пунктуацион белгилар онда-сонда қўлланганини тубандаги манбаларда кўрсатмоқ мумкин.

1909 йили Тошкентда литографик усул билан бир шеърлар тўплами босилиб чиқади. Бу тўплам А. Авлоний ва бошқа киши-ларнинг шеърларини ўз ичига олади. 42 саҳифага жойлашган 1256 сатрдан иборат шеърларнинг бир ерида (11-бетда) кўп нуқта (....), бир ерида (11-бетда) ундов белгиси, икки ерида (11-бетда) сўроқ белгиси, икки ерида (5 ва 11-бетларда) баёч аломати, уч ерида (7 ва 11-бетларда) бир нуқта, олти ерида (10, 11 ва 13-бетларда) тескари пеш, ўн ерида (11, 14, 15, 22, 31, 32 ва 34-бетларда) қўштирноқ (“ „, « ») ва ўн уч ерида (5, 30 ва 37-бетларда) қавс қўлланган. Бу саккиз белгидан кўп нуқта, ундов белгиси, сўроқ аломати бошқа туркий халқлардан олинган шеърларда кўринади. Қуйида бу белгиларнинг айримлари қўл-ланганидан намуна келтирамыз:

ای.... تاکیغچه غفلت ایچره یانامز
کیلیب یاشلر جهالت نی آتامز

(15-бет).

آه جهل، جهل، جهل، بلادور، بلادور

ملی کوی لاریزدن « دوکاه » کویگه سالینوب یازیلدی
(30-бет).

Бу китобнинг мисолдагиларидан бошқа саҳифаларидаги белгилар Истанбулда нашр этилган туркча «Иқтисоф» номли тўпламдан олинган шеърларнинг баъзи ўринларида қўлланган (тўпламда у шеърларнинг даркор ўринларига ҳозирги тиниш белгиларидан кераклиги қўйилган).

А. Авлонийнинг 1914 йилда босилган «Адабиёт» номли шеърлар тўплами (биринчи қисм, 44-бет, литографик нашр)даги 1162 сатр шеърнинг бир еридагина (3-бетда) икки нуқта ва бир тескари пеш бор; унинг биргина ерида (4-бетда) сўроқ белгиси, яна бир ерида (27-бетда) уч нуқта, бир неча ерида қўштирноқ (“ „) қўйилган. Мисоллар келтирамиз:

« متكلم » خدائى بر صفتى

(5-бет).

هم ينه وصفنى برى « تكون »

(5-бет).

Бу китобнинг юқоридаги мисоллардан ташқари, ҳеч қаерида (бир неча сўз ва таҳаллус қўштирноққа олингани бундан мус-тасно) ҳозирги тиниш белгилардан қўлланган эмас.

А. Авлонийнинг «Адабиёт» номи билан 1912 йилда нашр этилган шеърлар тўплами (иккинчи қисм, биринчи босмаси, 44-бет)даги 1194 сатр шеърнинг 31 ерида (4, 5, 6, 12, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 22-бетларда) ундов белгиси, 29 ерида (3, 4, 15, 32, 33, 34 ва 35-бетларда) тескари пеш, беш ерида (17 ва 20-бетларда) сўроқ белгиси, тўрт ерида (11-бетда) икки нуқта қўйилган, холос; кўп ўринда таҳаллус ва кўчирма ҳолидаги бир-икки арабий ибора қўштирноқ (“ „) ичига олинган.

Бу китобда тиниш белгилари қўйилмаган ўринлар кўп. Шунингдек, унда ҳозирги пунктуацион белгиларнинг қолган бештаси (.,: , ... , — , < >) қўлланмаган.

А. Авлонийнинг шеърлар тўпламининг 44 бетдан иборат учинчи қисми (иккинчи нашри) 1916 йилда литографик усул билан босилган. Бу китобдаги 1186 сатрдан иборат шеърларнинг 11 ерида (11, 13, 20, 22, 23-бетларда) ундов белгиси, 16 ерида (5, 7, 11, 17, 18, 20, 25, 26, 27 ва 28-бетларда) сўроқ белгиси, 166 ерида (2, 4, 5, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 43-бетларда) тескари пеш (уларнинг бирмунчаси нақоратларнинг бир хил ўрнида келтирилган), бир ерида (20-бетда) икки нуқта бор, таҳаллус ва баъзи сўз ёки сўзлар бирикмаси қўштирноққа (“ „) олинган.

Ҳамма тиниш белгилари қўлланиши мумкин бўлган бу тўплам шеърый текстларида ҳам қайд қилинган ўринлардагина кўр-

сатилган белгилар ишлатилган; қолган бешта пунктуацион белги (., !, ..., —, ()) бу китобда ҳам кўринмайди.

878 сатр шеърлар тўпланган «Адабиёт» (А. Авлоний асари) нинг тўртинчи қисми (биринчи нашри) 1916 йилда нашр этилган. 36 бетдан иборат бу тўпламдаги шеърларда ҳозирги пунктуацион белгилардан тўрттаси (!, ?, ‘, “, „) ишлатилган; кўп нуқта ўрнида эса беш ерда (15—16-бетларда) тўрт чизиқча (////) қўлланган. Бу белгилардан тескари пеш тўпламнинг олдинги қисмларига қараганда кўпроқ ўрнида кўринади. Тўпламнинг бу тўртинчи қисмида ҳам ўхшаш ҳодисаларнинг баъзисига белги қўйилса, кўнига қўйилмайди.

1916 йилда Тошкентда босилган «Адабу дин» номли шеърый тўплам ўзида нуқталар тескари пеш қўлланганлиги билан бошқа шеърый тўпламлардан ажралиб туради. Литографик усулда босилган бу асар (26-бет) шеърларининг 20 ерида у белги ишлатилган. Шу билан бирга унинг 41 ерида (19 мартаба қайтарилган икки сатр охиридаги икки ундовнинг ҳар такрорини айрим санаганда) ундов белгиси, биттадан ерида тескари пеш ва кўп нуқта (.....), уч ерида сўроқ белгиси қўлланган. Булардан ташқари, унда қўйидагидай кўринишдаги тиниш белгилари ҳам бир мартабадан ишлатилган: !! (8-бет), !!! (22-бет), (26-бет).

Самарқандда «Янги адабиёт» номи билан 1915 йилда нашр этилган шеърлар тўплами (шеърларнинг авторлари турли кишилар)да ҳам тиниш белгилари, Тошкентда нашр этилган шеърлар тўпламидагидай, онда-сонда кўринади. Ундаги 559 сатр ўзбекча шеърда бир нуқта уч ер (17, 18 ва 19-бетлар)да, баён аломати тўрт ер (3, 11, 26, 34-бетлар)да, сўроқ белгиси тўққиз ер (9, 16, 17, 21, 26 ва 33-бетлар)да, қўштирноқлар ўн беш ер (3, 6, 11, 19, 22, 25, 26, 31 ва 32-бетлар)да, ундов белгиси 24 ер (6, 9, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 26, 27, 33 ва 34-бетлар)да ва тескари пеш 39 ер (5, 6, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 25, 27, 28, 31, 33, 34 ва 35-бетлар)да ишлатилган. Шунингдек, уларнинг тўрт ерида сўроқ ва ундов белгиси бирга (!?) қўлланган. Мисоллар келтирамиз:

Аҷоб кوز بر يوله باق، قلديمو دانش بيارندن!
(20-бет).

توروب عبرت آل اوتماي وقت، كوب يانگوچي ايجات!
(21-бет).

Каттақўрғонлик Баҳромбек Давлатшоевнинг Оренбургда 1910 йилда мих босма усули билан нашр этилган «Ашори таржимон» номли тўпламида ҳам фақат ундов, сўроқ белгиси, тескари пеш ва қўштирноқларни учратамиз. Улар ҳам кам қўлланган. Шулардан бир мисол:

اول عقل ايله برنى قيليب بيگانه برنى آشنا!
(5-бет).

رحمت نسيهى تورمسه گل غنچه بولغاييمووا؟

(5-бет).

اولماز، خالق اشين هيچ خطاسى اولماز.

(6-бет).

Шундай қилиб, бу қисм бўйича турли шаҳарларимизда нашр этилган асарлардан келтирган фактлар, мисоллар ва улар ҳақидаги мулоҳазаларимиз қуйидагича хулосага олиб келади:

Бу даврда китоб шеърӣй текстларига ҳозирги тиниш белгилари киритила бошлангани улар босилган шаҳарлардаги деярли барча нашрларда кўринади. Демак, бу ҳодиса бўйича ҳам умумлашаётган (даврига нисбатан) ҳаракатнинг куртаклари кўзга ташланади. Шундай қилиб, бу давр китоб шеърӣй текстларида ҳозирги тиниш белгиларидан бир нуқта, нуқтали тескари пеш ва қавслар деярли қўлланмаган; тире эса йўқ. Қўлланган пунктуацион белгилардан қўштирноқнинг жуфт ҳолатдаги тескари пеш (“) ва жуфтланиб келган вергул шакли („)дан ташкил топгани (“ „) асосан литографик усулда босилган шеърларда, жуфт қўштирноқлардан ҳосил бўлгани (« ») эса деярли миҳ босма йўли билан нашр этилган шеърларда учрайди. Бироқ алоҳида қайд этмоқ лозимки, пунктуацион белги сифатида юқорида келтирилган шакллар китоб шеърӣй текстларида кам ўринда қўлланганлар, улар ишлатилишлари керак бўлган кўп ерларда ёзилмаганлар; кўп шеърда бу белгилардан ҳеч бири йўқ. Саҳифа бўйлаб ёзилган тик чизиқлар шеър сатрларини бир-биридан ажратишга ёрдам берган.

Қайд этилган пунктуацион шаклларнинг айтиб ўтилган текстларда нима асос билан қандай ўринларда қўлланганини қуйида ҳар бир шакл бўйича умумлаштириб баён этамиз.

Бир нуқта (.). Бу белги биз кўздан кечирган китоблардан «Туркча қоида» китобининг бир шеърдаги ўн бир байтнинг 8 байти; бошқа бир асардаги уч байтнинг ҳар бир сатри; шунингдек, «Адиби сони»нинг бир тўртлиги, «Адабиёт» ва «Янги адабиёт» тўпламининг ҳам учтадан сатри охирига қўйилган. Булардан уч ердаси қўшма гап компонентлари орасига қўйилган бўлса, бири шеър охирини, қолганлари дарак мазмунли фикр тугаганини билдирган.

Ундов белгиси (!). Бу белги кўпроқ шеър сатрлари ичида ё буйруқ маъноли сўзлардан сўнг, ё ундалмалардан кейин, баъзан эса олдин ёзилган; анчагина ўринларда сўроқ формасидаги қатъий тасдиқ, ғазаб каби гаплардан, баъзан эса оддий сўроқ гаплар ичидаги сўроқ маъноли сўзлардан кейин қўйилган. Шунингдек, бу белгининг юқоридагидай сўзлар қатнашган, айрим ўринларда улар қатнашмаган ундов гаплар охирига — сатр охирига қўйилгани ҳам баъзан кўзга ташланиб қолади. Мисоллар:

عقل تواضع ايله بولسون ايشينگ!

(ШИ инв. № 6033, 8-бет).

دیدى ای اوغل! قبر لایلا قیان

(ШИ инв. № 9191, 8-бет).

Сўроқ белгиси (?). Бу белги асосан сўроқ шаклидаги сўзлардан кейин ёзилган. У сўзлар эса кўпроқ сатр ичида, шунингдек сатр охирида ҳам келган. Сўроқ белгиси қўлланган гаплар ё бирор нарсани сўраб билишни, ё сўраш йўли билан инкор, ёки тасдиқни, ё ҳаяжон, ажабланиш сингари мазмунларни аниқлаш гаплар бўлганлар. Масалан:

تصور اولنسونکه انسان نیدور؟

(ШИ инв. № 9161, 4-бет).

Китоб шеърий текстларида ундов сўздан сўнг ҳам сўроқ белгиси қўйиш ҳоллари, жуда кам ҳодиса бўлса-да, учраб қолади. Масалан, «Адабиёт» тўплами (учинчи қисмининг 11-бетидаги каби).

Тескари пеш (‘). Бу белги китоб шеърий текстларида асосан сатр ичида қўлланган. Унинг ана шундай ўринларда қўлланишини бирор ашула куйига мослаб ёки декламацияга мўлжалланиб ёзилган шеърлари бор китобларда кўпроқ учратдик. Масалан, А. Авлонийнинг «Адабиёти Авлоний» номли шеърлар тўпламининг учинчи ва тўртинчи қисмидаги каби³⁹. Бундай китобларда у белги ашула ва декламация учун ёзилган шеърлардан айримларининг сатрларини қисмларга ажратиб айтишни кўрсатган (кўп шеърда бу белги қўлланмаган, баъзиларида эса онда-сонда). Бундай ҳолда тескари пеш кўпроқ, уюшиқ бўлақлар ёхуд қўшма гап компонентлари орасига қўйилгани кўзга ташланиб туради. Шунингдек унинг қайд этилган типдаги шеър сатрларидан ташқари, бошқа хил шеърларда ҳам кўпроқ уюшиқ бўлақларни ва қўшма гап компонентларини бир-биридан ажратиш мақсадида уларнинг ораларига, қайтарилган сўзлар ўртасига қўйилганига ҳам анча-мунча мисол топилди. Айрим пайтларда, шеърлардаги ундалмадан сўнг ҳам тескари пеш ёзилганини қайд этмоқ лозим бўлади. Айтилган мулоҳазаларга далил сифатида мисоллар келтирамиз:

زیرا اودور معانى، ادواره جلوه گاه

(Инв. № 9161, 25-бет).

یتکلرچه مکتب، مدرسه تاسیسن ایلوب همان

(Инв. № 9161, 27-бет).

Нуқтали тескари пеш (:)ни икки манбада учратдик.

У кўпроқ эгадан, баъзан ундалмадан сўнг, айрим пайтларда

³⁹ А. Авлоний. «Адабиёт», 3-қисм, Тошкент, 1916, 26-бет; 4-қисм, 9—10-бетлар.

кесим ва тўлдирувчилар, уюшиқ бўлақлар, қўшма гап компонентлари орасида кўринган. Баъзи мисоллар:

اسلام دینى؛ دین سعید و شریف ایدی

(Инв. № 679, 13-бет).

مرحمتگدن اوله؛ دین مستغیم

(Инв. № 679, 15-бет).

Икки нуқта (:) биз кўздан кечирган асарлардан «Аввали илм, Бедон ва Абвоби тасриф» номли китоб шеърий текстидаги 8 та шеърнинг 15 ерида, «Туркча қонда»нинг бир сатри этагида учрайди. Шунингдек, у белги «Адабиёт»нинг биринчи қисмининг 3-бетида бир ерга, сатр ичида, кўчирма иборанинг қўштирноғи олдига қўйилган. Бу белги, тўрт ердан бошқа, ҳамма ерда деярли қўшма гапларнинг баёнланувчи ва баёнловчилик, ёхуд шарт ва бошқача муносабатдаги компонентлари орасига қўйилган; тўрт ерда эса фикр тугалланган сатрлар охирида ёзилган. Мисоллар:

یا کیم ایسه نافر ایلی دایما؛

(Инв. № 3410, 48-бет).

مثل آخرج آیها المکنون؛

(Инв. № 3410, 55-бет).

بیورمشن: نه بیورحور، نه افلاکلور»

(Инв. № 9161, 3-бет).

Кўп нуқта (... ,) 3 та китобнинг уч шеърида учраган уч нуқта (...) ва бир шеърдаги тўртта чизиқча шеър сатри ичида келган. Улар ё фикрнинг айтилмаган қисми ўрнига, ё шоирнинг ҳаяжон билан айтилган фикрнинг ифодалаган сатрлардаги ундов сўздан кейин ёзилган. Мисоллар:

دنیا یه فیض بخش دمام ضیا نشار

اولسون... مزده سریرنده پایدار

(Инв. № 9161, 27-бет).

Қавс (). Жуда кам учраган бу белги гапда айрим эътибор берилган сўз, баъзан кўчирма гап ва шулар типидagi арабий иборалар, айрим пайтларда тахаллусларни айириб кўрсатиш учун қўлланган. Мисоллар:

دیرکه: (سجان ربی الاعله)

(Инв. № 9162, 5-бет).

Қўштирноқлар (“ „, « »). Бу белгиларнинг биринчиси литографик усулда босилган китобдаги шеърларда, сўнггиси миҳ босма йўли билан нашр этилган китоб шеърий сатрларида ишлатилган. Улар кўпроқ тахаллусларни, ёзувчи қарашига эътиборли бўлган шахслар отини ажратиб кўрсатиш учун, баъзан гап ёки

сўз ва таркибларни кўчирма экасини билдирши учун қўлланганлар. Мисоллар:

ايستمه «هجران» اولوب ناجنس لردن دفع غم
(Инв. № 9161, 16-бет).

امت ايرسه هر كيشى ملت نه اندوهن چيكور
كيمكه «هجران» بولمه ملت كذانى استهمس
(Инв. № 9161, 11-бет).

بولوب هجریده «هجران» مهنقاعه بولمگ مفرور
(Инв. № 9161, 8-бет).

بريسى «علم» دور صفات خدا
هچكس علمیدن ايمس مستور
(Инв. № 9161, 5-бет).

Сўнгги мисолда қўштирноққа олингандай сўзларни баъзан куйидагидай белги орасига ҳам олинган:

بيورمش: «نه بيوردور، نه افلا كدور»
(Инв. № 9161, 3-бет).

Юқорида келтирилган барча факт ва айтилган мулоҳазалардан англашиладики, китоб шеърий текстларида қўлланган пунктуацион белгилар битта ёки бир нечта бўлишларидан қатъи назар, улар, асос эътибори билан айтганда, дастлаб ишлатилишларидан бошлабоқ текстларнинг синтактик-семантик хусусиятлари, уларга боғлиқ бўлган интонацион ҳолатлар асосида қўлланганлар. Шунингдек, бу даврда китоб шеърий текстларига киритилган ҳозирги айрим тиниш белгилари қўлланишида декларацион талаффуз ҳосил қилиш асос бўлгани ҳам кўзга ташланади. Бундай асосда белгилар қўлланишида синтактик-семантик принцип махсус кўзда тутилмайди.

Китоб шеърий текстларида пунктуацион белгилар қандай принциплар асосида қўлланганини баён этиш учун ўтказган юқоридагидай кенгина тадқиқотни шу даврдаги газета ва журнал шеърий текстлари бўйича ҳам олиб бордик. Бу тадқиқотимиз фактлари ва улар ҳақидаги мулоҳазалар, икки объект бўйича чиқарган натижаларимиз билан китоб шеърий текстларида тиниш белгилари қўлланиши, асосларида умумийлик борлигини кўрсатди. Шунинг учун ҳам ҳар уч объект — китоблар, газеталар ва журналлар — бўйича шу қисм охиридаги умумий яқунда бирлаштирилган хулоса чиқаришимиз ўринли бўлади.

Бу даврдаги ҳам насрий, ҳам шеърий босма текстларимизнинг қисмларида қўлланган ҳозирги баъзи ёки барча тиниш белгилари ва бошқа айрим пунктуацион шакллarning қўлланиш принциплари бўйича юқорида келтирилган анчагина фактлар

юзасидан айтилган фикрларни қўйида қисқа равишда якунлай-миз.

XX аср бошида типографик ва литографик нашрий текстлар, XIX асрдагига нисбатан, анча ортиб кетади: нашрий китоблар миқдори кўп маротаба ўсади, 20 дан ортиқ газета, 10 га яқин журнал чиқади. Уларнинг нашрий текстларида пунктуацион белгилар сифатида қўлланган шакллар тўрт гурӯҳда кўринди: 1) ҳозирги тиниш белгилари ва уларга боғлиқ шакллар; 2) комбинацион белгилар; 3) гулсимон белгилар; 4) чизиқ белгилар. Булардан биринчи гурӯҳдаги тиниш белгилари ҳам насрий, ҳам шеърий текстларда кўринадилар, қолганларининг ишлатилган ўринларининг жуда кўп қисми шеърий текстлар ва уларга боғлиқ ерлардир.

Насрий текстлардаги ҳозирги тиниш белгилари ва уларга боғлиқ шеърлар, комбинацион ва гулсимон белгиларнинг қўйилган ўрни ва бажарган вазифалари шунини кўрсатадики, уларнинг қўлланишларида асосан текстларнинг синтактик-семантик хусусиятлари, мазмун характерлари асос бўлган. Ана шу принцип негизида текстлар пунктуацион белгилар орқали гап ҳолида, гаплар эса синтактик-семантик муносабатлар асосида қисмлаб кўрсатилган; гапларнинг мазмун характерлари кўпчилик ўринларда ифодаланган, бироқ у характерлар фарқи ҳисобга олинмаган ўринлар ҳам жуда кам бўлмаган. Шунингдек, у белгилардан айримлари абзац ё бирор тема тугаганини кўрсатишигина кўзда тутиб ҳам қўлланган ёки улар айрим сўз ёхуд таркиблар сифатидаги қисмларнинг текстдаги маъно характерлари, унга (текстга) қўшимча қилиш, изоҳ бериш сингари мазмун билан боғланган хусусиятларини назарда тутилиб ҳам ишлатилган.

Пунктуацион белгилардан ҳозирги тиниш белгиларининг қўлланишларида мазмун ва уларнинг отенкаларини ифодалашда роллари бўлган интонацион ҳолатлар ҳам кўзда тутилган; бироқ улар баъзан ана шундай моментларни кўрсатмайдиган паузалар асосида ҳам қўлланган.

Шундай қилиб, ҳамма турдаги пунктуацион белгилар, эндигина ишлатила бошланган ва кўп қўлланмасликларига қарамай, ўша вақтдаёқ ёзувимизнинг ўтмишида анча-мунча кўринганидек, асосан текстларнинг мазмунлари, тажрибада ўқилган синтактик-семантик ҳолатлари, бу пайтда ифодаланиш имконияти бўлган мазмун характерлари асосида қўлланган ва уларни ишлатишда, ўрни билан, интонация ҳамда паузалар ёрдам берган.

Пунктуациямиз тарихини текширишимиз XX аср бошигача бўлган шеърий текстларимиз сирасида ҳам пунктуацион белгисизлари йўқ эканини — ҳамма шеър сатрлари бирор восита билан бир-биридан ажратилганини кўрсатган эди⁴⁰. Бу даврдаги шеърий текстларимизда ҳам ана шу кенг маънодаги пунктуацион шаклларни қўллаш давом этади ва уларнинг баъзиларида

⁴⁰ Ҳ. Ғозиев. Ўзбек пунктуацияси тарихи, «Ўзбек тили грамматикаси за пунктуацияси масалалари», Тошкент, 1959, 91—113, 143—156, 188—190-бетлар.

ҳозирги тиниш белгилари ҳам ишлатила бошланади. Шундай қилиб, бу давр шеърӣй текстларида ҳам юқорида қайд этилган тўрт группадаги белгилар ишлатилади. Улардан кенг маънодаги пунктуацион шакллар ҳамон текстларни сатрий қисмларга ажратиш асосида ишлатилса, ҳозирги тиниш белгилари асосан уларнинг синтактик-семантик қурилиш, мазмун характери сингари томонларига боғлиқ ҳолда қўлланади.

Бу ўринда шуни ҳам қайд этмоқ лозимки, ўша даврдаги баъзи шеърӣй текстларда қўшимча мазмун, маънолар муносабатини шакллантирадиган ритм-мелодия ифодаси учун кўпроқ ундов белгиси ва сўроқ аломати қўлланган кўринади. Буни бир нуқта, сўроқ ҳамда ундов белгилари қўлланишининг бир-бирига қиёсида очиқ кўрмоқ мумкин. Масалан, бир неча шеърӣй тўпلامдаги 7 минг сатр шеърнинг 10 тача ерида бир нуқта, 50 тача ерида сўроқ белгиси, 140 тача ерида ундов белгиси; «Садои Туркистон» газетасидаги 39 шеърнинг 10 тасида бир нуқта, 25 тасида сўроқ белгиси, 29 тасида ундов белгиси; «Ойна» журналининг текширилган 55 сонидан 49 сонидаги бирдан ортиқ ҳозирги тиниш белгилари 87 шеърдан 20 тасида бир нуқта, 36 тасида сўроқ белгиси, 44 тасида ундов белгиси қўллангани каби. Бу ҳол шеърларга ҳозирги тиниш белгиларининг киритилиши энди бошланганида, улардаги ритм-мелодияни ифодалашга ортиқ эътибор берилганини кўрсатади. Демак, уларнинг тиниш белгилари қўлланишида шеърлардаги ритм-мелодия асосга олингандай бўлади. Аслида эса, ўшандай белгиларнинг зикр этилган ерларда ишлатилишида ҳам асос эмоцияли мазмун ва синтактик-семантик факторлардир; чунки ўша ритм-мелодия ҳам грамматик маъно, эмоцияли мазмун ифодасидир.

Шундай қилиб, асос-эътибори билан айтганда, ҳозирги тиниш белгилари ҳар уч турдаги объектларнинг — китоблар, газеталар ва журналларнинг ҳам насрий, ҳам шеърӣй текстларида деярли бир хил асосларда қўлланган бўлиб чиқади. Демак, бу тиниш белгиларининг ўша вақтларданоқ қўлланишида асос бўладиган принциплар умумийлиги ҳамма турдаги объектлар бўйича олиб борилган иш тажрибаси процессида кўринади.

Ўша даврда ҳозирги тиниш белгиларининг ёзувимизда қўлланиш асослари ҳақида бирор назарий қўлланма йўқлигига, нашриёт ишлари ва нашр этиш процессларининг бирлаштирган бирор муассаса бўлмаган ҳамда шундай бўлишига мос шароит мавжуд эмаслигига қарамай, бу тиниш белгиларининг ўрин ва асосларининг турли объектларимизда асосан бир хил бўлишининг сабаби нимада? Бунинг сабаби ўша даврда ҳаёт талаби билан текстларимизда тиниш белгилари қўлланиши ташаббусчилари ва бу ишимизда мададкор сифатида намуна бўладиган объектларнинг юртимизда мавжудлигидир. Бу объектлар эса ҳозирги тиниш белгиларини асрлардан бери қўллаб келаётган ва қатор туркий халқлар пунктуацияси тараққиётига ижобий таъсир этиб турган рус халқи ёзувида ҳамда татарлар каби айрим

туркий халқларнинг бу белгилар ишлатилиши анча умумлашиб қолган ёзувларида нашр этилган манбалар эди. Шунингдек, ёзувимиз тарихидаги бу ижобий ҳодиса пунктуацион белгилар қўлланишида намуна бўлган юқоридаги манбаларда ҳозирги тиниш белгилари ишлатилиши принципи ва ўринларининг, асос эътибори билан айтганда, бизнинг ёзувимизга ҳам кўп жиҳатдан татиқ қилиш мумкинлиги натижаси ҳамдир.

Пунктуациямизнинг бу даврдаги ривожини умумлаштирган тўрт қисмда келтирилган факт ва баён этилган мулоҳазалардан аниқ кўринмоқдаки, бу соҳадаги ҳар бир ижобий факторнинг майдонга келишида ҳам, моҳият эътибори билан айтганда, рус иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, маданияти ва пунктуациясининг таъсири катта роль ўйнаган ва ёзувимиз олдига қўйилган ҳаётий эҳтиёж ҳамда талабнинг рўёбга чиқишида мададкоримиз бўлган. Ана шундай мададкор вазият ўша даврда Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi туфайли юзага келган.

* *
*

Бу даврдаги пунктуацион белгилар асосан тажриба жараёнидаги принциплар асосида қўлланганлар. Уларнинг ривожини синтактик-семантик ва мазмун принципларининг бугунгидек ҳолатга етиши томон силжиган. Масалан, турк-руник ёзувидаги сўз бутунлиги принципида белги қўйиш одати, синтактик-семантик бирлик принциpidан ташқари, ўша ва ундан кейинги даврлардаги уйғур ёзувида деярли кўринмайди. Бу ёзувда тиниш белгилари қўлланишида асосан синтактик-семантик принцип кўзда тутилган эди. Шунингдек, факт ва изоҳларда кўрилгани каби, турк-руник ёзуви даврининг охирлари, уйғур ёзувининг сўнгги бир неча асри давомида ва ундан сўнг совет давригача қўлланган араб алфавити негизидаги ёзувимизда кўринган пунктуацион белгилар ҳам, XX аср бошларидаги белгилар қўлланишида баъзан асос бўлган декламацион оҳанг кабиларни кўзда тутмаганда, синтактик-семантик ҳамда мазмун асосида ишлатилганлар.

Кўринадикки, пунктуацион белгилар қўлланишининг бугунгидек принциплари элементларининг бошланиши жуда узоқ ўтмишга эга. Асос эътибори билан айтганда, улар белги ишлатилиши ҳақида бирор қоида яратилмаган ҳолда ҳам, ёзувларимиз амалиётида яқин икки ярим минг йиллик тарихдан баҳс этади.

ОКтябрь РЕВОЛЮЦИЯСИДАН СЎНГГИ ЁЗУВЛАРИМИЗДА ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАР ҚўЛЛАНИШИ ПРИНЦИПЛАРИ

Бу бўлимда эса бирин-кетин қўлланган уч тур ёзувда — араб, лотин ва рус алифбоси негизидаги ёзувимизда тиниш белгилари қандай принциплар асосида қўлланганини бир йўлакўздан кечирамиз. Чунки уларнинг орасида тиниш белгилари қўлланиши принциплари жиҳатидан, аввалги бўлимдаги каби, масалани ҳар бир ёзувда айрим-айрим кўришга ундайдиган даражадаги катта тафовут йўқ. Бу — бир. Иккинчидан, бу давр ёзувларида тиниш белгилари қўлланиши принципларининг ривожланиш йўллари ва тенденциясини аниқлаш зарурияти шу даврнинг турли ёзувларида турли вақтларда нашр этилган текстларнинг айна ўринларида ишлатилган тиниш белгиларини бир-бирига қиёслашни талаб қилади. Кўзда тутилган ҳодисани объектив баҳолашнинг асосий йўлларида бўлган бу метод ҳам ҳар уч ёзувни бирга олиб иш кўришимизни тақозо этади.

Урганилаётган даврнинг ўзидан олдинги даврдан пунктуация соҳасидаги катта фарқи бунда тиниш белгилари қўлланишида қандай қоидалар кўзда тутилиши лозимлигини кўрсатувчи қўлланмалар мавжудлигидир. Бундай қўлланмалар асосан совет тузумининг дастлабки йилларидан вужудга кела бошлайди. Улар сирасида тиниш белгиларининг ҳозиргача ўнта деб танилган барча шакллари қўлланишига йиғиқ ҳолда қоидалар берган биринчи асар, коллектив томонидан тузилиб, Қ. Рамазон таҳрири остида 1924 йилда Тошкентда нашр этилган «Тил сабоқлиги» номли дарслиқдир¹. Ундан кейин мазкур асардаги қоидалар Фитрат, Шорасул Зуннун, Н. Саид ва А. Йўлдош, М. Шамс, Ф. Камол ва Ҳ. Ғозиев, А. Ғ. Ғуломов, А. Боровков, З. Маъруфов, И. Абдуллаев, Т. Шермухамедов, Ш. Шоабдурахмонов, А. Маъруфов ва Ғ. Абдурахмонов, И. Расулов каби тилшуносларнинг асарларида кенгайтирилган.

Юқоридагилардан ташқари, бу даврда қатор туркий халқларнинг нашрий асарларидан, айниқса рус тилида ёзилган манба-

¹ 1913 йилда нашр этилган «Туркча қоида»да 9 та белгига умумийроқ тарзда қоида берилган. Бу ҳақда бошқа бўлимда махсус тўхтаймиз.

лардан фойдаланиш ва уларни кўплаб таржима қилиш, хусусан унинг тилшунослиги таълимидан фойдаланишнинг беқиёс ортиб бориши ёзувимизда тиниш белгилари қўлланиши асосларининг ривожланиши ва оммалашиб боришида муҳим роль ўйнаган.

Фактларнинг кўрсатишича, бу давр ёзувларимизда ҳам тиниш белгилари қўлланиши асослари уларни фикр ифодаси, текст ўқилиши ва уқилиши ўнғайлиги учун зарур бўлган ўринлардагина ишлатишга мосланиб ривожланган. Бу тараққиётни бир ёки бир неча ўн йил ўтиб, қайта нашр этилган насрий ва шеърий текстларда пунктуацион белгилар қўлланишини бир-бирига қиёслаш асосида яққол кўриш мумкин.

Қиёслашда бир-бирига солиштирилган қисмларнинг синтактик-структура томондан ўзаро тўла ёки асос эътибори билан ўхшашлиги кўзда тутилади. Ана шу негизда уларда қўлланган пунктуацион белгиларнинг тафовутлари аниқланади.

Қиёслашни насрий бадиий асарларда бошлашни мувофиқ билдик ва бунинг учун, тадқиқотимизнинг характерига кўра, романлардан учтасини танладик: «Ўтган кунлар», «Она» ва «Қутлуғ қон». Уларнинг ҳар бири устида айрим тўхтаймиз.

Насрий текстлар устида фикр юритганимиздан сўнг, олдинги ва кейинги нашрлари ўртасида бир неча ўн йиллар ўтган бир қатор айни шеърий текстлардаги тиниш белгиларини ишлатилиш принциплари нуқтаи назаридан бир-бирларига чоғиштирамиз. Бу билан ҳам тиниш белгилари қўлланиши принципларининг ривожини тўғри аниқлашга хизмат қиладиган қўшимча фактларга эга бўламиз.

«Ўтган кунлар» романи бўйича

А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи, журнал нашрини ҳисобга олмаганда, уч маротаба нашр этилди. Унинг биринчи нашри 1925 йилда араб алифбоси, иккинчи нашри 1933 йилда лотин ҳарфи, учинчиси эса 1958 йилда рус графикаси асосидаги ёзувимизда босилиб чиққан. Унинг биринчи нашрини тиниш белгилари ишлатилиши жиҳатидан учинчи нашри билан қиёсладик. Қиёслашни ромanning иккала нашрининг ҳам биринчи бўлими доирасида олиб бордик.

Фактларнинг ҳар бири қандай синтактик-семантик шароитда кўрингани текширилди. Шу асосда ромanning биринчи бўлимидаги беш қисми айрим-айрим ўрганилди ва шундай изоҳланди. У бўлимнинг қолган 18 қисмидаги фарқ бўйича эса айни ўринда ҳар бир тиниш белгисининг ишлатилишдаги тафовут (ўз доирасида умумлаштириб, ўша пунктуацион белгига боғлаб) кўрсатилди.

Юқоридаги фактлар ва улар ҳақидаги айрим мулоҳазалар пунктуациямизнинг тараққиёт йўлини кўрсатишда шу асарнинг ҳиссаси сифатида хизмат қилади. Дастлаб беш қисм бўйича мавжуд тафовутлар устида фикр юритамиз.

Текширишимизнинг кўрсатишича, тиниш белгилари қўлланишидаги фарқ асосан гап охири ёки гап ичидаги тиниш белгисининг бошқа тиниш белгиси билан алмаштирилишида, гап ичидаги айрим тиниш белгиларининг туширилиши, унда янгидан-янги белгиларнинг пайдо бўлишида юз берган. Пунктуацион белгиларнинг алмаштирилиши туфайли айрим-айрим гап ҳолида берилган қисмлар қўшма гап шаклида ёки қўшма гап конструкцияси айрим-айрим гап формасида кўринган. Бу ҳодисаларнинг ҳар бирига мисоллар келтирамиз ва уларни ўрни билан изоҳлаймиз.

Гап охирида тиниш белгисининг алмаштирилиши. Нуқта ўрнида ундов белгиси.

... باشقا حوچرلەردە يېڭىل تەبىئەتلىك، سىر چاق — چاق كىشىلەر بولغانىدا، بو حوچرەنىڭ ئىگەسى ھەم باشقاچا ياراتىلىشىدا: ئاغر تەبىئەتلىك، ئولۇغ گەودەلك، كوركەم — آق يوزلك، كىلىشگەن قارا كوزلك، ئوسۇق — قارا قاشلق وە ئىندىگىنە مورتى چىقا باشلاغان بىر يېگىت ايدى.

(1925 й., 5-бет).

...ўزга ҳужраларда енгил табиатли серчоқчоқ кишилар бўлганида, бу ҳужранинг эгаси ҳам бошқача яратилишида: оғир табиатли, улуғ гавдали, кўркама ва оқ юзли, келинган қора кўзли, мутаносиб қора қошли ва эндигина мурти сабз урган бир йигит! (1958 й., 5-б.).

— بەغزى بۇمشلەر بۇيرسەم بەجەرە آلورمىسىز؟

— بويۇڭز!

— رحمة آتا. بولماسا بىزگە چاي قايناتب بىرگزچى.

— خوب بىگم. (7-бет)

— Баъзи юмишлар буюрсам...

— Буюрингиз, ўғлим.

— Раҳмат, ота, бўлмаса бизга чой қайнатиб бөрингиз-чи!

— Хўп, бегим! (7-бет).

— كىچىرگىز بىك ئەكە. (1925, 8-бет)

— Кечирингиз, бек ака!— деди Раҳмат.

ئۇلۇغ خاجامزنىڭ قەتئى نىيەتلەرى بۇ سەفەردەن قايتىغاچ بىكىنى

ئۆيلەندىرمە كىر. (9-бет)

Улуғ хўжамизнинг қатъий ниятлари бу сафардан қайтгач, бекни уйлантиришдир! (9-бет).

خاتىنىڭ كوشلىگىگە مۇۋافىق كىلمەس ايكەن، مۇۋافىقىنى آلىب خاتىنى ئىكى قىل. (10-бет)

Хотининг кўнглиннга мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб, хотинни икки қил! (10-б.).

... Коб хатин ортиасида аз абланмақ; ниме диған сوز?
قامچينگدان فان تامسا، يوز خاتين آراسيدا هم راهه تلاب تيركليك
قيلا آلاسهن. (10-бет)

...Қўп хотин орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? Қам-
чангдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тирик-
лик қиласан! (10-б.).

چاقيرلغاندا هم اوز يمزغا ياقن و ئەهل كيشيلار بولور؛
مەسلەن ميرزه كهریم قۇتيدار كەبى. (12-бет)

Чақирилганда ҳам ўзимизга яқин ва аҳил кишилар бўлур.
Масалан, Мирзакарим қутидор каби! (12-б.).

هر حالدا تاشكەند ئەھالى عەز يزيك استيداديدان آرتق توپيندى.
كەملەن كومهك سوزارغا هم بلمەيدىر. (15-бет)

Ҳар ҳолда Тошкент аҳолиси Азизбек истибдодидан ортиқ тўй-
ди, кимдан кўмак сўрашни ҳам билмайдир! (15-б.).

بۇ، قز سورەتینگە كورگەن مەلەك (فەرشته) قوتيدار نك قيزى —
كومش بى بى ايدى. (28-бет)

Бу қиз суратида кўринган малак қутидорнинг қизи — Қумуш-
биби эди! (27-б.).

— Қанақа мейман аиди?

— سەن تانيمايسەن، تاشكەندلك بر ييگت، تاغى ييرده گى
اوج — نۇرقتە آشنالار هم بار. توزوكمى؛ ايتكەنلەرمنى اوقدگمى؟
— اوقدم — اوقدم. (29-бет)

— Қанақа меҳмон эди?

— Сен танймайсан, тошкентлик бир йигит, тагин шу ердаги
уч-тўртта оғайнилар... Тузукми, айтганларимни уқдингми?

— Уқдим, уқдим! (28-б.).

ئامما ئۇز ئيلمگە قايتب كورسەم، شەمەيدە ئويلاغانلارم؛
ئاشققانلارم شيرين بر خايال ئيميش. (16-бет)

Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлаганларим,
ошиққонларим ширин бир хаёл эмиш! (16-б.).

Ундов белгиси ўрнида нуқта:

— ليكن سوز بيلەن كوڭل باشقادر اوغلم! آناييك سوڭ دەرحەدە
بوغىلب تاقانسوزلانغان ايدى؛ ياڭلىشەسەنيز آنا!

— ياڭلىشمەيمەن بلەھەكى بېلب سوزلەيمەن.

— سوزم بېلەن كوڭلەمنىڭ باشقالىغىنى اسبات ايتتىڭز! (25-بەت)

— Лекин... тил билан күнгил бошқа-бошқади, ўғлим...

Отабек бу терс ва қўрс муқобаладан тоқатсизланди:

— Янглишасиз, ота!

— Янглишмайман, билъакс билиб, қаноатланиб сўзлайман.

— Тилим билан күнглимнинг бошқалигини исбот қилингиз.
(24-б.)

— توييېكەنڭ ماقتاغانيچا بارمى اوزى؟

— بار. خودا كيشيگە اوغل بېرسە شوندىەيىن بېرسىندە! (32-بەت)

— Тўйбеканинг мақтаганича борми ўзи?

— Бор.— деди қутидор ва ҳавасланди,— худо кишига ўғил берса, шундайини берсин-да. (31-б.)

Нуқта ўрнида кўп нуқта:

۱۲۶۴ نچى ھجرىيە، دەلو ئايىنىڭ IV نچىسى، قشقى كۈنلەرنىڭ بىرى...

قوياش باتقان، تيۇەرە كدەن شام ئازانى ئىشىتىلەر ئىدى. (5-بەت)

1264 ھىجرىيا، دالەت ئىنىنىڭ ۋن ەتتىنچىسى، قىشكى كۈنلارنىڭ بىرى، قۇەش بوتقان، تەۋارەقدان شوم ازونى ەشىتىلادىر... (5-ب.)

— مەن ئاتايېك نىڭ خان قىزىنى آلماتى ئدرەسىدە بولغانلىغىن

بىلمەيمەن، لېكىن شونىكىنە ئەيتىمەنكى، خان قىزىنى ئالسا ئارزىماي

توغان يېگت ئىمەسلىر. (18-بەت)

— Мен унинг хон қизини олиш мақсади борлигини билмайман,— деди кулимсираб,— бироқ у хон қизини олса арзимайдиган йигит эмас... (18-б.)

عومرى ئوزاق بولسون بېكنىڭ، يېگتلەرىمىز ئىچىدە ئىڭ ەقلىگى

ئىكەن. ئەگەردە خان كوئارش منىم قولمدا بولسا ئىدى، خان قىلىپ

ئاتايېكىنى كوتارور ئىدىم. (18-بەت)

— Умри узоқ бўлсин,— деди Акрам ھожи,— йигитларимиз

ичида энг ақллиги экан... Агарда хон кўтарш маним қўлимда бўлса ەди, хон қилиб Отабекни кўтарар ەдим!.. (18-б.)

Кўп нуқта ўрнида бир нуқта:

... شونڭ ئوچون كۈندىزگىگە قاراغاندا، ساراي، ئورىغا بىر جانلىق

گەسب ئىتكەن، ئاداملارنىڭ شاقلاش بىر سوزلەشلىرى، خاخالاپ

كۈلىشىلەر، ساراينى كۈككە كۈتەرە دەرىچەدە ئىدى... (5-بەت)

...شунинг учун кундузгига қараганда сарой жонлик: кишилар-

нинг шақиллашиб сўзлашишлари, хахолаб кулишлари саройни

кўкка кўтаргудەк. (5-б.)

ئاتاپىك، رەھمەتنىڭ ساۋالىغا جاۋاب بېرىش ئورنىغا ئېشىككە قارادى
ھەسەن غەلىنى ھوجرەدەن ئوزاقلاتىپ سوڭرە جاۋاب بېردى:
— قۇلىمىز... (7-بەت)

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай эшикка қаради.
Ҳасаналини ҳужрадан узоқлатиб, сўнгра жавоб берди:
— Қўлимиз. (7-б.)

— تاشكەندەن نېمەلەر كېلىتەدۇڭز بېك ئەكە؟
— آرزيماغان نەرسەلەر؛ گەزمال، قالايى ئەفزەلى ۋە بر آر قازان..
(7-بەت)

— Тошкентдан нималар келтирдингиз, бек ака?

— Арзимаган нарсалар: газмол, қолапой афзали ва бир оз қозон. (7-б.)

— نېمە دېسەم ئېكەن ئىندى... مارغىنانى ھەر حالدا... خوش
كوردىم. مارغىنان تور كىستانىمىز نىڭ توقۇچىلىق ھۈنەرىدە برنچى
شەھرىلەر... (8-بەت)

— Нима десам экан. Марғилонни ҳар ҳолда... خوش кўрдим,
Марғилон Туркистонимизнинг тўқувчилик ҳунарида биринчи ша-
ҳаридир. (8-б.)

ئويگۈزدە ھەر كۈن جانجال، بر دەفيقە تىنچلىغىڭز يوق... (10-بەت)

Уйингизда ҳар кун жанжал, бир дақиқа тинчилигингиз йўқ.
(10-б.)

Кўп нуқта ўрнида ундов белгиси:

ئىندى بو ساعاتدان مارغىناندان رازىمەن، نېگەكى يوقلاب
كىلۈچى سىزنىڭ كەبى قادردانلار ھم بولور ئېكەن... (8-بەت)

Энди бу соатдан бошлаб, Марғилондан розиман. Негаки, йўқ-
лаб келгۈвчи сизнинг каби қадрдонлар ҳам бўлур экан! (8-б.)

— سەنىڭ كەبى... يېگىتلەر ئۈچۈن ئەلبەتتە بر خاتىن يېتەر..

كۈب خاتىن ئورتاسىدا عازابلانمىق، نېمە دېگەن سوز؟ (10-بەت)

— Сенигдек йигитлар учун албатта, битта хотин ҳам ортиқ-
чаллик қилади!— деб кўлди Ҳомид. (10-б.)

مەن بو كۈنگەچە ئىككى خاتىن ئورتاسىدا تورب جانجالغا تويغۇنمىچا

يوق، ئامما خاتىنى اۈچ قىلماققا ئويىم ھم يوق ئېمەس... (10-بەت)

Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйгу-
нимча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас!
(10-б.)

بو چاق، ئاناپىكىڭ يوزىگە يەنە ھەلىكىدەك اوز گەرىش چغدى
ايسەدە ليكن سىزدىرمەسلىكە تىرىشيب جاواب بىردى:
— بو مېنىم ايختىيارمداغى ئىش ايمەس... (12-بەت)

Бу вақт Отабекнинг тусига ҳалигидек ўзгарىш чиқди эрса-
да, лекин сездирмасликка тиришиб жавоб берди:

— Меним учун фарқсиз! (12-б.)

زيبا شاھيچى:

— بىزنىڭ بو حالدا بولۇۋىمىزنىڭ باش سەبەبچىسى، ئوز فعل-
خويىمىزنىڭ يامانلىغىدۇر. ئەكرەم حاجى:
— توغرى... (17-بەت)

Зиё шоҳичи:

— Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли бадимиздан! ...

Акрам ҳожин:

— Тўғри! (17-б.)

Гап охиридаги тиниш белгиларини алмаштириш қайд этилган
фактлар билан чекланмайди. Ушандай ўринларда нуқта (1925 й.,
10—11-б., 18-б.) ўрнига сўроқ аломати (1958 й., 10—11-б.) ё кўп
нуқтали ундов (1958 й., 18-б.), қатор иккита сўроқ аломати
(1925 й., 14-б.) ўрнига бир сўроқ аломати (1958 й., 14-б.), бир
сўроқ аломати (1925 й., 16-б., 8-б.) ўрнига кўп нуқтали сўроқ
аломати (1958 й., 8-б.) ё ундовли сўроқ белгиси (1958 й., 8-б.),
икки ундов белгиси (1925 й., 14-б., 31-б.) ўрнига бир ундов бел-
гиси (1958 й., 14, 31-б.); бир ундов белгиси (1925 й., 25-б.) ўрнига
кўп нуқта (1958 й., 24-б.), кўп нуқта (1925 й., 18-б.) ўрнига кўп
нуқтали ундов белгиси (1958 й., 18-б.), кўп нуқтали ундов ўрнига
(1925 й., 19-б., 31-б.) ундов белгиси (1958 й., 19-б.) ёки кўп нуқ-
та (30-б.) қўйилган.

Гап охирида тиниш белгиларининг алмаштирилиши ҳодисаси
туфайли романнинг биринчи нашрида бир гап ҳолида берилган
синтактик структура унинг учинчи босмасида икки, баъзан эса ун-
дан ортиқ гап шаклида кўринган ёки унинг акси юз берган. Ҳар
икки ҳолатга ҳам мисоллар келтирамиз:

1. Романнинг биринчи босмасида айрим-айрим ҳолида берил-
ган синтактик конструкциялар унинг учинчи нашрида бир-бирига
қўшиб юборилган.

Мисоллар:

۱۲۶۴ نجى ھجرىيە، دەلو ئايىنىڭ ۱۷ نچىسى، قشقى كۈنلەرنىڭ بىرى...
قوياش باتگەن، تيوەرەكدەن شام آزانى ئىشپىتيلەر ئىدى.. (5-بەت)

1264 ҳижрия, давл ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг
бири, қуёш ботган, теварақдан шом азони эшитиладир... (5-б.)

ئاناپىك رحمةنىڭ بو سوزىنى سەمىيەت بىلەن قارشىلادى.

— سوز كىزىڭ توغرىلىغىدا شوبھەم يوق... (9-بەت)

Отабек Раҳматнинг бу сўзини самимият билан қаршилади:
— Сўзингизнинг тўғрилигига шубҳа йўқ... (9-б.)

— كىلگەن كونيمن مارغىنانىڭزنى خوشلاماي باشلاغان ايديم.

چونكى، تانىشلاريم يوق، مۇسافىرلىك بېلىنىپ قالغان ئىدى. (8-بەت)

— Келган кунимдан Марғилонингизни хушламай бошлаган эдим, чунки танишларим йўқ, мусофирчилик билиниб қолаётган эди.

— نىمە دىسەم ئىكەن ئىنىدى... مارغىنانى ھەر ھالدا... خوش

كوردىم. مارغىنان تور كىستانىمىزنىڭ توقۇچىلىق ھۈنەرىدە برنچى

شەھرىدۇر... (8-بەت)

— Нима десам экан. Марғилонни ҳар ҳолда... хуш кўрдим, Марғилон Туркистонимизнинг тўқувчилик ҳунарида биринчи шаҳаридир. (8-б.)

Келтирилган мисоллардан англашиладики, ромanning биринчи нашрида айрим-айрим гап ҳолида берилган баъзи конструкцияларнинг охирига қўйилган ва гап тугалланганини кўрсатувчи тиниш белгилари гапларнинг бир бутун конструкцияда ифодаланмаётганини англатувчи тиниш белгилари (вергул каби) билан алмаштирилган. Бундай алмаштириш бирлаштирилган конструкцияларни (тиниш белгилари қўлланишини кўзда тутганда) боғланган, эргаш гапли ёки боғловчисиз қўшма гап ҳолатига айлантиради. Ана шундай ҳодисалар, нуқтани вергул билан алмаштириш бўйича ромanning 8—8, 9—9, 23—23 (икки ерида), 30—29-бетларида ҳам учрайди. Шулардан икки ўриндаги алмаштиришдан бошқаси қошдаларга мос бўлган. Демак, бу ўриндаги алмаштириш ҳодисасининг 7 тасида ромanning 1958 йил нашрининг туган йўли тўғри бўлади.

2. Ромanning биринчи нашридаги конструкцияларнинг унинг учинчи нашрида айрим-айрим гап шаклида бўлиб юборилганини кўрсатувчи бир нечта мисол:

بەس، بو حوجره، بنا و جيهاز ياغيدان ھەم ئىگە جىھەتيدەن باشقا

لاردان يوقارى وه ارتوق ئىدى، قانداقلىق بر خايال ئىچيدە ئوتورغان

بو يىگىت، تاشكند نىڭ مەشھور ئەعيانلاريدان بولغان يوسىق بىك

حاجى نىڭ ئوغلى ئاتابىك. (5-بەت)

Бас, бу ҳужра бино ва жиҳоз ёғидан, ҳам эга жиҳатидан диққатни ўзига жалб этарли эди. Қандайдир бир хаёл ичида ўтирувчи бу йигит Тошкентнинг машҳур аъёнларидан бўлган Юсуфбек ҳажининг ўғли — Отабек. (5-б.)

حەسەن غەلىپنىڭ ئاتابىكلەر عائىلاسىدا قوللىقىدا بولغانىغا قىرق بېش-

ئىللى يىللەر چاماسى بىر ۋاقت ئوتتۇرىسىدا ئاتا بىككەر عائىلەسىنىڭ چىن بىر ئەزاسى بولۇپ كىتكەن. خاجەسى يوسۇن بىككەر جاجىغا، اينقسا ئاتا بىككەر ئىتەت و ئىخلاسى فەوقلەدە بولۇپ، غەسەن غەلى ئوتتۇرىسىدا ياشلىق ۋاقتىدا، ساتاب آلىنغان بىر چورىغا ئويلىنىپ كەتكەن بولسا، ھەم لىكىن اوغول - قىزلىرى بولمىغان، بولسا، ھەم ياشلىقدا ئولۇپ كىتكەنلەر. (7-بەت)

خاسانالىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بۇلغانغا ەللىك يىللار چاماسى زامان ئۆتتۇرىسىدا، ەندى ئوتتۇرىسىدا چىن بىر ئەزاسى بۇلىپ كەتكەن. خۇجەسى يوسۇن بىككەر جاجىغا، اينقسا ئاتا بىككەر ئىتەت و ئىخلاسى فەوقلەدە بولۇپ، غەسەن غەلى ئوتتۇرىسىدا ياشلىق ۋاقتىدا، ساتاب آلىنغان بىر چورىغا ئويلىنىپ كەتكەن بولسا، ھەم لىكىن اوغول - قىزلىرى بولمىغان، بولسا، ھەم ياشلىقدا ئولۇپ كىتكەنلەر. (7-بەت)

بۇ ۋاقت كۆرۈنۈشى قايىرىپ ئولۇپ كەتكەن آق نازىك قوللىرى بىلەن لەتىق بورنىنىڭ اوڭ تامانىدا تەبىئەتنىڭ اوستە قولى بىلەن قوندىرىلغان قارا جالىنى قاشىدىدا، باشىنى باستىدان آلب ئولتۇردى: سارق اوباه ئەتەس كۆيلەكنىڭ اوستىدەن اونىڭ اورتاچا كۆكرەگى بىر آز كۆتۈرىلىپ تۇرماقتا ايدى اول باشىنى بىر سىكتىدە اىچرغانب قويدى. (28-بەت)

شۇ ۋاقت كۆرۈنۈشى قايىرىپ ئولۇپ كەتكەن آق نازىك قوللىرى بىلەن لەتىق بورنىنىڭ اوستە قولى بىلەن قوندىرىلغان قارا جالىنى قاشىدىدا، باشىنى باستىدان آلب ئولتۇردى: سارق اوباه ئەتەس كۆيلەكنىڭ اوستىدەن اونىڭ اورتاچا كۆكرەگى بىر آز كۆتۈرىلىپ تۇرماقتا ايدى اول باشىنى بىر سىكتىدە اىچرغانب قويدى. (28-بەت)

شۇ ۋاقت كۆرۈنۈشى قايىرىپ ئولۇپ كەتكەن آق نازىك قوللىرى بىلەن لەتىق بورنىنىڭ اوستە قولى بىلەن قوندىرىلغان قارا جالىنى قاشىدىدا، باشىنى باستىدان آلب ئولتۇردى: سارق اوباه ئەتەس كۆيلەكنىڭ اوستىدەن اونىڭ اورتاچا كۆكرەگى بىر آز كۆتۈرىلىپ تۇرماقتا ايدى اول باشىنى بىر سىكتىدە اىچرغانب قويدى. (28-بەت)

² Жуфтлаб كەلتۈرۈلگەن رەقەملەردىن بىرىنچىسى «ئۆتكەن كۈنلەر»، بۇنىچە كۈنلەر تەرتىپىدە ھەم ەندى روماننىڭ 1925 يىل، كەينىنچىسى ەسا 1958 يىل نەشرىنىڭ ۱۰-، 10²، 10—11، 13—13، 19—19، 29—29 ۋا 32—31-سەھىفەلەردە كۆرۈنىدۇ.

Романнинг биринчи босмасида гап ичида қўлланган баъзи тиниш белгиси унинг учинчи босмасида (аввалги синтактик конструкция асосан сақланган ҳолда) бошқа хил тиниш белгилари билан алмаштирилган. Уларни турли синтактик муносабатлар орасида учратмоқ мумкин.

Қуйидаги каби мисолларда романнинг биринчи босмасида гапнинг икки бўлаги орасига тире қўйилган бўлса, унинг учинчи нашрида улар уюшиқ бўлақлар тарзида тушунилиб, ораларига вергул қўйилган. Масалан:

— تويديكەنك چرايلىق ييگت عهفللك ييگت ديب، مافتى — مافتى
يچەگى اوزلدى، او كم ايدى؟ (32-бет)

— Чиройли йигит, ақлли йигит деб мақтай-мақтай Тўйбеканинг ичаги узилди, у ким эди? (31-б.)

Бундай мисоллар намунаси романнинг 1925 ва 1958 йил нашрларининг 6—6, 21—21 ҳамда 27—26-саҳифаларида ҳам кўринади. Демак, кейинги нашрда мисолдагидай ҳолатларда пунктуацион қоидага риоя қилиш одат даражасига кўтарилади. Бу билан ўшандай гап бўлақлари орасидаги маъно муносабати ёзувимида аниқроқ ифодасини топади.

Тубандаги каби мисол романнинг биринчи нашрида бир қатор ўринларда қўлланган нуқтали вергулнинг унинг учинчи босмасида вергул билан алмаштирилганини кўрсатади.

Масалан:

ھلى ييگرمه گه ھم كرمه گه ندر؛ مويله يى ھم اينديگينه چيقا باشلاغان. (31-бет)

Ҳали йигирмага ҳам бормагандир, мўйлови ҳам эндигина чиқа бошлаган... (30-б.)

Келтирилган мисолда романнинг 1925 йил нашри ҳақли кўринади. Нуқтали вергулли қўшма гап конструкцияли мисоллар романнинг биринчи, учинчи нашрининг 5—5, 9—9, 31—31- (икки ерда) бетларида ҳам кўринади. Шуларга қараганда, романнинг 1958 йил нашрида унинг олдинги босмасидаги нуқтали вергул ўрнига вергул қўллаш хоҳиши ортгани сезилади.

Романнинг биринчи нашрида қўшма гап компонентлари орасига қўйилган нуқтали вергул унинг учинчи (1958 йил) нашрида икки нуқта билан алмаштирилган. Қоидага мос тутилган бу йўл қиёсланган қисм бўйича икки ўринда учради. (5—5, 12—11—12-бетларда). Гап ичида тиниш белгиларининг алмаштирилиши намунаси қиёсланган қисм бўйича, юқоридагилардан ташқари, яна қуйидаги мисолларда кўринади:

حامد نك ئاتايك بيلەن تاشلىغى بولماسا ھم رحمةت بيلەن ياقن قارنداش؛ حامد ريياشايچينك قاينيسى، رحمةتنك تاغاسى. (6-бет)

Ҳомиднинг Отабек билан танишлиги бўлмаса ҳам Раҳматга яқин қариндош — Зиё шоҳичининг қайниси, Раҳматнинг тоғаси.

بر خانن بيلەن موخەبەتلى عومر اوتقازماق مېنىچە ئىنك موعقول
بر ئش. مەسلەن: ئىكى خاتىلىقنىڭ بىرىسى سىزمى؟ (10-بەت)

Бир хотин билан муҳаббатли умр кечирмак, менимча, энг маъқул иш. Масалан, икки хотинликнинг биттаси сизми? (10-б.)

... بىز شۇ ياشغا كېلىپ ھەلى ئۆزىمىزنىڭ كەتتەراق شەھەرلەرنى ھەم
كۆرەلمەدك، ئەسەر ئۈرۈمىنىڭ شەمەيىگە داۋر بارغانسۇز! (16-بەت)

...Биз шу ёшга келиб ҳали ўзимизнинг каттароқ шаҳарлари-
мизни ҳам кўра олмадик. Сиз ўруснинг Шамайигача боргансиз!
(15-б.)

Бундай мисоллар намунаси ҳам 60-йиллар пунктуациясида,
20-йиллардагига нисбатан, текстларнинг синтактик-семантик ху-
сусиятлари асосида тиниш белгиси қўллашнинг кенгайиб борган-
ини кўрсатади.

Шуни ҳам қайд этмоқ лозимки, романнинг 1958 йил нашрида
гап ичидаги тиниш белгиларини алмаштириш айрим ҳолларда
мувофиқ чиқмайди. Аксинча, олдинда қайд этганимиздек, 1925
йил нашрида қўлланган белги тўғри бўлиб чиқади. Масалан:

— يورگەن داريا — ئۇلتۇرگەن بۇيرا، ديدەرلەر، ديب قويدى
ئەكرەم حاجى. (16-بەت)

— Юрган дарё, ўтирган бўйро эмиш,— деди Акрам ҳожин.
(15-б.)

ايكنچىسى يېتمىشلەر دەن آشغان بر كەمپەر — آفتاب آيمىنك آناسى
عائىشە بى بى. (2-بەت)

Иккинчиси етмишлардан ўтган бир кампир, Офтоб оймнинг
онаси — Ойша буви (26-б.)

Романнинг 1958 йил нашрида айрим ҳодиса тарзида учрайдиган
бундай ҳолатларнинг мувофиқ эмаслигини романнинг шу
босмасида тиниш белгилари қўлланишининг умумий руҳи ҳам
кўрсатиб туради.

Автор гапи ва кўчирма гапдан иборат конструкцияларда, ав-
тор гапи билан кўчирма гаплар орасида тиниш белгилари ал-
маштирилиши романи 1958 йил нашрида (иккинчи нашрида
ҳам шундайдир) қондага мослашиб борганини кўрсатадиган на-
муналарни ҳам қоғиштирилган текстларда учратдик. Масалан:

.. تويىبىكە دەمىنى راستلاب بر اينتىكىب قويدى، — پاچامدان دەستور
خاننى آب قاقماق اوچون گيلاسنىڭ يانيدان اوتارمەنمى... (32-بەت)

...Тўйбека дамини ростлаб устуннинг тагига ўтирди:

— Поччамдан дастурхонни олиб, қоғиш учун гилоснинг ёни-
дан ўтарманми... (31-б.)

فوتيدار ھەم اوزىنى توتە آلمای كوله ر ايكەن، — تينته گئنگە عەقلى
بەلا، كيراي كويواوڭ شونداق بولسا... ديدى. (32-بەت)

Кутидор ҳам, кулгидан ўзини тўхтата олмас экан:

— Телтакнинг ақли бало, кироин куёвинг шундоғ бўлса,—
деди. (31-б.)

Бундай конструкцияларда кўчирма гап охиридаги тиниш бел-
гиларини алмаштирилишининг тубандаги намуналарини учрат-
дик. Улардан баъзиларининг мувофиқ, айримларининг эса му-
вофиқлигини пайқаш қийин эмас. Масалан:

ياقينيغينادا موسلمان چولاقناڭ بەزمى غەزىز بەچچە بىلەن. قىزىرايدى! —
ديديە، — اولوغ بىر نەرسە كەشف ايتكەن كەبى غوروراناب مەجلىسگە
ناراب چىقىدى... (13-بەت)

— Яқингинада Мусулмон чўлоқнинг базми шу Азиз бачча
билан қизир эди.— У улуг бир нарса кашф этгандек мағрур,
мажлисга қараб чиқди. (13-б.)

ئى... سىكلم، سەن ھەلى بىلمەيسەن. ئو، يىگىتى بىر كورگندە ھودىب
كىنە بىرگىن... سەن توگىل، شو باشم بىلەن ئونگە مېنم ھەم تىككم
كىلدى!... — ديدى وە خاخالاب كولىب يوباردى. (31-بەت)

— Э, синглим, ҳали сен билмайсен,— деди,— у йингитни бир
кўргин-да, ҳу, деб кета бергин... сен тугул, шу ёшим билан ме-
ним ҳам унга текким келди,— деди ва хахолаб юборди. (30-б.)

... ھەلى يىگرمەگە ھەم كرمەگەندىر: مويلهى ھەم ايندىگىنە چىقا
باشلاغان. نەج بزەگە كويواو بولاتورغان يىگت ايكەن! دىب، توبىكە
كومش بىبىگە قاراب كولىب قويدى.

...ҳали йигирмага ҳам бормагандир, мўйлови ҳам эндигина чиқа
бошлаган... Наҳ бизага куёв бўладиган йингит экан,— деди ва Ку-
мушга қараб кулиб қўйди. (30-б.)

Гап ичидаги тиниш белгиларининг туширилиши. Романнинг
биринчи нашрида гаплар ичида қўлланиб, унинг учинчи босмаси-
да туширилган тиниш белгилари асосан шулардир: вергул, тире,
кўп нуқта. Булардан тушиш ҳодисасининг энг кўп қисмини, яъни
53 тасини вергул, 3 тасини тире, 2 тасини кўп нуқта ташкил эта-
ди. Вергулни тушириб қолдириш ҳодисаси қатор синтактик
шароитда юз беради. Уларнинг ҳар бирини ўз гуруҳида кўрамиз.

Эгадан кейинги вергул туширилади. Демак, эгадан сўнги қис-
қа паузани вергул орқали кўрсатиш зарур эмаслиги уқилади.

Мисоллар келтирамыз:

قاندایدىر بىر خايال ئىچىدە ئوتورغان بويىگت، تاشكندنيك مشهور
ئەبەيانلاردان بولغان يوسى بىك حاجينك ئوغلى ئاتاپىك. (5-بەت)

...Қандайдир бир хаёл ичида ўтирувчи бу йигит Тошкентнинг машхур аёнларидан бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли — Отабек. (5-б.)

حسن علي، بيگينك يالغز «يوق» بيلەنگينە نوقتاتيشيغا قانا
عاتلانمادى. (9-бет)

Ҳасанали Отабекнинг ёлғиз «йўқ» билан тўхташига қаноатланмади... (9-б.)

مهجلس، ئاتا بيگينك شمهى تاعسسورائيدىن سوڭ دەرىجەدە ئىسەد
لەنگەن، شو كۈنگەچە هيچكىمدەن ئيشيتلمەگەن اونيك فكلرەريگە
ەجەبىسنگەن ئيدى. (16-бет)

Мажлис Отабекнинг Шамай таассуротини мароқ билан эшит-
гач, шу кунгача ҳеч кимдан эшитилмаган унинг фикрларига
ажабланган эди. (16-б.)

بو ئارادا قوتيدارنك: «ئويلەنگەنمى؟» ديب حسن عليدەن
سوراشى، حامد تاغى ھەم باشقاچا خاللار موشاھەدە ئيتدەرگەن. (18-бет)

Шу орада қутидорнинг «уйлашганми?» деб Ҳасаналидан сўра-
ши Ҳомидга яна бошқача ҳолат берди. (18-б.)

Ана шундай тушириш ҳодисаси романнинг учинчи нашрида
34 та бўлиб, уларнинг қолганлари 5—5 (3 ерда), 6—6 (2 ер-
да), 7—7 (2 ерда), 10—10, 12—12 (3 ерда), 13—13 (2 ерда),
14—14 (5 ерда), 15—15 (2 ерда), 17—17, 18—18, 21—20—21,
27—26, 28—27, 30—29 (3 ерда), 31—30-саҳифаларда кўзга таш-
ланади. Шунингдек, романнинг 9—9-бетларида эгадан кейинги
нуқтали вергул туширилган.

Иккинчи даражали бўлақлардан сўнг қўйилган вергуллар қў-
йдаги каби 8 ерда туширилган:

... باشقالاردا بوز كورپەلەر كورمەگەن بولسا، موند، ئىپەك ئەدرس
كورپەلەر! ... (5-бет)

...уларда бўз кўрпалар кўрилган бўлса; бунда ипак ва адас
кўрпалар... (5-б.)

حسن علينى، بالالق واقتيدا آتايك نك باباسى موشاھەدە، ئيراندان
كيشى ئوغزلاب كىلگۈچى بىر تور كەمەن قوليدان ۱۵ آلتون بەرا
بەريگە ساتب آلغان ئيدى. (6-бет)

Ҳасаналини болалик вақтида Эрондан киши ўғирлаб келувчи
бир одам қўлидан Отабекнинг бобоси ўн беш тилла баробарига
сотиб олган эди. (6-б.)

Иккинчи даражали бўлақлардан кейин қўйилган вергулнинг
туширилгани романнинг 5—5 (2 ерда), 7—7, 11—11, 16—16
ва 18—18-саҳифаларида ҳам кўринади.

Вергулнинг туширилиши эргашган қўшма гаплар компонентлари орасида ҳам кўзга ташланади. Масалан:

— بىك ئوچون بر نيچه جايلارغا فر ئيتدرمهك ئيستهلگن بولسا هم، بر نچيدن تهقديز بتمه گهنلك، ئيكنچيسى بيكنك ئويلانمشغا بولغان ارشلقلاردان بو كونگهچه بر كمگه هم ئيشانديرلمهدى. (9-бет)

— Бек учун бир неча жойларга қиз айттирмак исталинган бўлса ҳам аввал тақдир битмаганлик, ундан кейин бекнинг уйланишга бўлган қаршиликларидан бу кунгача тўй қилмай келамиз (9-б.)

Бундай ҳол романнинг 18—18-бетларида ҳам бор. Романнинг биринчи нашрида боғланаги қўшма гапнинг *ва* боғловчисидан олдин ёзилган вергул ҳам унинг учинчи босмасида туширилган:

ليكن بو سينهش تهكرم حاجى نك اويلانغانينك عه كيسچه چيقيب، باشقالاردان همم كوره كوپراق اونك تهعهجوبى آرتدى، وه بونك سرينى بلمه ككه قيزقسندى. (14-бет)

Бу синаш натижаси Акрам ҳожининг таажжубини орттирди ва бунинг сирини билишга қизиқсинди (14-бет).

Сабаб эргаш гапнинг бошидаги *чунки* дан кейин, боғланган қўшма гап ичидаги *ки* боғловчисидан олдин ёзилган вергул туширилади.

مهنگه قانداق يامانلىق ساغينديشكلاركى، بونك ايله منم سز گه بولغان ايشانچيم بنگهن بولسون؟ (25-бет)

— Менга қандоғ ёмонлик соғиндингизки, сизга ишончим битсин? (24-б.)

بيش — اون دهقيقهلق اويلاشدان سوك، اشناك قالغان تامانينى چماقنى باشقا واقتغا قالديرماقچى بولدى. چونكى، چونكى آتابيك شونك اوزيغا همم آرتق قيزارب بورتنكلن ايدى... (26-бет)

Узоқ ўйлагандан сўнг ишнинг очилмай қолган қисмини ечишни бошқа вақтга қолдирмоқчи бўлди, чунки Отабек шунинг ўзига ҳам яхшигина қизариниб бўртинган эди. (25-б.)

Мисоллардагидай ҳодисаларни романнинг 8—8, 9—9, 11—11, 15—15 ва 18—18-саҳифаларида ҳам кўрдик.

Автор гапи ва кўчирма гапдан иборат конструкциялардаги автор гапининг эга ва кесими орасидаги вергул ҳам туширилган. Масалан:

— ئيختيمال ديدى، آتابيك وه نيمه ئوچوندر غهبرى ئيختيارى بر تيبرهندى. (11-бет)

— Эҳтимол,— деди Отабек ва нима учундир ғайри ихтиёрый бир тебранди. (11-б.)

(18-бет) — خودا ھەرنەدەن ھەم بىر گەن يىگت ئىكەن، قوتىدار.

— Худо ҳар нарсадан ҳам берган йиғит экан,— деди қутидор. (18-б.)

Гап ичидаги ўринсиз қўйилган кўп нуқтани тушириб қолдириш романнинг 10—10 ва 31—30-саҳифаларида кўринди. Бироқ улардан биринчисида кўп нуқтанинг туширилиши мувофиқ бўлмаган. Масалан:

— سەنڭ كەبى... يىگتلەر ئۈچۈن ئەلبەتتە بىر خاتىن يىتەر... (10-бет)

— Сенингдек йиғитлар учун албатта, битта хотин ҳам ортиқчалик қилади!— деб кулди Ҳомид. (10-б.)

Олдин бири ўринли, бири ўринсиз қўйилган вергул романнинг 1958 йил наشريда туширилган. Масалан:

... بو حوجرەنڭ ئىگەسى ھەم باشقاچا ياراتىلىشدا: آغر تەبىئەتلىك، ئولوغ گەۋدەلىك، كۈركەم — آق - يۈزلىك، كېلىشگەن قارا كۈزلىك، ئوسۇق — قاراقاشاق ۋە ئىندىگىنە مورتى چىققا باشلانغان بىر يىگت ايدى. (5-бет)

...бу ҳужранинг эгаси ҳам бошқача яратилишда: оғир табнатли, улуғ гавдали, кўркама ва оқ юзли, келишган қора кўзли, мутаносиб қора қошли ва эндигина мурти сабз урган бир йиғит (5-б.)

زىيا شاھىچى قاينىسى — حامداغا «تۈزەتلىدىمى» دىگەن كەبى قارادى... (19-бет)

Зиё шоҳичи қайниси Ҳомидга «тузатилдингми?» дегандек қилиб қаради... (19-б.)

Гап ичида тиниш белгиларининг қўлланиши. Текширишимиз гап ичида тиниш белгилари қўлланишининг орттирилиши уюшиқ бўлакларга ҳам, ажратилган иккинчи даражали бўлакларга ҳам, қўшма гапларга ҳам, айниқса унинг эргашган қўшма гап қисмига, эга ва кесим ўртасига тире қўйишга ва гап бўлаклари билан грамматик муносабатда бўлмаган сўзларга ҳам боғлиқ ҳолда юз берганини кўрсатади. Уларнинг ҳар бирини айрим-айрим кўра-миз.

Уюшиқ бўлаклар орасида:

زىيا شاھىچى نڭ تاناشدىغان كىشىلەرىدەن: ميرزا كەرىم قوتىدار ئسىملىك ۴۵ ياشلار چاماسىدا قاراقاش، قاراكۈز، كۈركەم يۈزلىك ياخشىغىنا كىيىنگەن بىر كىشى بولوب، ئەكرەم حاجى، ايلك بىلەن آلتىمش ياشلار آراسىداغى بىر كىكسە (12-бет)

Мирзакарим исмлиқ қирқ беш-эллик ёшлар чамасида, қора қош, қора кўз, кўркам юз, яхшигина кийинган бир киши бўлиб, Акрам ҳожи эллик беш ёшлар орасидаги бир кекса эди. (12-б.)

آتایکینک بو جاوابیدان بر ئە کرەم حاجی غینا ایەس بەلکی مەجلس ناک ئەزازی ھەم تەعەججوپلەنگەن ایدیلەر. (14-بەت)

Отабекнинг бу жавобидан ёлғиз Акрам ҳожигина эмас, балки мажлиснинг бошқа аъзолари ҳам ажабландилар. (14-б.)

... خەرابە بر حەولیدەن چاپانیغا بور کەنگەن بر کشى چیقب اولەر کیلگەن تامانگە قاراب یوردی... (19-بەت)

...Бир бурчакдан чопонига бурканган бир киши чиқиб, ҳалигилар келган томонга қараб юрди... (19-б.)

— یە گلشەیمەن بلعە کس بیلب سوزلەیمەن. (25-بەت)

— Янглишмайман, билъакс билиб, қаноатланиб сўзлайман. (24-б.)

حەولینک شەرق تامانیда غەربغا قاراتلب سالنغان اونچە ماقتارلی بولماسا ھەم لیکن زامەسینک اینک آلدغی بنالاریدان بولغان بر آیوان بیلەن بر اویگە کوز توشەدی. (27-بەت)

Ҳовлининг кун чиқарида кун ботишга қаратиб солинган, унча мақтарли бўлмаса ҳам, замонасининг олдинги биноларидан ҳисобланган бир айвон билан бир уйга кўз тушади. (26-б.)

Шунинг каби ҳолатлар романнинг 6—6 (2 ерда), 7—7, 8—8, 16—16, 18—18, 19—19 (3 ерда), 25—25, 27—26 (2 ерда), 28—27, 29—28, 30—29 (2 ерда), 32—31-саҳифаларида кўринади. Масалан:

آتایک، کیلگوچیلەرنی تەنچەگە ئوتقوزغاچ حەسەن علیدەن سو رادی... (7-بەت)

Отабек меҳмонларни танчага ўтқазиб, фотиҳадан сўнг Ҳасаналидан сўради... (6-б.)

Ажратилган иккинчи даражали бўлақларда:

او تورت خەری آیواننک اورتا بر یریدە اوستیگە ئەتلەس کوربە یاپلگەن تەنچەنک توریدا دیوارغا سویەنب اوستیگە قارا ماوتدان سیرلیگەن ساوسار پوستنلق بر کیشى اولتیرادر. (27-بەت)

Шу чорхари айвоннинг ўрта бир ерида, устига атлас кўрпалар ёпилган танчанинг тўрида деворга суяниб, аврасига қорамовут сирилган савсар пўстин кийиб бир киши ўтиради. (26-б.)

Романнинг биринчи нашрида ажратилган иккинчи даражали бўлақларнинг турли кўринишларидан олдин ёки кейин қўйил-

маган тиниш белгилари унинг учинчи босмасининг баъзи ерларида ишлатилади. Буни юқоридаги мисоллар орқали кўрсатдик. Шундай ҳолатлар романнинг яна 10—10, 13—13, 16—16, 21—21, 23—23, 27—26 (2 ерда), 29—29, 29—30-саҳифаларида ҳам бор.

Гап бўлакларига боғлиқ ҳолда тиниш белгилари қўлланишининг орттирилиши отдан ифодаланган эга ва кесим орасига тире қўйилишида ва керакли ўринда кўн нуқта ишлатилишининг янги мисолларида кўринади. Масалан:

قنداقدر بر خه يال ئېچىدە ئوتورغان بو يىگت، ناشكندنيك مشهور
ئەعيانلاريدان بولغان يۇسۇفى بىك حاجينىڭ ئوغلى آتابىك.

Қандайдир бир хаёл ичида ўтирувчи бу йигит Тошкентнинг машҳур аёнларидан бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли — Отабек. (5-б.)

Қўшма гапларда (кўпроқ эргаш гапли қўшма гапларда):

... باشقالاردا كىمىز يازلغانى حالدا بۇ حۇجرەدە قېقىزىل گىلەم. ...
5-бет)

(...анови ҳужраларга кийиз тўшалгани ҳолда, бу ҳужрада қип-қизил гилам... (5-б.)

... ئويلىنىگەن خاتىنىڭ تەبەككىگە مووافق چقسا بو جوده ياخشى. بولماسا
بونچەلك آغر ئيش بولماس— ديدى، وه آتابىككە قارادى. (9-бет)

...Уйланган хотининг таъбинга мувофиқ келса, бу жуда яхши, йўқса мунчалик оғир гап дунёда бўлмас! (9-б.)

.. بو توغرىدا ئويلىنىگۈچى، يىگت بىلەن ئىرگە تىككۈچى قزنىڭ
لام— ميم دىيىشىگە حەق وه ئختيارلارى بولماي بو عادەتىمىز مەعقول
وه مەشروع ئىشلەردەن ئىمەسلىرى. (8-бет)

Бу тўғрида уйланувчи йигит билан эр қилувчи қизнинг ломим дейишга ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъқул ва машруъ ишлардан эмасдир. (9-б.)

قوتيدار آتابىكدەن نىمەنىدر سوراماققا آغزىنى جوبلەب باقا هەم
لىكىن تەكرم حاجى بىلەن رىياشاھىچىنىڭ ئەللە نەرسە توغرىسىداغى
سوزلارى كىتى اوزلمەى دوام ايتەر ايدى. (12-бет)

Қутидор нимадир Отабекдан сўрамоққа оғзини жўнлаб турса ҳам, Акрам ҳожи билан Зиё шоҳичининг алланарса тўғрисидаги гаплари кети узилмай давом этар эди (12-бет).

... حامدنىڭ زەرورەتسىز اورندا عەيب تىكشورىش مەجلىسگە ياتراق
سزلىگەن بولسا كىرەك بر— برلەرىگە قاراشب ئالدىلار... (13-бет)

...Ҳомиднинг заруратсиз айб текшириши мажлисга ётроқ туюлган бўлса керак, мажлисдагилар бир-бирларига қарашиб олдилар. (13-б.)

بو ئورنسىز تىكشىرىش مەجلىسىنى بىر آز سو كوتكە سالدىدا سو كورە
ئەكرەم حاجى ساوالىدا داوام ئىتىدى: ... (13-بەت)

Бу ўринسىз текшириш мажлиси бир оз сукутга юборди-да,
сўнгра Акрам ҳожи саволида давом этди... (13-б.)

اولەر توختاب سوزلەشكە اورونلاريدان ئوزاقلاشغاج شونده گى
خەرابە بر حوليدەن چاپانيغا بوركەنگەن بر كيشى چىقب اولەر
كىلگە، تامانغا قاراب يوردى... (19-بەت)

Улар тўхтаб сўзлашган ўринларидан хайрлашиб узоқлашгач,
бир бурчакдан чопонига бурканган бир киши чиқиб халигилар
келган томонга қараб юрди... (19-б.)

... بويى ھەم آناسيغا يىتەيازغان آما جوسسەسى آناسيغا كورە
تولراق ايدى. (29-بەت)

...بۇйи ҳам опасига етаёзган, аммо жуссаси онасига кўра тўла-
роқ эди. (29-б.)

Романининг қўйидаги саҳифаларида ҳам юқоридагидай мисол-
лар намунаси мавжуд: 6—6 (2 ерда), 9—9, 10—10, 11—11 (2 ер-
да), 12—12, 13—13, 14—14 (2 ерда), 15—15 (5 ерда), 16—16
(4 ерда), 18—18 (3 ерда), 19—19 (3 ерда), 21—21, 22—22,
26—26 (3 ерда), 27—27 (2 ерда), 31—30.

Романининг биринчи нашрида кўчирма гап охиридаги белги-
сиз ўринларга унинг учинчи нашрида тишиш белгиси қўйиш ҳо-
дисалари ҳам бор. Масалан:

— خودا ھەر نەرسەدەن ھەم بىر گەن يىگت ايگەن ديدى قوتيدار.
(18-بەت)

— Худо ҳар нарсадан ҳам берган йигит экан,— деди қутидор.
(18-б.)

... كەلەر — بريسى ھەز يىز بىكىنى مافتار. بو مافتاوغا قارشى ايكنچىسى:
«نيگە بونچە مافتامالوق، عزيز بىكنكڭ ئەسلى بر بەچچەدە» دىر. (14-بەت)

...Бир киши Азизбекни мақтар ва бу мақтовга қарши иккинчиси:
«нега мунча мақтайсан, Азизбекнинг асли бир бачча-да!» дер.
(14-б.)

Мисоллардагидек ҳодисалар романининг 13—13, 20—20, 28—
27-бетларида ҳам учрайди. Романининг 1925 йил нашрида кўчир-
ма гап ичидаги автор гапи тире билан ажратилмаган бўлса,
1958 йил босмасида ажратилган. Масалан:

— آتا قەدر دانلارى بىلەن تاشدىرىشكز اوچون رحمةت عمە كى
ديدى، وه قوتيدار بىلەن ئەكرەم حاجيغا ئەوازوغلانې، آتەم، سز نكڭ
كەبى ياقون دوستلار يىغە غايىبانە سلام ئەيتىشنى مەنگە آمانەت تاپش

— رحمت، ساغ بولسونلار. (12-бет)

— Ота қадрдонлари билан таништирганингиз учун раҳмат, амаки,— деди Отабек ва Акрам ҳожи билан Мирзакарим акага тавозуланди.— Отам сизлардек яқин дўстларига салом айтишни менга омонат топширган эдилар.

Гап бўлаклари билан грамматик алоқага киришмаган сўзларда:

Ундалмаларда:

— آغرىغىڭىز قالدېمى آتا؟! (1925, 7-бет)

Мисолдан кўринадики, олдинги нашрда ундалмадан олдин қўйилмаган ўринлардаги вергул сўнгги нашрнинг деярли ҳамма ерида ёзилган. Бундай ҳол романнинг қуйидаги саҳифаларида ҳам кўринади: 6—6 (2 ерда), 7—7 (4 ерда), 8—8 (5 ерда), 11—11, 12—12, 13—13, 15—15, 19—19—35 (2 ерда), 20—20, 25—24, 28—27, 31—30 (2 ерда).

Кириш сўзларда:

... حاجەسى يوسىقى بىك حاجىغا، آينقسا آتابىككە ئىتاعەت وه ئخلاس
فەوقلعا دە بولوب... (6-бет)

Хўжаси Юсуфбек ҳожига, айниқса, хўжазодаси Отабекка итот ва ихлоси том бўлиб... (2-б.)

يوقسه ئەلبەتتە سزنى زىر كترمهس ايدم! (8-бет)

Йўқса, албатта, сизни зериктирмас эдим! (8-б.)

— مينمچه ئويلەنش دىك نازك بر ئىش دونيادا يوقدر. (9-бет)

— Менимча, уйланишдек нозик бир иш дунёда йўқдир,— деди Раҳмат... (9-б.)

...خاتن اورەديگەن وه خاتن اوستىگە خاتن آلب خاتنلارغا زولم
قىلاتورغان حاوان سوفەت كىشىلەردەن بولوب كىتىشى مينمچه
احتمالدان جوده اوز اقدر، اينم موللا حامد!... (19-бет)

...Хотинларига зулм қиладиган баъзи ҳайвонсифат кишилардан бўлиб кетиши, менимча, эҳтимолдан анча узоқдир, иним мулла Ҳомид... (19-б.)

Мисоллар кўрсатадики, романнинг биринчи босмасида кириш сўзларнинг икки томонига ёки уларнинг охирига қўйилмаган вергул унинг учинчи нашрида ёзилган. Бундай ҳодисалар романнинг 9—9 (2 ерда), 10—10 (беш ерда), 11—11 (2 ерда), (78, 88), 19—19 (икки ерда), 12—12-бетларида ҳам кўринади.

Кириш сўзларга боғлиқ ҳолда 20 ерга қўйилган вергуллардан 12 таси уларнинг 6 тасининг икки томонига, 8 тасининг эса бир томонига ёзилган.

Бу қисмдаги масала тўғрисида гапирганда, романнинг 1925 йил нашрида гап охирида тиниш белгиси қўйилмаган ерга унинг 1958 йил босмасида белги қўйилганини ҳам тилга олиш даркор бўлади. Улар тубандаги каби мисолларда кўринади:

— بىزنىڭ مارغىناندا بىر قىز بار، شۇ قەدەر چىرايلىككى، بو ئارادا ئونىڭ ئوخشاسى بولماس، دىيىپ ئويلەيمەن. (10-بەت)

— Бизнинг Марғилонда бир қиз бор,— деди,— шундоқ қўҳ-ликки, бу ўртада унинг ўхшаши бўлмас, деб ўйлайман! (10-б.)

... سارق روپاه ئەتلەس كويلەكنىڭ اوستيدەن اورتا كوكره گى، بر آز كوتەريلىب تورماقدا ايدى اول، باشىنى بىر سىلكتىدە ايجرغانب قويدى (28-بەت)

Сариқ рупоҳ атлас кўйлакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўтиргач, бошини бир сил-китди-да, ижирганиб қўйди. (27-б.)

Бу ўринда шунини ҳам таъкидлаш лозимки, романнинг 1925 йил нашрига нисбатан унинг 1958 йил нашрида юзага келган ўзга-ришларнинг барчаси ҳам мавжуд қоидалар доирасида бўла бермаган. Улардан айримларининг қондага мос эмаслиги, баъзи ўринларда 1925 йил нашридагисининг ўзи тўғри экани ёки кейинги бошқа ўзгаришларнинг нотўғри бўлгани ҳам англашилиб туради.

Масалан:

رحمەت داوام ئيتدى:

— ئونىڭ ھەوليسى پاي- ئەفۈزەل رەستەسىنىڭ بورجە گىدە گى عمارەتلىرى. ئوزى دەولەتمەند بىر كىشى. تاشكەند ئەعيانلارنىڭ كوپ لەرى بىلەن ەلاقادار بولغانلىقدىن بەلكى ئاتانگىز بىلەن ھەم تانىشىدۇ؟

— ئىختىمال — دىدى. (11-بەت)

Раҳмат давом этди:

— Унинг ҳовлиси пойафзал растасининг бурчагидаги иморат-дир. Ўзи давлатманд бир киши, Тошкент ашрофларининг кўпла-ри билан алоқадор бўлганликдан, балки отангиз билан таниш чиқар! Эҳтимол,— деди Отабек. (11-б.)

آتابىك رحمەتنىڭ بو سوزىنى سەمىمىيەت بىلەن قارشىلادى.

— سوز گىزنىڭ توغرىلىغدا شوبهە يوق. ئەمما شونى ھەم قوشماق كىرەككى، آلاتورغان خاتىن ئىرگە مووافق بولىشى بەراپەرىدە ئىر ھەم خاتىن غا موواقونىچ بولسون.

Отабек Раҳматнинг бу сўзини самимият билан қаршилади:

— Сўзингизни тўғрилигида шубҳа йўқ,— деди.— аммо, шуни ҳам қўшмоқ керакки, оладиган хотинингиз сизга мувофиқ бўлиши баробарида, эр ҳам хотинга мувофиқ бўлсин. (9-б.)

بوندەى ييگتلهر ئويلەنگەنلەر يە ھەم، كيشى قيزىنى عومر
بويى عازاب ئيچيدە ئوتقوزادرلەر. (18-бет)

— Бундоқ йигитлар уйланганларида ҳам киши қизини умр бўйи азоб ичида ўтказадирлар!.. (18-б.)

— قولمىز...

— بو سوزدەن نىگەر، حامد عەجەبلەنگەن ئيدى.

— قولگىز!... (7-бет)

— Қулимиз...

Бу сўздан нима учундир Ҳомид ажабланган эди:

— Қулингиз? (7-б.)

Келтирилгандай ҳодисалар пунктуациямизнинг такомилла-
ниш йўлидан бораётгани тўғрисидаги фикримиз моҳиятига путур
етказа олмайди, чунки улар айрим ҳодисалар тарзидагина уч-
райди.

* * *

«Ўтган кунлар» романининг 3-нашри унинг биринчи нашри-
дан 33 йил кейин майдонга келган. Шу икки нашрнинг I бўлими
бўйича тиниш белгилари қўлланишининг қисми улар ўртасида
шу соҳада 1267 та тафовут мавжудлигини кўрсатди. Улар қуйи-
дагича юз берган:

1. Нуқта ўрнига ундов белгиси, кўп нуқта; ундов белгиси ёки
кўп нуқта ўрнига нуқта қўйилган. Англашиладики, биринчи тур
ўзгариш гап тугалланганини кўрсатувчи белгиларни (кўп нуқта-
нинг ҳам ўшандай вазифадагисини) ўзаро алмаштириш доираси-
да юз берган.

2. Тире ёки вергул нуқтали вергул билан, вергул эса икки
нуқта билан алмаштирилган. Демак, тафовут гап ичида ишла-
тиладиган тиниш белгиларининг ўзаро алмаштирилишида кў-
ринган.

3. Гап ичидаги тиниш белгиларининг туширилиши ҳодисаси
(икки ердаги тире, икки ердаги кўп нуқтанинг туширилганини
ҳисобга олмаганда) асосан вергулларга оиддир. Биринчи нашрда
ёзилган у белгидан 53 ердагиси — 53 таси романининг 3-босмаси-
да ёзилмаган. Улардан 34 таси эгадан, 8 таси иккинчи даража-
ли бўлақлардан кейин, баъзилари боғланган қўшма гаплардаги
ва, ки боғловчиларидан олдин, бир-икки ўринда эргашган қўш-
ма гаплар компонентлари орасидан, шу жумладан *чунки* боғлов-

чисидан сўнг туширилган. Шунингдек, унинг гоҳо ремарканинг эга ва кесими ўртасидан туширилгани ҳам учраб қолади. Буларга романнинг 6—23-бўлимларида 148 та вергул туширилганини қўшсак, юқоридагидек ўринларда туширилган вергулларнинг умумий миқдори 201 тага етади. Туширилган тиреларнинг умумий миқдори (қиёсий текстлари келтирилмай ҳисобланган 24 та тирени ҳам қўшганда) 26 та экан.

4. Биринчи нашрда қўйилмаган тиниш белгиларининг учинчи босмада қўйилиши, яъни бу нашрда тиниш белгиларининг ортирилиши, уюшиқ ва ажратилган иккинчи даражали бўлақларга, қўшма гапларга, айниқса унинг эргашган қўшма гап компонентларига, эга билан кесим орасига тире қўйилишига ҳамда гап бўлақлари билан грамматик алоқада бўлмаган сўзларга боғлиқ ҳолда кўринган.

Тиниш белгилари ишлатишда романнинг икки нашрининг беш қисми ўртасидаги тафовутлар асосан юқоридагилардан иборат. У тафовутларни синчилаб кўздан кечирганда, романнинг 1958 йил нашрида тиниш белгиларининг синтактик-семантик принцип асосида қўлланиши, унинг аввалги нашрига нисбатан, такомиллашганини заруриятсиз бўлмаган ўринлардаги белгиларнинг туширилганини кўрсатади. Демак, тиниш белгилари қўлланишининг тарихий тараққиёти қатор ҳолатларда қоидалар негизиде — қоидалар талаби асосида ривожланиб борган.

«Она» романи бўйича

М. Горький «Она» романининг 1939 ва 1950 йилларда (биринчиси латин алфавити, иккинчиси рус графикаси негизидеги ёзувда босилган нусхаларининг ўн етита қисм (1950 йил нашри бўйича 107 бет)ида тиниш белгилари ишлатилишини бир-бирига солиштириб чиқдик.

Қиёслашда ҳар икки нашрдаги солиштирилган текстларнинг синтактик структура жиҳатидан бир-бирларига асосан ўхшаш бўлишлари назарда тутилди. Ана шундай йўсиндаги қиёслаш тиниш белгилари ишлатиш жиҳатдан икки нашр ўртасида фарқлар борлигини кўрсатди.

Бу тафовутлар, йиғиб айтганда, гап охиридаги ёки гап ичидаги тиниш белгисининг бошқа тиниш белгиси билан алмаштирилишида, гап ичидаги айрим тиниш белгиларининг туширилиши ё гапда янгидан тиниш белгиси, ёхуд белгилар пайдо бўлиши каби ҳодисаларда кўринди.

Гап охирида тиниш белгисининг алмаштирилиши. Тубанда, текширилган қисмлар бўйича, гап охиридаги тиниш белгисининг бошқа тиниш белгиси билан алмаштирилганини кўрсатувчи мисоллардан келтирамиз.

Бир нуқта ўрнига ундов белгисини алмаштириш ҳодисаси бешта экан.

— Меня-то пропустили бы! — попросила мать. — Видите, человек с ношей, спина ломится! (76-б.)

— Meni otkazib jubarsañiz bolar edi. Korib turibsiz, jelkamda jukim bar, sujaklarim singundaj bolajating! (50 bet).

— Меня ўтказиб юборсаларинг бўлар эди! Шунча юк билан турибман, белларим қотиб қолди! — деди она. (96-б.)

— Не помню, чтобы пожалел когда. (79-б.)

— ...Bigar марта rahmi kelgan vaqtini bilмайман (52-б.)

— ...Бирор марта раҳми келганини билмайман! (100-б.)

— ...Сидит у него отец в тюрьме — поганенький такой старичок. (80-б.)

— ...Uning atası qamaqda, yaramasgina bir cal ozi (54-б)

— ...Унинг отаси қамоқда, ярамасгина бир чол ўзи! (103-б.)

Проводив их, мать сказала, усмехаясь:

— Вот, Паша, и старики стали к тебе за умом ходить. (54-б.)

Ularni uzatgac, ana, kulumsirab dedi:

— Balam Paşa, katta-katta adamlar ham seniñ janinga maslahat soragali keladigan boluşib qaldi (36-б).

Уларни узатгач, она, кулимсираб деди:

— Болам Паша, катта-катта одамлар ҳам унинг олдига маслаҳат сўрагали келадиган бўлишиб қолди-я! (69-б.)

Все трое оживились. Егор, крепко потирая руки, улыбался и говорил:

— Чудесно, мамаша! Знали бы вы, как это превосходно? Прямо — очаровательно. (64-б.)

Ucaviga ham çan kirdi. Jegor qolini bir-biriga mahkam işqab, kulumsirab turib gapiradi:

— Çuda jaxşi boladi, anaçan! Bu işnin qandaj saz bolganini bilsañiz edi oziniz. Maz-za boldi bu iş (44-б):

Учовигам ҳам жон кирди. Егор, қўлини бир-бирига қаттиқ ишқаб, кулимсираб туриб гапирарди:

— Жуда яхши бўлади, энажон! Бу ишнинг қандай саз бўлганини билсангиз, эди! Жуда ажойиб иш бўлади! (83-бет).

Биринчи мисолда русча текст гапининг охирига ундов белгиси қўйилган бўлса-да, унинг 1939 йилдаги ўзбекча таржимасида ўша гап охирига бир нуқта ёзилган, 1950 йилда бир нуқтани ундов белгиси билан алмаштирилгани тўғри бўлган. Иккинчи ва учинчи мисолларда гап охирида русчада ҳам, унинг 1939 йилдаги таржимасида ҳам бир нуқта ишлатилган, бироқ 1950 йилдаги ўзбекча нашрда эса у нуқта ундов белгиси билан алмаштирилди.

Тўртинчи мисолнинг русча ва ўзбекча текстларида гап охирига қўйилган тиниш белгиларидан биттаси ҳам ўз ўрнида ишлатилмаган. Кўчирилган текст мазмунига қараганда, ўша гап охирига сўроқ ва ундов белгиси қўйилмоғи мувофиқ эди. Бешинчи мисолнинг икки еридаги нуқтани 1950 йил нашрида ҳам ундов белгиси билан алмаштирилгани мувофиқ бўлган. Менимча, русча текстда ҳам шундай бўлмоғи лозим эди.

Ундов белгиси ўрнида нуқта:

— Что же ты хочешь делать?— спросила она, перебивая его речь.

— Учиться, а потом — учить других. (14-б.)

Ана oqilinin sozini boldi va:

— Nima qilmaqcisan endi?— deb soradi! (10—11-б.)

Она ўглининг сўзини бўлди ва:

— Нима қилмоқчисан энди?— деб сўради. (20-б.)

— Тоскуешь,— спросила она, похлопав мать по плечу жирной рукой.— Брось! Взяли, увезли, эка беда! Ничего худого тут нету. (67-б.)

Jaqli gollari blan ananiq jelkasiga urib qoqqac:

— Ojam qilajtirsanmi?— deb soradi u. — Qoq! Xop, alib ketdilar, shunga qajoqirasanmi? Nec bir qajoqiradigan saji joq buniq!

— Дикқат бўлаяпсанми?— деб сўради у, ёғли қўллари билан онанинг елкасига қоқиб.— Қўй! Хўй, олиб кетдилар, шунга қайгурасанми? Ҳеч бир қайгурадиган жойи йўқ бунинг. (85-б.)

— ...Ты помни, мать, бог создал человека по образу и подобию своему,— значит он подобен человеку, если человек ему подобен! (50-б.)

— ...Ozin ojab kor ana, xuda adam balasini oz shakli—sanajlida, oziga oxshatib jaratdi, demak, adam balasi unga oxshasa, u ham adam balasiga oxshadi! (34-б.)

— ...Узинг ўйлаб кўр, она, худо одам боласини ўз шакли-шамойилида, ўзига ўхшатиб яратди, демак, одам боласи унга ўхшаса, у ҳам одам боласига ўхшайди. (64-б.)

— Только разум освободит человека!— твердо сказал Павел. (51-б.)

Pavel shiddat blan gapirdi:

Adam balasini jalqiz aqligina qutqaraladi! (34-б.)

Павел шиддат билан гапирди:

— Одам боласини ёлғиз ақлигина қутқара олади. (65-б.)

Мисоллардан биринчи ва иккинчисидаги ўзбекча текстнинг 1950 йил нашрида гап охирига нуқта қўйилгани русча текст гап охиридаги нуқта билан мос ва шу тўғри; 3-мисол билан 4-мисолда ўзбекча текстнинг 1939 йил нашрида гап охирига қўйилган ундов русчага мос ва шундай бўлиши ўрнили. Демак, романи 1950 йилги нашрида сўнгги икки мисол охиридаги ундовнинг нуқтага алмаштирилиши нотўғри бўлган.

Кўп нуқтали ундов ўрнига бир ундов белгиси:

— Ты там печатай, сукин сын, что хочешь.— громко сказал он,— а про меня — не смей! (83-б.)

— Sen, it balasi, nma xahlasan bastiraber,— ded-i u, balanc avaz blan—amta meni qoqrimda aqiz acakorma!.. (55 б.)

— Сен, итваччалар, нима хоҳласаларинг ёзиб чиқара беринглар.— деди у баланд овоз билан,— аммо менинг тўғримда оғиз очакўрманглар! (105-б.)

— Пошел к чёрту,— я сам умру!.. Сволочь!— прохрипел Михаил (8-б.)

Mixajil esa xirqiraq avaz blan:

— Joqalsin, padariga lanat, ozim olaberaman!..

Итвасса!— деб бақирди. (6-б.)

Михаил эса хирқироқ овоз билан:

— Хеч кераги йўқ, минг лаънат, ўзим ўла бераман!

Итвачча!— деб бақирди. (11-бет)

— ...Если это — они, жандармы, вы меня не знаете... Я — ошиблась домом, зашла к вам случайно, упала в обморок... (71-б.)

— ...Agar oşalar zandarmalar bolsa, siz meni tanimagan bolasiz! Men adaşgan va bilmasdan siznikiga kirib qolqan bolaman... (47-б.)

— ...Агар жандармалар бўлса, сиз мени танимаган бўласиз! Мен адашган ва билмасдан сизникига кириб ҳушдан кетиб йиқилиб қолган бўламан... (90-б.)

В груди ее птицею пела радость, брови лукаво вздрагивали, и она, ловко делая свое дело, приговаривала про себя:

— А вот — ещё!.. (77-б.)

Ananiñ kokragida şadlik quşi sajrar, qaşlari—pismiqliq blan qaltirar, va oz işini çuda saqqanlik blan baçararkan, ozica sozlanardi:

— Мап, мана тақин!.. (51-б.)

Онанинг кўрагида шодлик қуши сайрар, қошлари муғомбирона учар ва ўз ишини жуда усталик билан битириб, ўзича сўзланарди:

— Мапа, мана, бўлмаса! (97-б.)

Бирипчи мисолдаги алмаштиришгина тўғри, қолган уч мисолда 1930 йил нашрида ишлатилгани мувофиқ.

Кўп нуқта ўриғида бир нуқта қўйиш ҳодисаси 9 та бўлиб, бу романинг 1950 йилги ўзбекча нашрининг (16, 36, 50, 64, 67, 69, 77, 90 ва 93-бетларида) янглишидир. Русча тексти (11, 27, 46, 47, 49, 52, 54, 61 ва 73-бетлар)да ўша 9 та гап охирида қўйилган кўп нуқта унинг 1939 йилги ўзбекча нашри (16, 36, 50, 64, 67, 69, 77, 90 ва 93-бетлар)да ҳам кўп нуқталигича берилган. Бизнингча ҳам, ана шундай қилингани тўғри бўлган. Биргина мисол келтирамиз:

— Как ты думаешь?— понизив голос, спросил хохол.

— Замечает!— ответил Павел. Поэтому и отказалась заниматься у нас... (36-б.)

Xohol avazini tuşuribraq soradi:

— Senin ojinça qanda?

Sezadi!— dedi Pavel: şu ucun ham bu jerda işlaşdan qacdi... (24-б.)

— Нима деб ўйлайсан?— деб сўради хохол овозини пасайтириб.

— Пайқаса керак!— деди Павел,— шунинг учун ҳам бу ерга келмай қўйди. (46-б.)

Бир ўринда русча текст гапи охирига қўйилган ундов (75-бет) роман таржимасининг 1939 (50-бет) ва 1950 йил (96-бет) нашрларида нотўғри равишда кўп нуқтали ундов билан алмаштирилган.

Булардан ташқари, текст мазмунига мос ҳолда, русча текстда ва унга ўхшатиб, ўзбекча текстнинг 1939 йил нашрида бир неча гап охирига қўйилган тиниш белгилари бир хил бўлган. Улар 1950 йил босмасида нотўғри равишда бошқа ишора билан алмаштирилган. Бу алмаштириш сўроқ белгиси ўрнига нуқта (57—39—73-б.); кўп нуқтали сўроқ аломати (58—39—75-бет) ё ундов белгиси (48—49—62-бетлар); ундов белгиси ўрнига сўроқли ундов (46—31—59-бетлар); кўп нуқтали ундов ўрнига кўп нуқта (46—31—59-бетлар) ва кўп нуқта ўрнига ундов белгисининг (20—15—27) биттадан ўринда алмаштирилганида кўринди. Шулардан биттасини мисол тарзида келтирамиз:

...Она спросила Рыбина:

— Может? поестъ хочешь, Михайло Иванович? (49-б.)

...U, Ribindan:

— Ihtimal, qarniç acdir, Mixail Jvanovic?—deb soradi. (49-б.)

Рибиндан:

— Эҳтимол, қорнинг очдир, Михайло Иванович?..— деб сўради. (1950 й., 62-б.)

Романда юқоридагидай ҳодисаларнинг акси ҳам мавжуд. Масалан, русча текстда гап охирида келган сўроқ аломати ўрнида (82-б.) романнинг 1939 йил босмасида нуқта (55-бет), 1950 нашрида эса сўроқ белгиси (106-б.) қўйилган.

Гап охирида тиниш белгиларининг алмаштирилгани ҳақидаги юқорида келтирилган фактлар гап охирида қўлланадиган бир белгининг ўшандай бошқа ишора билан алмаштирилганини кўрсатади. Бундай ўзгартишни қиёслашган саҳифаларда 32 та санадик. Изоҳларимизга қараганда, романнинг 1950 йил нашридаги ўзгартишлардан 8 таси тўғри бўлиб, 24 таси нотўғридир. Демак, 24 ҳодисада романнинг 1939 йилги нашрида тутилган йўл тўғри бўлган. Бунинг сабаби шуки, романнинг у нашрида охирига қўйилган тиниш белгиларининг оригиналдагича сақланишига эътибор берилган.

Қиёслашлар гап охирида ишлатиладиган тиниш белгиларининг гап ичида қўлланадиган шакл билан алмаштирилганини ҳам кўрсатади. Бундай алмаштиришлар кўчирма ифодали конструкцияда, айниқса унинг кўчирма ифода қисми охирида, автор гапидан олдин учради. Булар 10 та бўлиб, улардан 3 тасида романнинг 1950 йил нашри, 7 тасида 1939 йил босмаси тўғри. Уларни қуйида кўрсатамиз.

Романнинг 1950 йил нашрида, унинг русча ва 1939 йилги ўзбекча нашрига зид равишда, кўчирма гап охирида кўп нуқта ўр-

нига вергул ёзилган. Гап мазмунига кўра эса, кўп нуқта ёзилгани тўғри эди. Масалан:

— Чай, Пелагея-то рада радешенька, что помер он... (8-б.)

— Бўса-бўмаса хотини Пелагея хурсанддир: эри вафот қилпти,— дердилар. (77-б.)

Шунингдек, тире билан бошланган кўчирма гап олдида келган абзац охиридаги гапдан сўнг русча ва ўзбекча текстларда қўйилган нуқта ўрнига романинг 1950 йил нашрида нотўғри равишда икки нуқта ишлатилган. Ушандай ҳодисани романинг 12—9—27 ва 30—20—40-бетларида учратдик.

Кўчирма ифодали конструкцияларда 3 ерда вергул ундов белгисига, 4 ерда ундов белгиси вергулга алмаштирилган. Мисоллар:

— «Ишь ты!»—мысленно воскликнула мать, и ей захотелось сказать хохлу что-то ласковое. (21-б.)

На barakalla,— dedi icida ana va şu anda xoholga mulajim bir gap ajtgisi kelib qaldi. (15-бет).

— Ҳа, баракалла!— деди ичида она ба шу онда хохолга бирон ширин сўз айтгиси келиб қолди.

Соседка Власовых, встретив мать на базаре, тоже сказала:

— Поглядывай за сыном, Пелагея! (34-б.)

—...Marija Korsunova degan xatin ham bazarda anaga joluqub qalib:

Oqqling ihtijat bol. Pelagiya,— dedi. (27-б.)

...Мария Корсунова деган хотин ҳам онани бозорда учратиб:

— Уғлингга эҳтиёт бўл, Пелагея!— деб қўйди. (45-б.)

Ана шундай яна бир факт романинг 18—13—24-бетларида бор.

— Вот и славно!— отозвался он.— Вы бы ложились, пора!.. (25-б.)

— Суда Jaxşi!— dedi oqil,— endi jatsañiz bolardi siz! (18-б.)

— Жуда яхши,— деди ўқил,— ётсангиз бўларди! (34-б.)

— Такое дело!— сказал Рыбин, усмехнувшись.— И меня обыскали, ошупали, да-а. (62-б.)

— Jundaj ekan!— dedi Ribin kulimsirab.

— Meni ham axtardilar, hæ-æ! (41-б.)

— Шунақа ишлар,— деди Рибин кулимсираб.— Менинг уйимни ҳам тинтув қилдилар, ҳа-а! (79-б.)

Мисоллардаги каби ҳодисалар романинг 76—50—96 ва 83—56—105-бетларида ҳам бор.

Келтирилган мисолларнинг мазмунига ва қондага кўра, вергулни ундов белгисига алмаштиришдаги учала ҳолатда ҳам романинг 1950 йилги нашри тўғри йўл тутган, бироқ унинг русча ва 1939 йилдаги ўзбекча нашрида 4 ерга қўйилган ундовни вергул билан алмаштирилиши нотўғри бўлган. Гап охирида, шу жумладан қўшма (унинг бир кўрениши бўлган кўчирма) гап компоненти охирида ҳам, тиниш белгиларининг алмаштирилиши бўйича юқорида келтирилган мисолларни кўздан кечириш ҳам шунини

кўрсатадики, ўша ўринларда тиниш белгилари қўллаш масаласида романнинг 1950 йил нашрида оригиналдан, яъни русча текстда белги ишлатишдан. узоқлашилган ҳолатлар кўпроқ бўлган. Аксинча, романнинг 1939 йил босмаси, бу тўғрида ҳар вақт деярли оригиналга асосланиб, тўғри йўл тутган. Романнинг бу нашрида тutilган йўл шунинг учун ҳам мувофиқки, оригиналда гап мазмуни характерига мос қўйилган тиниш белгилари таржимада ҳам асосан ўзини сақлаган. Шундай қилинмаганда, таржима оригиналдаги гапларнинг мазмун характерини тўғри ва аниқроқ ифодалай олмаган бўларди.

Романнинг русча текстидаги қўшма гап компонентлари орасига қўйилган тиниш белгиларини гап охирида ишлатиладиган ишоралар билан алмаштирилиши жиҳатдан ҳам ўзбекча икки нашр ўртасида тафовут бор. Ана шундай ҳодиса 8 ерда (5 таси куйидаги бетларда: 21—15—29, 32—22—41, 77—51—98, 71—47—90, 78—52—100) учради. Улардан 6 та вергул, битта тире нуқта билан алмаштирилган. Булардан тўрттасининг, шу жумладан тиренинг ҳам, нуқта билан алмаштирилиши ўринли чиққан бўлса-да, бошқа тўрттасининг алмаштирилиши мувофиқ бўлмаган. Улардан учтасини мисол тарзида келтирамиз.

Вечером забегал Федя Мазин — у него тоже был обыск и, довольный этим, он чувствовал себя героем. (47-б.)

Kecqurun, jugurganuca, Fedja Mazin kirib keldi: unikida ham aqtariş bolgan, şuniq ucun, u ozida joq daraçada xursand, ozini zor bir qahraman xaşal qilar edi. (31-б.)

Кечқурун, югурганича, Федя Мазин келди. Унинг уйида ҳам тинтув бўлипти, шунинг учун хурсанд бўлиб, ўзини зўр қаҳрамон сезар эди. (60-б.)

Они стояли друг против друга и, осыпая один другого вопросами, смеялись. Сашенька, улыбаясь, посмотрела на них и стала заваривать чай. (72-б.)

Ular ikkavi bir-birlariga qarama-qarşi turib alib, bir-birlariga savallar jaqdirar, va kuluşar edilar, Saşa bolsa, kulumsirab ularga qarar va saş damlardi. (48-б.)

Улар иккови бир-бирларига қарама-қарши туриб олиб, бир-бирларига саволлар ёғдирар ва кулишар эди. Сашенька бўлса, кулимсираб, уларга қарар ва чой дамларди. (91-б.)

Он крепко сжал ее, руки его дрожали, мать молча, тихо плакала, он гладил ее волосы и говорил, точно пел. (76-б.)

Anderej uni baqriga mahkam basdi, oziniq qollari dir-dir qaltirardi, ana çimgina va ahistagina liqlardi Andrej esa unia saclaridan slar va xuddi kujlagan kabi sozlardi...(51-б.)

Андрей уни бағрига маҳкам босди, унинг қўллари дир-дир қалтирарди. Она жимгина ва оҳистагина йиғларди. Андрей эса унинг сочларини силар ва худди куйлаган каби сўзларди... (98-б.)

Романнинг 1939 йил нашрининг юқоридагидек ўринларида қўшма гап компоненти сифатида келган қисмлар, пунктуацион

белгиларнинг алмаштирилиши туфайли, унинг 1950 йил босмасида айрим-айрим гап ҳолида кўринади. (Охирги мисолда вергулнинг нуқта билан алмаштирилишига гап мазмуни мос тушмайди).

Шуни ҳам қайд этмоқ лозимки, оригиналда қўшма гап компонентлари орасига қўйилган тире, икки ердаги нуқта унинг 1939 йил ўзбекча нашрида икки нуқта билан берилган бўлса-да, улар романнинг 1950 йил босмасида бир нуқта билан алмаштирилган. Шундай қилинмаса ҳам бўлар эди, чунки, текстлар мазмунига кўра, ундай алмаштириш шарт эмас эди. Фактларга кўз ташлаймиз.

Сзади него шли мать и Сизов, а рядом шагал Рыбин и гудел в ухо. (60-б.)

— Ты хорошо говорил, да — не сердцу. — вот!...

Uning ketidan anasi bilan Sizov, ularning janida esa Ribin ketib barar va hadab Pavelning qulaqiga qongulardi:

— Sen yaxshi gapirasanu, lekin kanulga jatmajdi, hə!...(40-б.)

Унинг орқасидан онаси билан Сизов, ёнида эса Рибин борар ва ҳадеб Павелнинг қулоғига ғўнғилларди.— Сен яхши гапирасан-у, лекин ганинг кўнгилга ётмайди, ҳа!...

— Кто вознаградит вас за всё?—спросила мать. И, вздохнув, ответила сама себе:

— Никто, кроме господ! Вы, поди-ка, тоже не верите в него? (70-б.)

Ribin ularning açri kimdan qajtadi sizga?—deb soradi ana. Va bir „uh“ tortgac yana ozi çavab berdi:

— Xudadin başqa hekimdin qajtmajdi! Siz ham həli xudaga isanmassiz? (47-б.)

— Буларнинг ажри кимдан қайтади сизга?— деб сўради она ва бир «ух» тортиб яна ўзи жавоб берди

— Худодан бошқа ҳеч кимдан қайтмайди! Сиз ҳам ҳали худода ишонmassiz? (89-б.)

1939 йил босмасида гап охирида келтирилган нуқтадан бештаси романнинг 1950 йил нашрида 2 ерда нуқтали вергул билан, уч ерда вергул билан алмаштирилган. Улардан мисол тариқасида иккитасини келтирамиз:

У нее дрогнули руки. Упавшим голосом она проговорила:

— А может быть, бог даст, как-нибудь обойдется?.. (26-б.)

Ananing qollari qaltirab ketdi; susajgan avaz bilan:

— Ehtimal, xudajim ozi saqlar, hecnarsa ham bolmas!—deb qojdi. (35-б.)

Онанинг қўллари қалтираб кетди; сусайган овоз билан:

— Эҳтимол, худойим ўзи сақлар, ҳечнарса ҳам бўлмас!— деб қўйди. (35-б.)

Стало тихо. Потом заговорил как будто мягче.

— Ты, лучше, брось всё это, Андрей. И не слушай ее... (36-б.)

Jimlik cokdi. Soñra Pavel biroz jumshaqraq qilib gapirdi şekilli:

— Sen, Andrej, yaxşisi, savdalarni taşla, uni ham xiçalat qilma... (25-6)

Жимлик чўкти, сўнгра, Павел бир оз юмшатиброқ бўлса керак, гап бошлади:

— Сен, Андрей, яхшиси, бу савдоларни ташла, уни ҳам ҳижолат қилма... (47-б.)

Мисоллардагидай ҳодисаларнинг учтаси романининг 9 ва 10—7—14—19—14—26, 52—36—68-бетларида кўрилади. Демак, буларда 1939 йил нашрида, русчасидаги каби, гап охирига қўйилган нуқта романининг 1950 йил босмасида ~~но~~ ўри равишда вергул ёки нуқтали вергул билан ажратилган.

Изоҳимиздан англашиладики, гаплар охирида тиниш белгиларини мақсадга мувофиқ ишлатишда «Она» романи таржимасининг 1950 йил нашри 1939 йил нашридан кейинда туради.

30—40-йилларда ҳам русча текстни қаерида қайси тиниш белгиси қўлланган бўлса, шу белгини ўзбекча текстнинг ҳам ўша ўрнида ишлатишга интилинган. Бу интилиш қатор ўринларда, айниқса гап охирида, ўзини оқлаган, бироқ у бир қанча ҳолатларда ўзбек тили хусусиятига мос бўлиб тушмаган. (Бу ҳақда ўз ўрнида алоҳида гапирамиз). Ана шундай мос бўлиб тушмаган ўринлар 1950 йил нашрида бирмунча муваффақиятли тузатилади, бироқ ўшандай тузатиш кераксиз ўринларда ҳам татбиқ қилинади. Шу кераксиз татбиқ қаторида тиниш белгиларини, юқорида келтирилган мисоллардаги каби, гап охирида ўринсиз алмаштиришда ҳам кўрамиз. Демак, бундай тузатиш романининг 1950 йил нашрида тиниш белгилари қўлланишидаги нуқсон бўлиб чиқади.

Гап ичида қўлланадиган тиниш белгиларининг ўзаро алмаштирилиши. Бундай алмаштириш асосан нуқтали вергул билан вергул, тире билан вергул, вергул билан нуқтали вергул ва икки нуқта билан вергул ўртасида юз беради.

Нуқтали вергул ўрнида вергул ишлатилганининг мисоллари: 1275, 1355, 1304, 1031, 885, 763 уч хил.

— Очень я люблю вас, Андрияша!— глубоко вздохнув, сказала мать, ... (78-б.)

— Кор yaxşi koraman sizni, Andrjusa!— dedi. (52-б.)

— Кўп яхши кўраман сизни, Андрияша!— деди. (99-б.)

— Они, Иван Иванович, хохочут,— им это приятно, хотя дело касается разрушения государства, как сказали господин директор. (82—83-б.)

— Ular kulalar, Ivan Ivanovic; iş ozi direktor afandi aytganlaridaj, padsablikniñ jemirilişi ustida barajatang bolsa ham ularga kulgi yaxşi. (81-б.)

— Кулишаётинти, Иван Иванович, директор афанди айтгандай сўз давлатнинг емирилиши устида бораётган бўлса ҳам, улар кулишади. (105-б.)

— ...Я люблю свое, близкое! (80-б.)

— ...Men oçimnikini, jaqinimni sevaman! (53-б.)

— ...Мен ўзимникини, яқинимни севаман! (101-б.)

— ...А что в том хорошего — и сегодня человек поработал да поел, и завтра — поработал да поел, да так всю свою жизнь — работает и ест. (84-б.)

— ...Buniç nima jaxshiligi bar ekan: adam bolasi bukun ham ishlab tapib jejdi; ertaga ham tapib jejdi; sundaj qilib butun umri ishlab jemak bilan otadi (56-б.)

— ...Бунинг нима яхшилиги бор экан: одам боласи букун ҳам ишлаб топиб ейди, эртага ҳам ишлаб топиб ейди; шундай қилиб бутун умри ишлаб емоқ билан ўтади. (107-б.)

— Мы не добьемся лучшей доли, покада не почувствуем себя товарищами, семьей друзей, крепко связанных одним желанием — желанием бороться за наши права. (56-б.)

Biz ozimizni, bir-birimizniñ ortaқimiz deb bilmaganimizca, bir tlakda, jani oz haқimiz ucun kuraş tлаgi ila mahkam baqlanışgan dustlar ailasi deb hsab qilmagunimizca hazirgidan jaxsiraq qismatga. ega bulolmajmiz! (38-б.)

— Биз ўзимизни бир-биримизга ўроқ деб билмаганимизча, бир тилак, яъни ўз ҳуқуқимиз учун кураш тилаги ила маҳкам боғланишган дўстлар оиласи деб ҳисоб қилмаганимизча ҳозирдагидан яхшироқ қисматга эга бўлолмаймиз! (73-б.)

— Несправедливо, тяжело построена она для нас, но сама же и открывает нам глаза на свой горький смысл... (49-б.)

Dunja biz ucun insafsizlik va qijincilik ustiga quruloqan; lekin oziniñ acciq haqiqatini bizga bildirib, biznin kozimizni acajatgan ham ozi...(33-б.)

— ...Ҳаёт биз учун адолатсиз ва оғир қурилган, лекин кўзимизни очиб, ачиқ ҳақиқатни бизга билдираётган ҳам шу ҳаётнинг ўзи... (62—63-б.)

Келтирилганлардан кўринадики, 1930 йилги нашрнинг бириинчи мисолида ундалмадан олдин, иккинчи мисолида ундалмадан кейин, учинчи мисолида изоҳловчи, изоҳланмиш ҳамда учинчи ва тўртинчи мисолларда уюшиқ бўлақлар ва олтинчи мисолда қўшма гап орасида нуқтали вергул қўшишга русча текстда ҳам, мавжуд қондамизда ҳам асос йўқ. Демак, ўша нуқтали вергулларнинг ўзбекча нашрнинг 1950 йилгисида вергул билан алмаштирилиши мувофиқ бўлган. Мисолларнинг бешинчисида нуқтали вергулни вергул билан алмаштирилиши, гарчи ўша ўринда русча текстда вергул қўйилган бўлса ҳам, қондамизга зид бўлган. Демак, қондага кўра, аслича қолмоғи лозим эди.

Қайд этилганлардан ташқари, романни 1939 йил нашридаги учта боғланган қўшма гап орасидаги нуқтали вергул (22, 55, 56-бетларда) унинг 1950 йил нашрида (42, 104-бетларда) вергул билан алмаштирилган.

Тире ўрнида вергул ишлатилганига мисоллар:

— ...Божню церковь молодежь обходит, публичных мест чуждается и, собираясь тайно, по углам — шепчет. (34-б.)

— ...Jaş-jalaq xuda uji cerkavga iaqin jolamasdan çamaatdan

ozini alib qacib—ksi bilmas, oqgılıqca, burcak-burcakda picirlaşadi. (23-б.)

— ...Ёш-яланг худо уйи — черковга яқин йўламасдан жамотдан ўзини олиб қочиб, киши билмас, ўғрилиқча, бурчак-бурчакда пичирлашади. (44-б.)

— ...Вы знаете, сколько народу схватили здесь вчера? (64-б.)

— ... Siz bilasizmi—kеса kесasi bu jerdan ganca adamni tutib alib ketdilar?. (43-б.)

— ...Sиз биласизми, кеча, кечқурун қанча одамни тутиб кетдилар? (81-б.)

...Если не умели слиться в одно целое с однообразной массой слобожан... (8-б.)

...qorqanca adamlariniñ—hammasi birhilda bolgan kopciligi bilan bir butun bolib qujulıñib ketiřga jaramasalar...(5-б.)

...посёлка одамларининг ҳаммаси бир хилда бўлган кўпчилиги билан бир бутун бўлиб қўшилиб кетолмай, ҳеч нарсага ара-лашмасдан, бир чеккадагина яшар эдилар. (9-б.)

— ...С детства всех боялся, стал подрастать — начал ненавидеть, которых за подлость, которых — не знаю за что,— так, просто! (16-б.)

— ...Balaligimda hammadan qorqar edim, osganimdan kejin hammani jaman korabařladim: ba'zilarni alcaqliqlari ucun, ba'zilarni esa bilmadim, nma ucun—toqri sunda jlal (12-б.)

— Болалигимда ҳаммадан қўрқар эдим, каттароқ бўлганимдан кейин ҳаммани ёмон кўра бошладим: баъзиларни пасткашликлари учун, баъзиларни эса, билмадим нима учун, ёмон кўра бошладим. (22-б.)

— ...Вы подумайте: был Павел — были книжки и бумажки, нет Павла — нет ни книжек, ни бумажек? (65-б.)

— ...Oziniñ ojlab korigiñ: Pavel barida—ktabcalar ham bar edi, qaqazlar ham, endi Pavel joq—ktabcalar ham kogunmajdi, qaqazlar ham. (43-б.)

— ...Ўзингиз ўйлаб кўринг: Павел борида китобчалар ҳам бор эди, қоғозлар ҳам, энди Павел йўқ, китобчалар ҳам кўринмайди, қоғозлар ҳам. (82-б.)

Мисоллардан кўринадики, тирени вергул билан алмаштириш 1, 2, 3 ва 4 мисоллардан ўринли бўлган 5 ва 6 мисолларда 1939 йил нашридаги тире сақланиши мувофиқ эди. Бироқ ромanning қуйидаги бетларида тиренинг вергул билан алмаштирилиши ўринли бўлган: 38—23—64, 81—49—94.

Қуйидаги мисолларда вергул ўрнига тире ишлатилиши мувофиқ бўлган:

— ...Мы все — дети одной матери, непобедимой мысли о братстве рабочего народа всех стран земли. (31-б.)

— ...Biz hammamiz bir ananiñ, jer juziniñ hamma olkalaridagi iřчиларниñ biradarliklari toqrisidagi jeniłmas fikrniñ balalarimiz (22-б.)

— ...Биз ҳаммамиз бир онанинг — ер юзининг ҳамма ўлкала-

ридаги ишчиларнинг биродарликлари тўғрисидаги енгилмас фикрнинг болаларимиз. (41-б.)

...Обнимала людей, как воздух мартовского дня — первого дня грядущей весны. (33-б.)

...adamlarni mart kunini, iliq bahardagi birinci kunning havasidaj ilitar edi. (22-б.)

...Одамларни март ҳавоси — илк баҳорнинг биринчи кунидай илитар эди. (42-б.)

— ...И ты, и хохол, и Николай — все вы обнаружили. (48-б.)

— ...Sen ham, xahol ham, Nikolaj ham, hammañ oşandan kejin bilindiñ... (32-б.)

— ...Сен ҳам, хохол ҳам, Николай ҳам — ҳамманг ўшандан кейин маълум бўлиб қолдиларинг... (62-б.)

Шунингдек, романнинг 1939 йилги ўзбекча нашрининг 24-бетиде кириш сўзга боғлиқ ҳолда қўлланган тире ва икки остинустин нуқтани, 40-бетдаги ундалмага боғлиқ ҳолда қўйилган тирени 1950 йил босмасининг 44 ва 76-бетларида вергул билан алмаштирилиши ҳам ўринли бўлган.

Икки нуқтанинг вергул билан алмаштирилиши. Бундай ҳодисадан 5 тасини учратдик. Икки нуқтаси вергул билан алмаштирилган шу 5 та гапни кўздан кечирсак, уларнинг компонентлари орасидаги синтактик-семантик муносабатлар ва мавжуд қодалар, ўшандай алмаштиришни талаб қилмайди. Демак, бу ўринда романнинг 1950 йил босмаси эмас, 1939 йил нашри тўғри йўл тутган. Улардан битта мисол келтирамыз:

Ана оқлига қаради: оқли унга кирадиган ешик алдиде кулумсираб турар эди. (18-б.)

Она ўғлига қаради, ўғли, эшик олдида кулимсираб турар эди (34-б.)

Юқоридагидай ҳодисанинг тўрттаси романнинг 48—32—62—50—34—65—78—80—53—102 ва 82—54—104-бетларида учрайди.

Вергулнинг нуқтали вергул билан алмаштирилиши. Оригиналдаги синтактик компонентлардан 7 тасининг орасидаги вергул, биттасининг орасидаги нуқта ўрнига романнинг 1939 йил ўзбекча нашрида вергул қўйилган. Ана шу вергуллардан 7 тасининг романнинг 1950 йил босмасида нуқтали вергул билан алмаштирилиши мувофиқ бўлган. Биттасини мисол тарзида келтирамыз:

День бесследно вычеркнут из жизни, человек сделал еще шаг к своей могиле; но он видел близко перед собой наслаждение отдыха, радости дымного кабака и — был доволен. (3-б.)

Bir kunlik umr triklik daftaridan nam—nşansiz qilinib ocirildi, adam balasi oz goriga taman jana qadam basdi, lekin sundajam adam balasi koz aldida dëm aliş naş'asini, tutun basgan „kabak“ niñ kajfini kurganligidan xursand edi. (3-б.)

Бир кунлик умр тириклик дафтаридан ном-нишонсиз ўчирилди, одам боласи ўрига томон яна бир қадам босди; лекин, шун-

да ҳам, унинг кўз олдида дам олиш нашъаси, тутун босган қовоқхона қувончи бўлиб, мамнун эди. (6-б.)

7 фактнинг 5 таси романнинг 3—3—6, 7—13—24, 33—23—43 ва 68—45—86-бетларида учрайди. Бир вергулни нуқтали вергул билан алмаштириш романнинг 44—85-бетларида ноўрин бўлган, асли мувофиқ эди.

Гап ичида қўлланадиган тиниш белгиларидан баъзиларининг туширилиши.

Энди романнинг 1939 йил нашрида қўлланиб, унинг 1950 йил босмасининг бирқатор ўринларида туширилган вергул ва тирелар ҳақида фикр юритамиз.

Вергулнинг туширилиши. Романнинг 1939 йил нашрида эгдан кейин қўйилган вергулнинг унинг 1950 йил босмасида туширилганини кўрсатувчи 45 та ҳодисага тўхтаймиз. Бу 45 та ҳодисани романнинг текширилган қисми, яъни ўн етти бўлими, бўйича учратдик. Ҳар икки нашрдаги эгдан кейин вергул қўйилган ёки туширилган гаплар конструкцияси, асос эътибори билан айтганда, бир хил.

Текшириш шунини кўрсатадики, «Она»нинг 1939 йил нашридан мисол тариқасида тубанда келтирилган гапларда эгалардан кейин вергул қўйилишига улардан сўнг қисқа пауза борлиги, шунингдек, ўрни билан таржима қилинаётган асарда эгдан кейин қўйилган вергул ҳам сабаб бўлган. Шуларни кўзда тутиб, бу ҳодисани уларнинг романнинг ўзбекча текстида қандай пайдо бўлган ё туширилгани характерига қараб, уч гурппада кўрмоқ мумкин.

1. Эгасидан кейин вергули бўлмаган русча текстларнинг ўзбекча таржимасидаги эгдан кейин вергул қўйилган. Бундай ўринлардаги вергул, синтактик-семантик муносабат жиҳатдан зарурият бўлмагани ҳолда, қисқагина паузага асосланиб ёзилган. Романнинг 1939 йил нашрининг 28 ерида кўринган ана шундай вергуллар, қиёслашимизнинг кўрсатишича, унинг 1950 йил босмасида туширилган. Масалан:

В холодном сумраке они шли не по каменной улице к высоким каменным клеткам фабрики... (3-б.)

Ular, savuq bir tan jarioqida taş toşalmagan koca blan fabrikanın asman boji taş qafasiqqa taman barişar... (3-б.)

Улар совуқ тонг қоронғусида, тош тўшалмаган кўча бўйлаб, фабриканинг осмон бўйи тош қафасига томон боришар... (5-б.)

Лучший слесарь на фабрике и первый силач в слободке, он держался с начальством грубо... (6-б.)

Fabrikanın eñ birinci temirci ustasi qorqancaniq eñ zoravani bolgan bu adam, başliqlarqa qopal muamala qilar...(8-б.)

Фабриканинг энг биринчи чилангари ва посёлканинг энг кучли йигити бўлган бу одам бошлиқларга қўпол муомала қилар... (8-б.)

Ей стало страшно за сына и жалко его. (13-б.)

Ana, balasi toqrisida hadiksiramakka) uni ajamakka boshladi (10-6)

Она боласи тўғрисида ваҳимага тушди ва унга юраги ачиди. (18-б.)

И во всем он открывал фальшь, путаницу, что-то глупое, порою смешное, всегда явно невыгодное людям;

U, har narsani d saxtalik cigallik allaqandaj bir ahmaqliq ba'zan hatta masharalik tamonlarini hardaim adamlarga toqri kelmajturgan cihatini acib berar edi. (20-б.)

У ҳар бир ҳодисанинг сохта, чигал, нечукдир беҳуда, баъзан кулгули, ҳар доим одамларга тўғри келмайдиган жиҳатини очиб берар эди. (38-б.)

А когда доктор ушёл, жена со слезами стала уговаривать его согласиться на операцию... (8-б.)

Doktor ketgac, xatin, jiqqlab turib uni aperatsijaga kondirmakka utungan edi...(6-б.)

Доктор кетгач хотини йиғлаб уни операцияга кўндирмоққа уринган эди... (11-б.)

И собака весь день ходила за ним, опустив большой пышный хвост. (7-б.)

Jti ham ertadan kecgaca, kattakan boshan dumini salintirib, unin ketidan qalmas edi. (6-б.)

Ити ҳам эртадан кечгача, каттакоп пахмоқ думини селиктириб, унинг кетидан юргани-юрган эди. (11-б.)

Тогда эти люди исчезли, снова уходя куда-то... (5-б.)

Shunda u adamlar ham, jana allaqajalaroqa ketib juqalarlar...(6-б.)

Шунда у одамлар ҳам яна аллақарларга ғойиб бўлиб кетар... (9-б.)

Оно требовало выхода. (4-б.)

Bu narsa, tasqariga ciqmaq usun oziga jol ahtarar...(4-б.)

Бу нарса ташқарига чиқмоқ учун ўзига йўл аhtarар... (7-б.)

— Что-то уж очень строго, Сашенька! (30-б.)

— Bu „Saşenka“ deganiniz, nmagajkin, artiqca spa xatin. (21-б.)

— Бу, Сашенька, деганингиз мунча сипо хотин! (30-б.)

Мать ласково кивнула головой. (83-б.)

Ana, unga qarab mulajmgina bosh tebratib qojdi (55-б.)

Она унга қараб секингина бош иргитиб қўйди. (105-б.)

Ҳамма мисолларда ва романинг қуйидаги бетларида эгадан кейинги вергулнинг туширилиши мувофиқ бўлган: 4—4—7, 8—6—11, 10—8—14, 20—15—27, 24—17—33, 29—20—39, 35—24—46, 45—30—57, 46—31—59, 49—33—62, 54—36—68—71, 68—45—86, 71—47—90, 73—49—92, 83—55—105, 10—8—15.

2. Русча текстдаги эга билан ундан кейинги ёки кесимдан олдинги равишдош оборот орасига вергул қўйилган. Шу вергул романинг ўзбекча таржимасининг 1939 йилги нашрида эгадан сўнг ёзилган, 1950 йил босмасида эса туширилган. Масалан:

Угрюмо и строго маячили высокие чёрные трубы, поднимаясь над слободой, как толстые полки. (3-б.)

Qorqanqa tepasida, joqan xadalar morilar, zahtlik va tund bir juz blan qoqqajib turar edilar. (3-б.)

Посёлка устида, йўгон ходалар каби юксалган баланд, қора мўрилар забтлик ва тунд бир кўринишда қаққайиб турар эдилар. (6-б.)

Она, вздрогнув, как обожженная тихими словами... (60-б.)

Bu jumsaq sozlardan gavrilgan ana bir seskanib aldi. (40-б.)

Бу юмшоқ сўзлардан эриган она бир сесканиб олди. (77-б.)

Чоғиштириш романнинг икки нашридан юқоридагидай фактлардан яна тўққизтасини қайд этиш имкониятини беради: 3—3—6, 60—40—77, 14—26, 18—34—48, 32—61—69, 46—88, 23—83—55—105, 18—13—24, 19—14—26.

Мавжуд қоидаларга кўра, қайд этилган мисолларда ва бегларигина кўрсатилган текстлардан 4 тасида эгадан кейинги вергулнинг туширилгани ўринли бўлган. Демак, 5 та ҳолатда романнинг 1939 йил нашрининг тутган йўли тўғри бўлган.

3. Русча текстдаги эга ўзидан кейин келган сифатдош оборот ёки ажратилган изоҳловчидан вергул билан ажратилган. Бундай текстлар таржима қилинганида, улардаги сифатдош оборот ёки ажратилган изоҳловчи ўзбекчада эгадан олдинда келса ҳам, русча текстдаги эгадан кейинги вергул таржимадаги эгадан кейин ёзила берган. Романнинг 1939 йил нашрида қайд этилгандай ўринларда ёзилган вергуллар унинг 1950 йил нашрида туширилган. Масалан:

Усталость, накопленная годами, лишала людей аппетита... (4-б.)

Jillardan beri jiқilib kelgan harqinliq, bu adamlarni iştahadan mahrum qilqanliқidan... (3-б.)

Йиллар давомида йиғилиб келган ҳорғинлик бу одамларни иштаҳадан маҳрум қилган... (6-б.)

Месяцы, и незаметно прошли два года странной, молчаливой жизни, полной смутных дум и опасений, все возраставших. (12-б.)

Haftalar blan şu jusin kecib, cuncnal ajlar hamda kun sajin artabargan qorquvlar blan zic tolqan 2 jillik aқib va қimқit haјat, blinmasdangina otib ketdi. (9-б.)

Ҳафталар, ойлар шу йўсинда кечиб, чучмал ўйлар ҳамда кун сайин орта борган қўрқувлар билан тўлган икки йиллик жимжит ва хомуш ҳаёт билинмасдангина ўтиб кетди. (17-б.)

Ей было сладко видеть, что его голубые глаза, всегда серьезные и строгие, теперь горели так мягко и ласково (14-б.)

Ana қuda hursand edi, cunki oqlinиq hamma vaqt қiddij va zaptlik bolib kelgan mavij kozlari, bu daf'a қuda jumsaq va mulajim parlardi. (11-б.)

Она жуда хурсанд эди, чунки ўғлининг ҳамавақт жиддий ва забтлик бўлиб келган мовий кўзлари бу дафъа жуда юмшоқ ва мулойим порларди. (20-б.)

Мать, упираясь руками в лавку, сидела и, глядя на дверь, ждала... (18-б.)

Ана, jaqas esikka qoli blan tajanganica otirar va, darvazaga qarab, keladiganlarni kutar edi. (13-б.)

Она ёғоч эшакка қўли билан таянганича ўтирар ва дарвозага қараб, келадиганларни кутар эди. (24-б.)

Торговка, как всегда замасленная и шумная, встретила ее сочувственно. (67-б.)

Daim jaqlarga bojalgan va daim qaqqillab gapiradigan bu savdagar hatin, anani, mehribanlik bilan qarshi aldi. (44-б.)

Доим ёғга бўялган ва қақиллаб гапирадиган бу савдогар хотин онани хайрихоҳлик билан қарши олди. (85-б.)

Мисолдагидай ҳодиса романнинг 75—50—96-бетларида ҳам учрайди. Демак, бу тип ҳодиса романда 6 та бўлиб, уларда вергул туширилиши мувофиқ бўлган.

«Она» романининг 1939 йил таржимасининг ўн еттита бўлимида 17 тача ерда иккинчи даражали бўлаклар орасида кўринган вергулнинг унинг 1950 йил нашрида ёзилмагани тўғри бўлган. Текширишимизга кўра, аввалги нашрда зикр этилган 17 та вергул романнинг 1939 йил нашрида таржимон ёки нашриёт ходимларининг ўз ишлари сифатида ёзилиб қолган. Улардан 8 таси русча текстда қўлланган вергуллар таъсирида ёзилган. Сўнги 8 та вергул эса русча текстда ё равишдош, сифатдош оборотга ёки бошқа иккинчи даражали бўлакларга, ёхуд қўшма гапларнинг компонентларига муносабатда ишлатилган экан. Улардан айримларини келтирамиз:

— Мне не то надо знать, как люди жили, а как надо жить! — раздался в компании недовольный голос Весовшикова. (24-б.)

Ujdan, Vesavšikovni narazi avazi juksaldi:

— Menga, adam balalarini qandaj jaşaganlarini biliş, darkar emas, qandaj qilib jaşamaq kerakligini biliş lazim! (17-б.)

Уйдан Весовшиковнинг норози овози эшитилди:

— Менга одам болаларининг қандай яшаганларини билиш даркор эмас, қандай қилиб яшамоқ кераклигини билиш лозим! (32-б.)

— Мы не добьемся лучшей доли, покуда не почувствуем себя товарищами, семьей друзей, крепко связанных одним желанием — желанием бороться за наши права. (56-б.)

— Biz ozimizni, bir-birimizni, ortaqimiz deb bilmaganimizca; bir tlak, jani oz haqiniz ucun kurash tlagi ila mahkam baqlanişgan dostlar ailasi deb hisab qilmaganimizca şu taplagidan jaxşirag qismatga ega bolalajmiz! (38-б.)

— Биз ўзимизни бир-биримизга ўртоқ деб билмаганимизча, бир тилак, яъни ўз ҳуқуқимиз учун кураш тилаги ила маҳкам боғланишган дўстлар оиласи деб ҳисоб қилмаганимизча ҳозирдагидан яхшироқ қисматга эга бўлолмаймиз! (72-б.)

Прямо как соли на хлеб насыпали их везде. (82-б.)

Xuddi, nanga sepilgan tuzdaj, hamma jaqqa sepibdilar. (54-б.)

Худди нонга туз сепгандай, ҳамма ёққа сепабдилар! (104-б.)

— ...Мне вчера Егор Иванович говорил, что его выпустили... (69-б.)

— Унид қамақдан қутулганини, Jegar Ivanovic айтди менга... (69-б.)

— Унинг қамоқдан қутилганини кеча Егор Иванович айтди менга... (88-б.)

Порою ей казалось, что широкоплечий, чернобородый мужик и ее сын, стройный, крепкий — оба ослепли. (52-б.)

Ba'zan unga, shu kech jelkali, qara saqalli qislaqi blan oziniq gasaqadli, pishiqoqli—ikkavi ham baravar kor bolgandaj tujular egi. (35-б.)

Баъзан унга шу кенг елкали, қора соқолли мужик билан ўзининг расо қадли, пишиқ ўғли — иккови ҳам баравар кўр бўлгандай туюлар эди. (67-б.) Қўйидаги бетларда ҳам юқоридагидай ҳодисалардан топилди: 4—4—7, 5—5—8, 9—7—13, 10—7—14, 18—13—24, 25—18—33, 28—20—37, 47—31—59, 59—39—75, 77—51—98.

Қўйидаги мисолларда бевосита кесим олдида келган ва асосан равишдош билан ифодаланган равиш ҳолидан кейин, русча текстда ҳам йўқлигига қарамай, романнинг 1939 йил ўзбекча нашрида ёзилган 3 ердаги вергулнинг унинг 1950 йил нашрида туширилгани тўғри бўлган.

...глядя на Павла покрасневшими глазами, сказал: (7-б.)

...qazargan kozlari blan Pavelga qarab turib, dedi...(32-б.)

...қизарган кўзлари билан Павелга қараб туриб деди: (60-б.)

А однажды, глядя на всех из угла тёмным взглядом, он угрюмо сказал. (51-б.)

Bir kun burcakdan turib hammaga oziniq bozargan kozlari blan qaragac, xafa hallik blan, dedi...(35-б.)

Бир кун, бурчакдан туриб ҳаммага ўзининг қонқора кўзлари билан қарагач, хафақонлик билан деди... (66-б.)

Рабочие казались все чисто умытыми. (82-б.)

Jscilar hammasi jaxshi juvunib, tazalangan korinadilar. (55-б.)

Ишчилар ҳаммаси яхшилаб ювиниб олгандай кўришарди. (104-б.)

Ажратилган иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда романнинг 1939 йил нашрида қўйилган бир қатор вергуллар ҳам унинг 1950 йил нашрида туширилган. Шундай ҳодиса 47 та экан. Улардан 35 таси русча текстда ҳам ажратилган иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда қўйилган вергуллар бўлиб, ўша вергуллар романнинг 1939 йил нашрида ажратилган иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда ишлатилган. Бу ҳол, манжуд қондамызга кўра, тўғри бўлган. Бироқ шу вергуллар романнинг 1950 йил босмасида ажратилган бўлақдан олдин ёки кейин, ёхуд унинг икки томонига ёзилмаган.

Бизнингча, бундай ўринларда тиниш белгилари қўлламаган кишиларга, ажратилган иккинчи даражали бўлақларга хос пау-

залар махсус тиниш белгилари билан кўрсатилмаса ҳам, уларнинг ажратилганлиги текстнинг ифода жараёнида ва унинг умумий мазмуни асосида уқила бериладигандай туюлган. Демак, тиниш белгилари қўлланмаса ҳам, ажратилиш оттенкалари текстдаги бошқа компонентлар билан бўлган синтактик-семантик муносабатлар асосида ифодалана берилишига ишониш мумкин. Шундай қилиб, ажратилган бўлақлар талаффузидаги паузалар уларни тиниш белгилари орқали ажратиш кўрсатишга асос бўлиб кўринмаган. Аслида эса, бундай ўринларда, ўқилиш ва уқилиш ўнғайлигини кўзда тутиб, ўрни билан, синтактик-семантик ҳолат ва муносабатлар ифодаси учун хизмат қиладиган паузаларни, ажратилган иккинчи даражали бўлақларнинг ифодалашдаги функцияларига асосланиб, тиниш белгилари ёрдамида кўрсатилиши мувофиқ бўлар эди. Қуйида туширилган вергуллар ҳақида фактлар келтирамиз.

Качаясь, он пролез в передний угол и ударив кулаком по столу, как это делал отец, крикнул матери:

— Ужинать! (8-б.)

Tentiraglanib jurib, aʃ usʻalini d aldingi burcagiga otdi va atasidaj ustalga muʃlab, baqirdi:

— Avgat! (6-б.)

Тентираб ош столининг олдига келди ва отасидай столга муштлаб:

— Ужин келтир!— деб бақирди. (12-б.)

Порою он останавливался, не находя слов, и тогда... (14-б.)

Vaʻzida, soz tapalmasdan, toxtab galar edi va oʻshanda... (10-б.)

Баъзида сўз тополмасдан тўхтаб қолар ва ўшанда... (19-б.)

В субботу вечером Павел пришел с фабрики, умылся, перелелся... (17-б.)

Shanta kuni aqsham, Pavel, fabrikadan kelgac javunib kijndi... (13-б.)

Шанба куни оқшом Павел фабрикадан келгач, ювиниб кийинди... (24-б.)

Ей, видите, сожитель пробил, сапожник колодкой. (19-б.)

Uni d bashingi men sizga ajtsam, ojnas, bir etikdoz, qalip blan jarib qoʻqoqan edi. (14-б.)

Унинг бошини, мен сизга айтсам, ҳамхонаси бир этикдўз қолип билан уриб ёриб қўйган эди. (26-б.)

Мать, стараясь не шуметь посудой, наливая чай, вслушивалась в плавную речь девушки. (23-б.)

Ana idiʃ-ajagni d sra ʃarpasini ciqarmasdan, caj qujar va qizni q gavan ajʻilgan sozlariga qulaq salar edi. (15-б.)

Она чойнак-пиёлаларни шақирлатмасдан чой қуяр ва қизнинг қўнғироқдай товушига қулоқ солар эди. (30-б.)

Остановив Власову, он одним дыханием, не ожидая ответов, закидал ее трескучими и сухими словами... (34-б.)

Vlasovni toxtatgac, u, bir varakisiga, undan javab ham kutmasdan, cirsillab tegaturoqan quruq sozlar blan savaj ketdi... (23-б.)

Власовни тўхтатгач, у, бир варакасига, жавоб қилишга ҳам имкон бермай, бидирлаб кетди... (44-б.)

Помолчав, мать грустно заметила: ... (46-б.)

Ана, *biroz çim qolqas, muqajib turib kojidi...*(31-б.)

Она бироз жим қолгач, мунггайиб туриб деди: ... (59-б.)

Мать заснула и не слышала, когда ушёл Рыбин. (52-б.)

Ана *ixlab netib, Ribinniñ ciqib ketganini ham bilmaj qaldi.* (35-б.)

Она ухлаб қолиб Рибиннинг чиқиб кетганини ҳам билмай қолди. (66-б.)

Келтирилгандай фактлар романнинг 3—3—3, 8—6—12, 9—13, 11—8—15, 13—10—19, 14—10—19, 15—11—21, 16—12—22, 18—13—24, 18—13—25, 28—20—39, 29—20—39, 33—23—43, 31—31—40, 45—31—58, 55—37—71, 57—38—72, 58—39—73, 61—40—78, 53—48—90, 74—49—95, 76—50—96, 80—53—102 (икки ерда), 82—54—103-бетларида ҳам учрайди.

Романнинг 1939 йил нашрининг 12 та гапида ажратилган иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда қўйилган 12 та вергул (оригиналда шу гапларда ўша вазифада ишлатилган вергул йўқ) унинг 1950 йил нашрида туширилган. Мавжуд қондаларга кўра, ўша ўринлардаги вергул туширилмаслиги керак эди. Масалан:

Мимо матери, не спеша, прошел мастер столярного цеха Вавилов и табельщик Исай. (82-б.)

Ana janidan aqirgina basib, duradgarlik sixiniñ ustasi Vavilov blan tabelci Jsaj otdi. (55-б.)

Онанинг ёнидан битта-битта қадам босиб дурадгорлик цехининг устаси Вавилов билан табельчи Исай ўтди. (104-б.)

...И теперь только заплакала тихонько, не находя слов в сердце, сжато горем и тоской. (13-б.)

...U, qajqudan va ələmdan siqilgan juragi blan hec narsa dejalmasdan, sekingina jiqi başladi. (10-б.)

...У қайғудан ва аламдан юраги сиқилиб, ҳеч-нарсa деёлмасдан секингина йиғи бошлади. (18-б.)

Романнинг 1939 йилдаги ўзбекча нашрининг уюшиқ бўлақлари орасига қўйилган вергуллардан 11 ердаси унинг 1950 йил босмасида туширилган. Булардан 3 таси *ва* дан кейин, 6 таси *ва* дан, биттадан *ҳамда* билан *ёхуддан* олдин уюшиқ бўлақлар орасига ёзилган экан.

Туширилган вергуллардан 7 тасининг 1939 йил нашрида пайдо бўлишига асосан русча текстдаги баъзи бир ҳолатлар сабаб бўлган. Бундай сабаблардан бири русча текстдаги *и* билан ёнма-ён ёки *и* сиз келган равишдош оборотга, шунингдек бошқа таркибларга оид қўйилган вергулни *ва и* ни ўзбекчада ҳам сақлашга уринилиш натижаси экан. Иккинчи сабаб эса оригиналдаги уюшиқ бўлақ орасида *и* бўлса, ўша *и* ни таржима қилиб ёнига яна вергул қўйишга интилиш оқибати экан. Мисоллар келтирамиз:

Жизнь в маленьком доме Власовых потекла более тихо и спокойно, чем прежде, и несколько иначе, чем везде в слободе. (10-б.)

Vlasovlarning kichkinagina uylarida hajat, burungidan kora tinchroq va kam qalvaroq, hamida qorqancalar—daqilarig turmuslariga qaraganda birqadar ozgaroq otmaqda edi. (8-б.)

Власовларнинг кичкинагина уйларида ҳаёт бурунгидан кўра тинчроқ ва кам қалвароқ ҳамда посёлка турмушига қараганда бирқадар ўзгачароқ ўтмоқда эди. (14-б.)

Мать разделась и легла в постель, не молясь. (51-б.)

Ana jecindi va ibodatni ham qilmasdan, jataqqa kirdi. (34-б.)

Она ечинди ва ибодатини ҳам қилмасдан, тўшакка кирди. (65-б.)

По улице шли быстро и молча. Мать задыхалась от волнения и чувствовала — надвигается что-то важное. (55-б.)

Kocada indamasdan, carganca ketişdi. Ana nafas alalmas va, allaqandaj katta bir va'ima barligini sezar edi. (37-б.)

Кўчада индамасдан, чопа кетишди. Она энтикар ва аллақандай катта бир ҳодиса бўлаётганини сезар эди. (70-б.)

Павел встал рядом с ним и громко сказал, указывая на Сизова и Рыбина: ... (58-б.)

Pavel unli janiga otdi va, Sizov bilan Ribinni korsatib turib, baland avaz ila dedi... (32-б.)

Павел унинг ёнига ўтди ва Сизов билан Рибинни кўрсатиб туриб, баланд овоз билан деди: (74-б.)

Она, вздрогнув, как обожженная тихими словами, приложила руку к сердцу и ушла, бережно унося его ласку. (60-б.)

Ва јиншақ sozlar bilan qavrilgan ana, bir seskanib aldi, va qolini baqriga qojib, oqlinli јиншақ muamilasini ihtijjat bilan kotarganca siqib keldi. (40-б.)

Бу юшоқ сўзлардан эриган она бир сесканиб олди ва қўлини бағрига қўйиб, гўё ўғлининг навозишларини эҳтиёт билан кўтаргандай, чиқиб кетди. (77-б.)

Уюшиқ бўлақлар орасидан вергул туширилганининг тўғрилигини кўрсатувчи тўртта мисол романнинг қуйидаги бетларида учрайди: 11—8—15, 26—18—34, 71—47—90, 72—48—91.

Романнинг русча текстидаги 12 та боғланган қўшма гап компонентлари орасида вергул билан ёнма-ён келган *и* унинг 1939 йилда нашр этилган ўзбекча таржимасида ҳам айнан берилган. Демак, бу қўшма гаплар компонентлари орасида вергул билан *ва* боғловчисининг бирга келишида русча текст таъсири бўлган. Романнинг 1950 йил ўзбекча нашрида ўша вергуллар туширилган. Улардан бир нечасини келтирамиз:

Истомленные трудом, люди пьянели быстро, и во всех грудях пробуждалось непонятное, болезненное раздражение. (4-б.)

Mixnat bilan entikkan adamlar çuda tez mast bolalarlar, va hammaning kökragida allaqandaj a. laşilmas va dardga oxşaş bir qaş pajda bolar edi. (4-б.)

Меҳнат билан энтиккан одамлар жуда тез маст бўлишар ва ҳамманинг кўкрагида аллақандай англашилмас ва дардга ўхшаш бир гаш пайдо бўлар эди. (7-б.)

Всё, что говорил сын о женской жизни,— была горькая, знакомая правда, и в груди у нее тихо трепетал клубок ощущений, все более согревавший ее незнакомой лаской. (14-б.)

Oqliniң xatınlar trikciligi toqrisida gapirgan hamma gaplari acıq, lekin oziga tanış haqiqatlar edi, va ozi bilmagan bir mulajimlik blan bargan sari kopraq ilituci tujqılar tolquni uniң koñlıda asta-asta qaltirar edi. (10-б.)

Ўғлининг хотинлар ҳаёти тўғрисида гапирган ҳамма гаплари ачқик, лекин ўзига маълум ҳақиқатлар эди ва ўзи билмаган бир мулойимлик билан борган сари кўпроқ илитувчи туйгулар унинг кўнглида аста-секин липиллар эди. (20-б.)

Он всегда угрюмо сторонился людей, и над ним издевались за это. (21-б.)

U hamma vaqt adamlarni korganda xomrajab ozini cetga tartar, va şu usun hamma undan kular edi. (15-б.)

У ҳамма вақт одамларни кўрганда хўмрайиб ўзини четга тортар ва шунинг учун ҳамма уни масхара қилар эди. (28-б.)

Наташа смотрела на нее, немного прищуriv глаза, и этот пристальный взгляд сконфузил мать. (25-б.)

Nataşa anaga kozlarini biroz çmiribra j qaragan, va bu tikilib qaraş anani biraz ujtaltirgan edi. (18-б.)

Наташа опага кўзларини бир оз қисиб қаради ва бу тикилиб қарашдан она бир оз ҳижолат тортди. (33-б.)

Қолган саккизта ҳодиса романининг 4—4—7, 5—4—8, 25—17—33, 32—22—41, 32—22—42, 32—22—41, 57—38—73, 83—55—105-бетларида учрайди.

Романининг 1939 йил таржимасида русча текстдаги қўшма гап компонентлари орасида фақат вергул ё и боғловчисининг ўзигина бўлса ҳам, қўшма гап компонентлари ўртасида вергул билан ва бирга ёзилган. Улардаги вергул 1950 йил нашрида туширилган. Масалан:

В отношениях людей всего больше было чувство подстерегающей злости, оно было такое же застарелое, как и неизлечимая усталость мускулов. (4-б.)

Adamlarniң bir-biriga bolgan muamilalarida, hatinadan kora kopraq pajt pajlavci bir çahl hissi hukm surar, va u his ham pajlarniң tuzalmas harçinliqlari, çuda eskirgan bir dard edi. (4-б.)

Одамларнинг бир-бирига бўлган муомалаларида, ҳаммадан кўра кўпроқ, пайт пойловчи бир жаҳл ҳисси ҳукм сураp ва бу ҳис ҳам, мускулнинг тузалмас ҳорғинлиги сингари, жуда эскирган бир дард эди. (7-б.)

Широко открыв глаза, она смотрела на сына, он казался ей чужым. (13-б.)

Kozlarini katta ocib qaradi, va şunda oz balasi oziga jat kabi tujuldi. (9-б.)

Кўзларини катта очиб ўглига қаради ва шунда ўз боласи ўзига ёт каби туюлди. (18-б.)

...Его строгие глаза блестят мягче, голос звучит ласковее и и весь он становится проще. (28-б.)

Oqlini¹ tetik kozlari majinraq parlar, avazlari mulajimraq ciqar, va unia ozi ham butun ozgarib, soddalaşib ketar edi. (20-б.)

...унинг тетик кўзлари майинроқ порлар, овози мулойимроқ чиқар ва ўзи бутун ўзгариб, соддалашиб кетар эди. (27-б.)

Летом оно дымило густыми, желтыми испарениями и на слободку с него летели тучи комаров, сея лихорадку. (53-б.)

Jazda undan qujuq sapsariq buqkotarilar, va oşa tamandan qoqancaqa pəşşə (cvin) bulutlari ucib kelar, hamma jarga bezgak tarqatardi. (36-б.)

Ёзда ундан қуюқ, сап-сариг буғ кўтарилар ва ўша томондан посёлкага паиша (чивин) учиб келар, ҳамма ёққа безгак тарқатарди. (1958 й., 68-б.)

Романнинг оригиналида бўлмагани ҳолда, унинг 1939 йил ўзбекча босмасида қўшма гап таркибидаги *ёхуд* боғловчисидан олдин қўйилган вергул унинг 1950 йил нашрида ўринли равишда туширилган. Бу ҳодисанинг тасдиқи учун романнинг русча нашрининг 11, ўзбекча нашрларининг 8- (1939 й.) ва 15- (1950) бетларига мурожаат қилмоқ мумкин.

Романнинг русча текстида 8 та ерда вергул, 3 ерда тире ва бир ерда вергул ҳамда тире (,—) билан бир-биридан ажратилган қўшма гап компонентлари 1939 йилги ўзбекча таржимада вергул билан ажратилган. Ҳаммаси деярли эргаш гапли қўшма гап конструкциясида берилган. Уша гапларнинг компонентлари романнинг 1950 йил нашрида бир-биридан тиниш белгилари орқали ажратилмаган. Демак, 1939 йил босмасида қўшма гап компонентлари орасига қўйилган тиниш белгиси унинг 1950 йил нашрида қоидага зид равишда туширилган. Масалан:

Оставшись одна, она подошла к окну и встала перед ним, глядя на улицу. (27-б.)

Ana, ozi jalqiz qalqac, teraza janiga keldi-da, şu bojica tek turub qaldi. (18-б.)

Она, ўзи ёлғиз қолғач, дераза ёнига келди-да кўчага қараганича тек туриб қолди. (35-б.)

Когда Павлу, сыну его, было четырнадцать лет — Власову захотелось оттаскать его за волосы. (6-б.)

Oqli Pavel un tort jaşa kirkanda, Vlasov uni sacidan sudramaq havasiga tuşib qaldi. (5-б.)

Ўғли Павел ўн тўрт ёшли бўлганида Власов бир куни уни сочидан судрамоқчи бўлди. (10-б.)

— Как начнешь ты их обличать да судить — возненавидят они тебя, погубят! (16-б.)

— Sen ularni sirlarini acib, ularni qilmişlarini taraziga salabaşlasa şenga duşman boladilar, seni navit qiladilar! (1939 h., 12 б.)

— Сен уларнинг сирларини очиб, уларнинг қилмишларини тарозига сола бошласанг сенга душман бўладилар, сени нобуд қиладилар! (22-б.)

— Люди плохи, да. Но когда я узнал, что на свете есть правда, — люди стали лучше!... (16-б.)

— Ras, adam balalari jaman. Lekin dunjada haq haqiqat barligini bilganimdan keʻrin, adamlar menga jaxshi koʻlinib qaldi! 1939. (12 б.)

— Рост, одам болалари ёмон. Лекин дунёда ҳақ-ҳақиқат борлигини билганимдан кейин одамлар менга яхши кўриниб қолди! (22-б.)

— Я рад, что они тебе нравятся! — тихо сказал Павел. (54-б.)

— Sen ularni jaqtirgan bolsa, men xursandman,

— dedi Pavel ahistaгина. (37-б.)

— Уларни ёқтирган бўлсанг мен хурсандман, — деди Павел оҳистагина. (71-б.)

Тубандаги бетларда юқоридаги каби ҳодисалар учрайди: 25—17—33 (362), 33—22—42 (489), 45—30—58 (699), 50—34—64 (782), 51—35—66 (807), 64—43—82 (1021), 81—54—103 (1335). Бироқ битта сабаб эргаш гапли қўшма гапда *шунинг учун* дан кейинги вергул туширилиб, тўғри қилинган (31—60-бетлар).

Булардан ташқари, яна романнинг 1950 йил нашрида унинг 1939 йил босмасидаги бош ва эргаш гаплар орасига қўйилган вергуллар қоидага зид равишда туширилган. Улар романнинг қуйидаги бетларида: 7—13, 20—37, 54—103, 51—35—66, 8—6—11. 1950 йил нашрининг 60-бетида эса, аксинча, 1939 йил босмасининг 32-бетида эргаш гапдан кейин қўйилмаган вергул ўз ўрнига ёзилиб, унинг хатоси тuzатилган.

Русча текстда кўчирма гап охири билан автор гапи олдига, яъни икки гап орасига қўйилган бир тире, бошқа конструкциядаги вергул романнинг 1939 йилдаги ўзбекча нашрида вергул билан берилади; 1950 йил босмасида эса улар туширилади. Мавжуд қоидага кўра, бундай қилиниши тўғри бўлмас эди. Масалан:

— В тюрьме сгною, говорит! (47-б.)

— Umri izni qamaqda critaman, dejiʻil! (31-б.)

— Умрингизни қамоқда чиритаман дейди! (60-б.)

Тиренинг туширилиши. Романнинг 1939 йилдаги нашрида қўлланган тирелардан 54 таси унинг 1950 йил нашрида туширилган. Бу ҳодиса турли шарондта юз берган.

Романда эгадан кейин, ёйиқ кесим составидан олдин, тире қўйилган гаплар учрайди. Шу гаплар романнинг 1950 йил нашрида ҳам тузилиши жиҳатидан деярли айнан берилади. Шунга қарамай, улар романнинг 1950 йил босмасининг қайд этилган ўринларида ёзилмайди. Бу ҳол ҳам тиниш белгилари қўллаш системамига ва уларни ишлатиш ҳақидаги қоидаларга эътибор қилиш ортиб борганидан далолат беради. Қиёслашда ана шундай ҳодисадан 16 та учратдик. Улардан бир неча мисол келтирамиз:

— Конечно, я старая и глупая, но хорошее и я понимаю! — с легкой обидой заметила она. (25-б.)

Ana səlgina azar jegandaj qilib gapirdi:

— Albatta, men—qariliqdan alçib qalğan bir narsaman, ammo yaxşı narsalarga mening ham aqlim jetadi,—dedi. (18-б.)

Она салгина ўпкалагандай:

— Албатта мен қарилиқдан қолған бир нарсаман, ammo яхши нарсаларга менинг ҳам ақлим етади,—деди. (34-б.)

Каждую субботу к Павлу приходили товарищи, каждое собрание являлось ступенью длинной, пологой лестницы. (27-б.)

Har hafta Pavelnikiga ortaqлари келишар har bir oturiş—urun, qinqajirilib qojuqlan zatiniq raqanasiga oxşardiki. (36-б.)

Ҳар шанба куни Павелникига ўртоқлари келишар, ҳар бир ўтириш узун шотининг поғонасига ўхшардики. (36-б.)

— Христос был нетверд духом. (51-б.)

Jsa—ruhi sust adam edi. (34-б.)

— Исо руҳи суст одам эди. (65-б.)

— Я предлагаю, товарищи, бросить работу до поры, пока он не откажется от копейки... (59-б.)

Mening taklifim şuki, ortaqлар, ta u—oşa bir tjindan кесмагунса işga kirmajmiz. (39-б.)

— Менинг таклифим шуки, ўртоқлар, то у ўша бир тийин тўғрисидаги буйруғини бекор қилмагунча ишга тушмаймиз. (75-б.)

И теперь первое, что бросилось ей в глаза, это неестественная полнота девушки. (69-б.)

Su usun birinci qaraşdajaq koziga taşlangan narsa—qizqinaniq artiq daraçada bolaligi edi (47-б.)

Шунинг учун биринчи қарашдаёқ кўзига ташланган нарса қизгинанинг ғайри табиий тўлалиги бўлди. (88-б.)

Келтирилган мисоллардан англашиладики, романнинг 1939 йилги ўзбекча нашрида эгадан кейин тире қўйилишига мазкур даврдаги пунктуация қондаларига кўра ҳам, русча текстда ва унинг ўзбекчасида ҳам асос ва зарурият йўқ эди. Шунга қарамай, ўша ўринларда тире бирор тиниш белгиси қўйишга асос бўла олмайдиган қисқагина пауза туфайли ёзилган. Шундай ҳодисалар романнинг 14—10—20—14—27, 30—21—39, 30—21—40, 47—32—60, 48—32—62 (икки ерда), 36—25—47—51—35—66, 69—41—79-бетларида ҳам кўринади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, романнинг ўзбекча икки нусхасида ҳам деярли бир хил конструкцияда берилган гаплардаги эга ва кесимлар орасида, юқоридагидай мулоҳазаларга кўра, 1939 йил нашрида қўйилган тире унинг 1950 йил босмасида ёзилмаган.

Текширишимизга қараганда, «Она»нинг 1939 йил нашрида зикр этилганлардай барча ўринларда тире ёзилиши икки йўл билан юзага келган: 1) русча текстда ўшандай ўринда тире бўлса, бу

белги унинг ўзбекча таржимасида ҳам қўйилган; 2) боғлама ёки бошқа воситалар билан русча текстнинг эга ва кесими орасида ёзилмаган тире ўзбекча текстдаги эга ва кесимлар орасига қўйилган. Ҳар икки ҳолат асосида ҳам романнинг 1939 йилги ўзбекча нашрида пайдо бўлган тире унинг 1950 йил нашрида (зикр этилган ўринларида) ишлатилмаган ва шундай қилиниши тўғри бўлган. Мисоллар келтирамиз:

Наконец явился Павел и с ним два молодых человека, она знала их, оба — фабричные. (21-б.)

Nhajat, yana ikki jigitca bilan birga Pavelni ozi kelib kirdi, u jigitlarni ozi ikkavi ham — fabrikadagi balalardan bolib, kampirni ozi ozi taniş edilar. (15-б.)

Ниҳоят яна икки йигитча билан бирга Павелнинг ўзи келди.

У йигитларнинг иккови ҳам фабрикадаги болалардан бўлиб, кампирга таниш эди. (29-б.)

Интересный брак — интеллигентка и рабочий. (36-б.)

Xajr, ikkavi ozi — ujlanişasiz, bu ujlaniş qziqqina boladi: bir zjani bilan bir işci. (25-б.)

Хайр икковингиз уйланишасиз, бу уйланиш қизиққина бўлади: бир зиёли қиз билан бир ишчи. (47-б.)

— Половина сердца — любит, половина ненавидит, разве это сердце, а? (36-б.)

— Koçulni ozi jarmi sevadi, qalqan jarmi — jamañ koradi, şu ham koçul boldimi endi, э? (25-б.)

— Кўнгилнинг ярми севади, қолган ярми ёмон кўради, шу ҳам кўнгил бўлдими энди, а? — деди хохол. (47-б.)

Вся жизнь не такая... (80-б.)

Najat ham — burungida j emas... (53-б.)

Ҳаёт ҳам бурунгидай эмас... (102-б.)

Голос у нее был сочный, ясный, рот маленький, пухлый, и вся она была круглая, свежая. (20-б.)

Qizni ozi avazi — şralik aciç, aqzi kickinagina, dorda q ozi esa, jupjuma laq, taza narsa edi. (14-б.)

Қизнинг овози ширали, оғзи кичкинагина, ўзи лўппи ва сўлқулдоқ эди. (27-б.)

Работая, он свистел, и свист у него был красиво печальный. (33-б.)

Iş caçida huştak çalar, uni ozi huştagi — qajojili, lekin çraçlik ciqar edi. (23-б.)

У иш чоғида ҳуштак чалар, унинг ҳуштаги ёқимли ва мунгли эди. (43-б.)

Мисоллардагидай ҳодисалар романнинг яна қуйидаги бетларида учрайди: 12—9—17, 13—10—18, 32—22—41, 51—34—65, 60—40—77, 80—53—102.

Романнинг 1939 йил нашрида иккинчи даражали бўлақлар срасига 78 ерда қўйилган, оригиналда йўқ тире унинг 1950 йил

босмасида туширилган. Таржимадан кўринишича, тиренинг ўша ўринларда қўйилишига асосан қисқа пауза сабаб бўлган:

В этой песне не слышно было печального раздумья души, обиженой и одиноко блуждающей по темным тропам горестных недоумений, стонов души, забитой нуждой, запуганной страхом, безличной и бесцветной. (32-б.)

Bu qoşuqdan—arzuda va acciq esanki qashlarni qaranqi soqma jollarida jalqiz basiga adasib jurgan konulniq munli xajal surushlari, muhtaqlik kaltagini jegan, qorquvdan jurak aldirib qaloqan ruhsiz va rangsiz konulniq sajhaları eşitilmas edi. (22-б.)

Бу қўшиқдан орзуда ва ачиқ эсанкирашларнинг қоронғи сўқмоқ йўларида ёлғиз бошига адашиб юрган кўнгилнинг мунгли хаёл суришлари, муҳтожликда қолган, қўрқувдан юрак олдириб қўйган, руҳсиз ва рангсиз кўнгил наволари эшитилмас эди. (42-б.)

— ...Может, он увидит, что все против него направлено,— как, примерно, бог церковный. (52-б.)

—...intimalki, u, hamma narsaniq, cunanci ajtajik, ibadatchana-dagi xudaniq—oziga qarshi qaratchoqanin koqar. (35-б.)

— ...эхтимолки, у ҳамма нарсанинг, чунончи айтайлик, ибодатхонадаги худонинг ўзига қарши қаратилганини кўрар (65-б.)

Они приучили ее слышать слова, страшные своей прямоюй и смелостью... (51-б.)

Ular anani—toqirliq va çur'at çhatidan çuda mudhiş sozlarni eşitmaqqa orgatdilar. (35-б.)

Улар оқани тўғрилиқ ва журъат жиҳатидан жуда мудҳиш сўзларни эшитмоққа ўргатдилар. (67-б.)

Мисоллардан кўринадики, ўзбекча текстнинг 1939 йил нашрида қайд этилган ерларда тире ёзилишига на русча текстда ва на ўзбекча қоидада асос йўқ. Шунинг учун ҳам романнинг 1959 йил босмасида уларнинг туширилиши мувофиқ бўлган.

Иккинчи даражали бўлақлар орасидан тушириб қолдирилган 13 та тире романнинг 13—10—19, 28—19—37, 32—22—42, 32—22—42, 47—32—60, 56—32—71, 57—38—73, 62—41—79 (икки ерда), 62—42—80, 60—46—87, 69—46—87 (икки ерда) саҳифаларида кўринади.

Бир ўринда иккинчи даражали бўлақ билан эга ўртасига қўйилган тиренинг (1939 й., 42-б.) туширилганини ҳам қайд этиш керак (1960 й., 80-б. оригиналда тире йўқ).

Булардан ташқари, оригиналда иккинчи даражали бўлақлар (18-б.) ва уюшиқ кесимлар орасида (ва билан) ёзилган (28-б.) тире 1939 йил таржимасида айнан берилади (13, 20-бетлар). Бироқ улар ҳам 1950 йил таржимасида тушириб қолдирилади.

Русча текстда қўшма гап компонентлари орасида ўринли равишда қўйилган тиренинг ўзбекча таржиманинг 1939 йил нашридаги қўшма гап компонентлари ўртасига қўйилиши, гаплар структурасига кўра, мувофиқ бўлиб чиққан. Бироқ улар романнинг 1950 йил таржимасида негадир туширилган. Масалан:

— Вы подумайте: был Павел — были книжки и бумажки... (64-б.)

— Oziñiz oqılab koriñ: Pavel barida — ktabcalar ham bar edi qaçazlar ham... (43-б.)

— Узингиз ўйлаб кўринг: Павел бориде китобчалар ҳам бор эди, қоғозлар ҳам... (82-б.)

— А что ж? — отозвался он. — Коли вы читали, легко вспомнить. Не будет чуда — нет худа, а будет чудо — не худо. (84-б.)

— Nmasi bar? — deb çavab berdi Andrej. Bir marfa oqub oʻtgan bolsañiz — eslaş asan. Bolsa — davlat jetadi bolmasa — nmamiz ketadi! (55-б.)

— Нима қипти! — деб жавоб берди Андрей. — Бир марта ўқиб ўтган бўлсангиз эслаш осон. Бўлса давлат етади, бўлмаса нима-миз кетади. (106-б.)

Тиниш белгилари орттирилиши. Роман таржимасининг бир-бирига қиёслаган қисмимизда (асосан ўхшаш конструкцияларда), унинг 1939 йил нашрида тиниш белгилари қўлланмаган 50 ерда 1950 йил босмасида янгидан вергул ишлатилганини аниқладик. Бу нашрда орттирилган вергуллар кўпроқ ажратилган иккинчи даражали бўлақларга муносабат нуқтаи назардан ишлатилган бўлса (28-та), бир қисми қўшма гап компонентлари орасида, ундалмаларга ва бошқа бир қатор сўзларга боғлиқ ҳолда қўлланган. 1950 йил нашрининг ана шундай ўринларида вергул орттириш тажрибаси асосан ажратилган иккинчи даражали бўлақларда ҳамда қўшма гап компонентлари орасида муваффақиятли чиққан.

Ажратилган иккинчи даражали бўлақларда вергул ишлатилишининг орттирилиши. Романнинг 1939 йил нашридаги ажратилган иккинчи даражали бўлақларда вергул қўлланмаган 19 ерда унинг 1950 йил нашрида вергул ишлатилган. Буларнинг 15 таси оригиналда вергул ишлатилиши билан ҳам мос бўлиб тушган, 4 таси ундай эмас, холос.

Бундай ўринларда вергулнинг орттирилиши, фактларнинг кўрсатишига қараганда, кўпроқ равишдош оборотларда кўринади. Уларнинг олтитасини мисол тарзида келтирамиз:

Собрав все силы, стараясь говорить меньше, она сжала руку сына... (62-б.)

Butun kucini jiçib, gapni kamraq qilişga trişib ana, oqliñi qolini qisdi... (41-б.)

Бутун кучини йиғиб, гапни камроқ қилишга тиришиб, она, ўғлининг қўлини қисди... (78-б.)

Когда они ушли, она заперла дверь и, встав на колени среди комнаты, стала молиться под шум дождя. (67-б.)

Ular ciqib ketgac ana esikni berkitdi va, ujniñ orta jerida tiz cokib alib, jamqir tavuşu astida ibadat qimmaqqa boşladi. (44 б.)

Улар чиқиб кетгач, она эшикни беркитди ва уйнинг ўртасида тиз чўкиб, ёмғир товуши остида, ибодат бошлади. (85-б.)

Мягко приставая к стеклам, они бесшумно скользили вниз и таяли, оставляя за собой мокрый след. (69-б.)

Ajnalarga kelib jumshaqqina sujkangas, ular unsizgina jumalainib qujuqa tuşalar va, ketlarida nэм bir qaldirib erib joqalar edi. (46-б.)

Қор ойнакларга келиб юмшоққина суйкангач, увиб тушиб кетар ва нам из қолдириб, эриб йўқолар эди. (88-б.)

Девушка быстро расстегнула пальто, встряхнулась, и с нее, точно листья с дерева, посыпались на пол, шелестя, пачки бумаги. (68-б.)

Qiz, darhal paltasiniñ tugmalarini jecib ustini qaқdi va undan, daraxtdan tokilgan barglar kabi toda qaқaz şitirab tuşib, jerlarga ac ildi. (46-б.)

Қиз, дарҳол пальтосининг тугмаларини ечиб, устини қоқди ва ундан, дарахтдан тўкилган барг каби, бир тўда қоғоз шитирлаб тушиб ерга сочилди. (88-б.)

Егор, помолчав, прошелся по комнате, потом подошел к ней и сказал: (75-б.)

Jegor biroz çim qalқas, ujni bir-ikki ajlandi, sonra unga jaқin kelib dedi...(50-б.)

Егор, бир оз жим қолгач, уйни бир-икки айланди, сўнгра онага қараб деди: (95-б.)

И, незаметно вынимая книги, пачку за пачкой, совала их в руки братьев. Каждый раз, когда книги исчезали из ее рук, перед ней вспыхивало желтым пятном, точно огонь спички в темной комнате, лицо жандармского офицера, ... (76-б.)

Har daʻfa, qolidaқi ktab bolak qolqa otgac, uniñ koz aldiga xuddi qaraқqi uјda qaқilqan gugurt kabi, sariқ bir daқ halida Gandarma ofitseriniñ juzi kelib kondalañ bolar...(41-б.)

Ҳар дафъа, қўлидаги китоб бўлак қўлга ўтгач, унинг кўз олдига, худди қоронғи уйда чақилган гугурт каби, сариқ бир доғ ҳолида жандарма офицерининг юзи келиб кўндаланг бўлар... (97-б.)

Мисоллар кўрсатадики ажратилган иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда орттирилган вергуллар мавжуд қоидамизга мос бўлиб тушган.

Юқоридагидай фактлардан 12 таси романнинг 3—3—5, 10—8—15, 13—9—18, 15—11—21, 16—12—22, 32—22—41, 37—25—48, 45—30—58, 72—48—9, 74—48—92, 72—47—91, 80—53—102-бетларида кўринади.

Кўшма гап компонентлари орасида вергул ишлатилишининг орттирилиши. Бундай ҳодисадан бешта учратдик. Оригиналда ўша 5 та кўшма гап компонентлари орасида асосан вергул бўлган. Шу вергуллар романнинг 1939 йилда нашр этилган таржимасида тушириб қолдирилган. Улар 1950 йил босмасидаги кўшма гаплар компонентлари орасида ёзилган. Масалан:

Довольно много ему в голову вколачивали, чего он не желал совсем — будет! (52-б.)

Joq jerdagi bəla-battarlarni, ozi istamasa ham uniñ mijasiga xob tuldurdilar, bəs endi! (35-б.)

Иўқ ердаги бало-бадтарларни, ўзи истамаса ҳам, унинг миясига хўп тўлдирдилар, бас энди! (60-б.)

Видно, все из меня было выбито, заколочена душа наглухо, ослепла, не слышит... (79-б.)

Bu kaltaklarniñ zarbidan menda hec narsa qalmaqan koñlim taqataq berkitilgan, kuzu kər bolgan, hecnarsani esitmajdiganda oxşajdi... (53-б.)

Бу калтакларнинг зарбидан менда ҳеч нарса қолмаган, кўнглим тақатақ беркитилган, кўру кар бўлган ҳеч нарсани эшитмайдиганга ўхшайди. (100-б.)

Романнинг қуйидаги саҳифаларида ҳам юқоридагидай фактлар бор: 53—96, 55—37—70, 69—68—46—87. Бир ўринда уюшиқ кесимнинг равишдош шаклигидан сўнг (1950, 85-б.) вергул қўйилиши ҳам ўринли бўлган; романнинг 1939 йил нашрининг (46-бет) ўша ерида вергул қўйилмаган экан. (Оригиналда ҳам вергул бор).

Ундалмаларга боғлиқ ҳолда вергул ишлатилишининг орттирилиши. Романнинг оригиналида ундалмага боғлиқ ҳолда қўйилган 6 та вергул унинг 1939 йилда босилган ўзбекча таржимасида туширилиб қолдирилган бўлса-да, улар 1950 йилда нашр этилган таржимада ундалмаларга боғлиқ ҳолда яна қўлланганлар. Масалан:

— Затем, мамаша, я приступлю к делу. (64-б.)

Sonra bibiçan meniñ darnañ işga başlaşım lazim. (43-б.)

«Сўнгра, бибижон, мен дарҳол иш бошлашим лозим». (81-б.)

Юқоридагидай ҳодисалар (6 танинг 4 таси) романнинг 25—17—33—30—20—40, 46—31—59, 48—33—62-бетларида учрайди. Шунингдек, 1950 йил нашрининг икки ери (25—18—34, 52—35—68-бетлар)да ундалмаларга боғлиқ равишда вергул қўйилган.

Юқорида келтирилганлардан ташқари, 1950 йил нашрида 1939 йил нашрига қўшимча равишда ўн беш ерда вергул ишлатилади. Улар гапдаги *сўнгра* (6-б.) (2 ерда), (16, 17 ва 99-бетларда), (18—33, 84, 101-бетларда), (16, 79, 93-бетларда), *лекин* (30, 102-бетларда) сўзларидан кейин қўйилган. Текстнинг синтактик-семантик мазмунига қараганда, ўша вергулларнинг ҳаммаси деярли ўринсиз ишлатилган.

Романни 1939 йил нашрида *ғўр азоби турмуш* (17-б.) таркиби орасида ҳеч қандай тиниш белгиси бўлмагани ҳолда, у таркиб 1950 йил босмасида *ғўр азоби, турмуш* шаклида (бир вергул орттирилиб) берилган. Демак, мазмун бузилган. Романнинг шу нашрида ўшандай ўринсиз орттирилган вергул (85-бетда) унинг 1939 йил босмасида ёзилмаган экан. Бироқ қуйидаги таркиб орасига тире қуйиб, романнинг 1950 йил нашрида тўғри иш қилинган: худо уйи — черковга (44-б.). Бу таркиб романнинг 1939 йил нашрида тиниш белгисиз берилган экан (23-б.).

Юқорида «Она» романининг 1939 ва 1950 йил нашрларининг 17 қисми (1950 йил босмаси бўйича 107 бети) тиниш белгилари қўлланиши жиҳатидан қиёсланди.

Қиёслашимиз икки наشري ўртасида 11 йил фарқи бўлган икки нусханинг тиниш белгилари ишлатилиши бўйича бир-биридан 387 та тафовутга эга эканини кўрсатди. Мавжуд қондаларга мослиги жиҳатидан, 387 та тузатишдан 241 таси ўринли бўлган. Барча тафовут эса қуйидаги ҳолат ва фактларда содир бўлган.

1. Нуқта ундов ва сўроқ белгиси билан; сўроқ белгиси кўп нуқтали сўроқ билан; ундов белгиси сўроқли ундов белгиси билан; кўп нуқтали ундов белгиси кўп нуқта билан алмаштирилган. Демак, ўзгариш гап охирида қўлланувчи (кўп нуқтанинг ҳам шундай вазифадагисини) тиниш белгиларини ўзаро алмаштириш доирасида юз берган. 32 тага етган бу ўзгаришдан 24 та алмаштириш нотўғри бўлган. Бу 24 та ҳодисанинг барчасида ҳам 1939 йил нашрида қўйилган белгилар тўғри бўлиб чиқди, чунки у нашрда оригиналнинг ўринли қўйилган белгисини сақлашга эътибор берилган.

Ана шундай йўл туфайли романинг 1939 йил нашрида ўзга ифодали конструкцияларда ўринли қўйилган нуқта, ундов белгиси ёки вергул ўрнига алмаштирилган 10 ердаги тиниш белгиси кўпи вергул, бир қисми икки нуқта, қисмани ундов белгисидан 7 тасида аввалги (1939 йилги) нашрнинг ҳақли экани билинди. Шунингдек, романинг 1950 йил нашрида қўшма гаплар компонентларига боғлиқ ҳолда 9 ерда ўзгартирилган тиниш белгиларидан 4 таси ҳамда 5 та гап охиридаги нуқта (3 таси вергулга, 2 таси нуқтали вергулга)нинг ҳаммаси нотўғри алмаштирилган.

2. Нуқтали вергул ва икки нуқта билан вергул, тире билан вергул, вергул билан тире, вергул билан нуқтали вергул алмаштирилган. Демак, икки нашр ўртасидаги тафовут гап ичида қўлланадиган тиниш белгиларини ўзаро алмаштиришда кўринган. Нуқтали вергулнинг 10 жойда вергулга алмаштирилганининг 6 таси, тиренинг 11 жойда вергулга алмаштирилганининг 9 таси ва 7 жойда вергул ўрнига нуқтали вергул ёзилиши тўғри чиққан; икки нуқтанинг 5 жойда вергул билан алмаштирилишининг барчаси нотўғри бўлган.

Бу алмаштиришлар уюшиқ бўлаклар, изоҳловчи ва изоҳланмишга, қўшма гап компонентлари ҳамда ундалма каби факторларга боғлиқ ҳолда содир бўлган.

3. Гап ичида қўлланадиган тиниш белгиларидан (баъзангина ёзилмай қолдирилган қўштирноқ ва икки нуқтани ҳисобга олмганда) романинг 1939 йил нашрида ишлатилган вергул ва тирелардан 218 таси туширилган. Булардан туширилган вергуллар 164 экан. Текширишимизга кўра, туширилган вергуллардан 45 таси эга ва кесимга боғлиқ ҳолда, эгадан кейин, 20 таси иккинчи даражали бўлақлардан сўнг, 30 таси асосан уюшиқ бўлақлар ва қўшма гап компонентлари орасида боғловчилар билан бирга келган экан. Асос эътибори билан айтганда, улар романинг

1939 йил босмасида озгина пауза сезилган ерларга қўйилган эканлар. Шу белгиларнинг романнинг 1950 йил нашрида ўша ўринларда кераксизлигидан ва қоида нуқтаи назаридан ҳам туширилиши тўғри бўлган. Бу нашрда ёзилмай қолдирилган 94 та вергулдан 47 таси романнинг 1939 йил босмасида ажратилган иккинчи даражали бўлақларга, 19 таси қўшма гапларнинг компонентларига, қолганлари гап бўлақлари билан грамматик жиҳатдан боғланмаган сўзларга боғлиқ ҳолда қўлланган экан.

Туширилган 54 та тиредан 29 таси эга ва кесимга, 21 таси иккинчи даражали бўлақларга, 4 таси эса қўшма гапларнинг компонентларига боғлиқ ҳолда қўйилган экан. Қайд этилган тирелардан охирига 4 тасининг туширилиши қоидага зид бўлган.

4. Қийёслашимиз романнинг 1950 йил нашрида, унинг 1939 йил босмасида қўлланган тиниш белгиларидан ташқари, яна 40 та вергул янгидан қўйилганини кўрсатди. Буларнинг ишлатилиши мавжуд қоидаларга мос бўлиб, уларнинг 21 таси ажратилган иккинчи даражали бўлақларга, қўшма гапларнинг компонентларига, ундалмаларга ва бошқа бир қатор сўзларга боғлиқ ҳолда қўйилган. Ҳамма орттирилган вергуллар мавжуд қоидаларга мос тушган.

«Қутлуғ қон» романи бўйича

Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи 1941 йилда нашр этилади. Романнинг шу нашри билан унинг 1957 йил босмасида тиниш белгилари қўлланишини бир-бирига солиштирдик. Қийёслашда икки нашрнинг синтактик структура жиҳатдан бир-биридан деярли фарқи бўлмаган текстларини кўздан кечирдик. Текшириш тиниш белгилари ишлатилиши жиҳатидан бу романнинг икки нашри орасида ҳам бирмунча фарқли ўринлар борлигини кўрсатди. Булар ҳам, «Ўтган кунлар»дагидек, гап охирида ва гап ичида келадиган тиниш белгиларини бир-бирига ёки гап охиридаги ишоралар билан гап ичида қўлланадиган баъзи ишораларни ўзаро алмаштирилишида, тиниш белгиларнинг туширилиши ҳамда орттирилишида кўринди. Буларнинг ҳам ҳар бирини етарли фактлар билан кўриш ва тўлароқ таҳлил этиш тиниш белгилари қўлланиши принципining 40 ва 50-йилларда қайси томонга қараб ривожланганини яхшироқ аниқлашга имкон беради.

Гап охирида келадиган тиниш белгиларининг бир-бирига алмаштирилиши. Бундай алмаштириш ҳодисаси романда 18 та кўринади. Улардан 13 таси романнинг 40—35, 69—61, 80—77, 73—65, 97—87, 33—28, 73—65, 105—94, 94—84, 98—58, 101—91, 105—94, 105—94-саҳифаларида учрайди. Булардан учтадан ердаги сўроқ билан ундов борлиги ва кўп нуқтали сўроқ ҳамда икки ердаги ундов белгиси сўроқ аломатига, уч ердаги кўп нуқта бир нуқтага, икки ердаги нуқта ундов белгисига алмаштирилган. Ҳар бир ҳодисадан биттадан мисол келтирамиз:

— Ziqla adəmmidi u?..— başını kotarmaj sorədi Jolci.

— Зиқна одаммиди у?— бошини кўтармай сўради Йўлчи.
(65-6.)

— Assalam,— Jolci ornidan turdi—tojda korinmadiniz, Səlim akal

— Dokande edim.

— Ассалом,— Йўлчи ўрнидан турди,— тўйда кўринмадингиз,
Салим ака?

— Дўконда эдим... (84-6.)

— .Kəminənin dərdi endi bir ʔərəçə ənləşildimi? Millij sərə-
mijə usul icsajlik.

— ...Kaminaning dardi endi bir daraжа англашилдими?
Миллий сармоя учун ичайлик! (88-6.)

— ...Peterburgga qajtqaniqizdə, oz təəssuratinisni pajtəxt xanim-
lərigə sozləb bersəqiz, əçik bir pəemə kəbi tinləjəcəklərigə şubhe
qilməjmən...

— ...Петербургга қайтганингизда ўз таассуротингизни пой-
тахт хонимларига сўзлаб берсангиз, ажиб бир поэма каби тинг-
лаякларига шубҳа қилмайман. (94-6.)

Мисолларнинг текстлари мазмунидан англашиладики, роман-
нинг 1957 йил нашрида унинг 1941 йил босмасидаги айрим гап-
ларнинг охиридаги тиниш белгиларининг алмаштирилиши ўрин-
ли бўлган. Текстлар келтирилмаган биттадан бошқа алмашти-
ришлар ҳам мувофиқ чиққан. Қуйидаги текстдагина кўп нуқтали
сўроқ белгисининг сўроқ аломатига алмаштирилиши тўғри бўл-
маган. Мазмунига кўра, у ундовли сўроқ белгисига алмаштири-
лиши лозим эди. Масалан:

— Nmə dejsiz,— həjratlənib dedi Tölci— ozi bolməsə, əşulə
qəerdan?..

— Нима дейсиз,— ҳайратланиб деди Йўлчи,— ўзи бўлмаса,
ашула қаердан? (28-6.)

18 та алмаштиришдан қолган 5 тасининг ҳар бири биттадан
ҳодиса сифатида учрайди. Уларнинг тексти билан келтириб ал-
маштириш ўринли бўлганини кўрсатади. Масалан: 25, 439, 489,
579, 768 карт.

— Nma işin bar? (6-6.)

— Нима ишинг бор? (7-6.)

Bu saddə səminij, namusli qişlaqi sezlorini axurigacə eşitişga
bərdaş qilməj, tezraq qacişqa intilarkən, qiz uniq qollərini ahistə-
ginə uşlədi.

Бу содда, самимий, номусли қишлоқи қизнинг сўзларини охи-
ригача эшитишга бардош қилмай, тезроқ қочишга интиларкан,
қиз унинг қўлларини оҳистагина ушлади... (43-6.)

Hammasini sinadik. Xatinini ham kambəqalliq jiqitdi, bu jerdə-
gi aqir iş nabad qildi. Bu tamanlarga andak fikir jurguzib, kejin
gapirin Jarmat aka! (54-6.)

Ҳаммасини синадик. Хотинимни ҳам камбағаллик йиқитди,
бу ердаги оғир иш нобуд қилди. Бу томонларга андак фикр юр-
гизиб, кейин гапиринг, Ёрмат ака. (48-6.)

—Barəsənmi, Oraz!...(64-б.)

— Борасанми, Уроз?.. (56-б.)

Uni həm kördik, bənihəjat zərur nərsə, kredit prəsənt, zəvəd, kəmpəniyə, jənə birmunca sozlər barki, həşmənəsi nuqul fəjdəli nərsələr. Sizlərnikiçi? Cərijdə jənə nmə, məşmüə!..Təvbə. (84-б.)

Уни ҳам кўрдик, бениҳоят зарур нарса; кредит, процент, завод, компания, яна бирмунча сўзлар борки, ҳаммаси нуқул фойдали нарсалар. Сизларники-чи? Жарийда, яна нима, мажмуа! Тавба! (75-б.)

Тиниш белгиларини алмаштириш гап охирида ишлатиладиган ишоралар билан гап ичида қўлланадиган белгилар ўртасида ҳам юз берган. Ана шундай алмаштириш, тиниш белгиларни ишлатилиши жиҳатидан, ё айрим гапни қўшма гап компонентидай, ёки қўшма гапни айрим-айрим гапдай кўрсатади. Бундай алмаштиришнинг ўринли чиққан 10 тасидан биттадани нуқта билан, вергул ва шки нуқта; 8 таси икки нуқта билан нуқта ўртасида юз берган. Шулар романнинг 6—6, 12—10, 20—18, 38—33, 44—38, 68—60, 71—63, 83—74, 86—77, 89—79-бетларида учрайди. Шулардан бир неча мисол:

U ustəniñ qolıqə tuşa—tuşa xob ezilgən, qarni rəsaq, cirkin kəttə səməvərnıñ aldido jaqac jekəsini qisib oturəg. Kəlgən-kotgən adəmlər blan uncalik isi joq... (6-б.)

У устаниң қўлига туша-туша хўб эзилган, қорни пачақ, чиркин катта сэмәвәрнин алдидо жақас јелкәсини қисиб отурәг, кәлгән-котгән адәмләр блан унчалик isi joq... (1957 й., 6-б.)

—Хəfə bolaməñ aka,—deqanniñ jekesini qaqib jupetdi Jolci,—fəlakət eməs ərəvə sinədi, tuzətılədi.

—At-ərəvə osimniki bolsajdi cərgə quləb kətsə həm məjljidi... (44-б.)

— Хафа бўлманг, ака,—деҳқошнинг елкасини қоқиб юпатди Йўлчи,—фалокат эмас, арава синади, тузатилади.

— От-арава ўзимники бўлсайди, жарга қулаб кетса ҳам майлиди... (38-б.)

U Təntibajvəccəniq baqıdəgi ucərəşuvden soq Nurini korməgon bolsə ham. unın osə voqtdəgi həjəcan blan ejtgon sozlərigə işanabasləgən edi: „Qiz meni sujməsə, ketimdən qidirib jurədimi? Qorqməsdən, tutulib qalqanda gəp-zos bilişni nəzər-psənd qilməsdən, kəcəsi janimga ciqarmıdı?“ deb ojləgən edi. (89-б.)

У Тантибойваччининг боғидаги учрашувдан сўнг Нурини кўрмаган бўлса ҳам, унинг ўша вақтдаги ҳаяжон билан айтган сўзларига ишона бошлаган эди. «Қиз мени севмаса, кетимдан қидириб юрадими? Қўрқмасдан, тутулиб қолганда гап-сўз бўлишни назар-писанд қилмасдан, кечаси ёнимга чиқармиди?» деб ўйлаган эди. (70-б.)

U...cəvab berdi.

—Bilməjmən tutgən cəjimini almədimi, ja qəşini ucurmədimi, xulləs, cəhlimni cigardi la'nəti...

У... жавоб берди:

— Билмайман, тутган чойимни олмадими, ё қошини учирмадими, хуллас, жаҳлимни чиқарди, лаънати. (61-б.)

Икки нуқтани нуқта билан (2 ерда), нуқтани нуқтали вергул билан (1 ерда) алмаштириш бўйича кўринган 3 ҳодиса тўғри бўлмаган. Текстлар мазмуни бу масалада романнинг 1941 йил наشري тутган йўлнинг мувофиқлигини кўрсатади. Масалан:

Нəқ peşин vəgʻtida, Jarət saј—nan alib kelđi, ularni jerga qojməsdən, Jolcini kajidi:

— Tez siqin-e...kunninđ issiqini sezəsizmi? (28-б.)

Нақ пешин вақтида Ёрмат чой-нон олиб келди, уларни ерга қўймасдан, Йўлчини койиди.

— Tez чиқинг-э... Куннинг иссиғини сезасизми?! (25-б.)

Keјin „cu“ deb atga qəmcı urəkən, Jolciga qicqirdi:

— Nav, jgit, kecagi carıqni bitrib qojin; (42 б.)

Кейин «чу» деб отга қамчи ураркан, Йўлчига қичқирди:

— Ҳов, йигит, кечаги чопиқни битириб қўйинг! (37-б.)

Qarşidəgi saјxanəci ucqun teğışi blan guv ələngaləncı qirindi bolsə, bunisi ələngəni sondiruci hol tenkə. Saјxanədə adəm kor. (43-б.)

Қаршидаги чойхоначи учқун тегиши билан гув алангаланувчи қиринди бўлса, буниси алангани сўндирувчи ҳўл тўнка; чойхонада одам кўп. (37-б.)

Мисол ва таҳлилларимиздан кўринадики, 18 та гап охирида алмаштирилган белгилардан 17 таси гапларнинг мазмунига мос бўлиб тушган, биттасидагина романнинг икки наширида ҳам мувофиқ белги қўйилмаган. Унда гап мазмунига кўра, сўроқ ва ундов белгиси бирга ёзилмоғи лозим эди. Булардан ташқари, айрим гап ёки қўшма гап компонентлари орасида тиниш белгиларининг алмаштирилиши бўйича кўринган 10 та ҳодисада ҳам романнинг 1958 йил наширида тутилган йўл тўғри бўлган. Бироқ уч ўриндаги алмаштириш тўғри бўлмаган. Бу ўринда 1941 йил наشري қўллаган тиниш белгилари мувофиқ эди.

Гаплар охири билан боғланган ҳолда тиниш белгиларини ўзгартиришда романнинг 1958 йил наширида тутилган йўл шундан далолат берадики, гапларнинг мазмунига, уларнинг мазмун муносабатлари ва грамматик структураларига қараб тиниш белгилари ишлатиш кундан-кунга ривожланган, уларда камолотга томон йўналиш юз берган. Демак, романнинг бу наширида унинг 1941 йил босмасидаги шу соҳа бўйича йўл қўйилган хатолар кўрсатилган ўринларда тузатилган.

Гап ичида келадиган тиниш белгиларини алмаштириш. Бундай ҳодисадан 28 та учратдик. Булардан нуқтали вергул ҳам, тире ҳам 6 тадан ерда баён аломати билан; вергул 6 ерда, нуқтали вергул 3 ерда тире, 3 ерда эса баён аломати билан; баён аломати 1 ерда нуқтали вергулга ҳамда қўштирноқ 2 ерда вергул билан алмаштирилган. Улар романнинг 6—6 (3 ерда), 11—10, 12—10, 15—13, 20—18, 20—18, 23—21 (икки ерда), 37—32, 46—40, 48—42 (2 ерда), 65—58, 68—60, 69—62, 71—63, 72—64

(2 ерда), 82—73, 85—76, 98—87, 99—89, 101—91, 104—93, 106—95, 107—96-бетларида учрайди. Булардан 97-бетдаги тиренинг вергулга, 106-бетдаги вергулнинг нуқтали вергулга алмаштирилиши мавжуд қоидаларга мос бўлиб тушмаган. Улар 1941 йил нашридагидай берилиши керак эди. Масалан:

...Abdulxaliq baj qashini cmirib, uñickə-xatin caliş avazi blən gərgə ərələşdi:...(97-б.)

...Абдулҳолиқбой, қошини чимириб, ингичка, хотинчалиш овози билан гапга аралашди... (32-б.)

Jolci ertələb ujqanərkən, jrik qar parcələri xizmət kərxananin kickinə derəzəsizə urular, unin siniq ajnəsiden uj icigə həm ucib kirar, nəm tə'siridə eski nəmət qolənsə is tərqətər edi. (105-б.)

Йўлчи эрталаб уйғонаркан, йирик қор парчалари хизмат қорхонанинг кичкина деразасига урилар, унинг синиқ ойнасидан уй ичига ҳам учиб кирар; нам таъсирида эски намат қўланса ис тарқатар эди. (95-б.)

Бошқа саҳифалардаги алмаштиришлар мувофиқ. Уларнинг айримларини мисол тарзида келтирамиз:

Қорикдән отиш блəнақ гузар бəшлəнди: кəсəниң икки таманидə bir-birigə qərsi икки сажханə; bur qəssab dəkani, bunin janigə suqulgan kickinə баqqalciliq. (6-б.)

Кўприкдан ўтиш биланоқ гузар бошланди: кўчанинг икки томонида бир-бирига қарши икки чойхона, бир қассоб дўкони, бунинг ёнига суқулган кичкина боққолчилик. (6-б.)

Havuzdən jigirma qədəmlər nəridə tərft tamani aciq, ustunləri srajli nəqsləngən, erdən odəm boji bələnd kətərilib solingən kətətginə şijpan: bunin atrafi gulzar. (12-б.)

Ҳовуздан йигирма қадамлар нарида тўрт томони очиқ, устунлари чиройли нақшланган, ердан одам бўйи баланд кўтарилиб солинган каттагина шийпон; бунинг атрофи гулзор. (10-б.)

Adəmlər bir pəstginə jajilib, haj-huj blan qirilgan-qaqrəgan halqumlərini həlləjbəşlədilər. (65-б.)

Одамлар бирпасгина ёйилиб, ҳой-ҳуй билан қирилган, қақраган халқумларини ҳўллаша бошладилар. (58-б.)

...„Atəbaj ortaga kši qojdiribdi, kicik əqligə sizni sərətibdi.“ (50-51-б.)

...«Отабой ўртага киши қўйдирибди: кичик ўғлига сизни сўратибди»; (44-б.)

...Men seniki: atam, anam zorləb bir bajvəccəga uzetədi: (107-б.)

...Мен сеники, отам, онам зўрлаб бир бойваччага узатади. (96-б.)

Гап ичида қўлланадиган тиниш белгиларини бир-бирига алмаштириш бўйича келтирилган мисоллар тексти ҳамда тексти келтирилмаган фактлар бу ҳодиса кўпинча қўшма гап ва уюшиқ бўлақларнинг компонентлари орасида юз берганини кўрсатади. Ажратилган бўлақларга боғли ҳолдаги алмаштиришлар бир нечтагина кўринди, холос. Алмаштиришнинг яқин ҳаммаси деярли қоидаларга мос. Демак, ўринли алмаштириш бўлганидан англа-

шиладики, гап ичида қўлланадиган тиниш белгиларини гап қисмларининг маъно ва грамматик муносабатларга мувофиқ равишда ишлатишга бўлган эътибор анчагина ортган.

Гап ичида қўлланадиган тиниш белгиларининг туширилиши. Бу ҳодиса фактлари кўпроқ вергулнинг, баъзан қўштирноқ ва тиренинг туширилишида кўринади.

Вергулнинг туширилиши. Мазмун ва ундаги оттенкалар ифодаси талаб қилмайдиган ерларда ҳам вергул ишлатилгани намунаси романнинг 1941 йил нашрида анча-мунча учрайди. Улардан бир қанчаси романнинг 1957 йил босмасида туширилади.

Фактларни ўрганишимиз туширилган вергуллар романнинг 1941 йил нашри текстида кўпроқ эгадан сўнг, гоҳо кесимдан олдин ёки кейин; бир қанча ўринларда иккинчи даражали бўлақлар ва айрим қўшма кўп компонентлари орасида уларнинг ўринсиз қўлланганини кўрсатди. Уларнинг кераксиз ерларда ишлатилишига мазкур ўринлардаги пауза сабаб бўлгани кўринади. Фактлар келтирамиз:

Эгадан кейинги ёхуд олдинги вергулнинг туширилиши. Бу ҳодисани 14 ерда учратдик. Улар романнинг: 10—9, 11—10, 11—10, 15—13, 18—15, 23—20, 58—59—52, 70—71—62, 71—63, 72—64, 85—75, 91—81, 100—90, 107—96-бетларида экан. Булардан 10 тасида эгадан сўнг, қолган тўрттасида кесим билан эга ўртасида (эгадан олдин) қўйилган вергуллар туширилган. Тубанда ҳар икки тур ҳодисадан айрим мисоллар келтирамиз:

...Kicik aajar juzi, xerazniq taçisidəj qip-qizil... (11-б.)

...Кичик айёр юзи хўрознинг тожисидай қип-қизил... (10-б.)

...Səhərdagi havliqizga kelganim, qirə-şirə jadimdə bar... (10-б.)

...Шаҳардаги ҳовлингизга келганим ғира-шира ёдимда бор... (9-б.)

Ajam, başaq terdi. (15-б.)

Аям бошоқ терди. (13-б.)

Bəzemi, əraqmi musolləsmi, kanjəkmi.—qəjməjdi, eşan
(70—71-б.)

Бўзами, арақми, мусалласми, коньякми, қўймайди эшон. (63-б.)

—Zjan?—Mirzəkərimbajniq, kəzi ojnəb ketdi.—Zjan kərsə, ntaga ciqaradi, haligi amin? (75-б.)

—Зиён?—Мирзакаримбойнинг кўзи ўйнаб кетди.—Зиён кўрса, нимага чиқаради ҳалиги амин? (75-б.)

Иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда қўйилган вергулнинг туширилиши. Бундай ҳодиса романда 14 та экан. Шулардан 9 таси романнинг 1941 йил босмасида 5, 48, 75, 86, 88, 93, 95, 99, 102-бетларида иккинчи даражали бўлақлар орасида; 1 таси (38—39 да) иккинчи даражали бўлақдан кейин, кесимдан олдин 4 таси 48, 58, 63, 96—97-бетларида кесимдан кейин, иккинчи даражали бўлақдан олдин, ёзилган бўлиб, шулар романнинг 1957 йил (5, 42, 66, 77, 79, 83, 85, 89, 92, 33, 51, 56, 97-бетлари-

да) нашрида туширилган. Вергулларнинг ана шу ўринларда туширилиши мувофиқ бўлган. Улардан бир нечта мисоллар келтирамиз:

...At-arəvə kətərgən cən...juzlərgə, qizqin temir ucquni kabi arışəg, nəfəsni bəqəg edı. (5-б.)

..От-арава кўтарган чанг... юзларга қизғин темир учқуни каби ёпишар, нафасни бўғар эди. (5-б.)

Тəj təqrisidə şundəj, dedi:... (48-б.)

Тўй тўғрисида шундай дейди: (33-б.)

Романнинг 1941 йил нашрида ажратилган иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда қўйилган 25 ердаги вергул унинг 1957 йил нашрида туширилган. 16 ерда туширилган вергул асосан равишдош оборотларга (баъзиси оборот эмас) боғлиқ ҳолда бўлиб, 9 таси асосан ажратилган бўлақларнинг бошқа турларига оид бўлган. Туширилган вергуллар романнинг 5—6—5, 6—5, 8—6, 9—7, 12—10, 18—16, 20—18 (2 ерда), 20—18, 34—30, 37—32, 41—35, 42—36, 46—40, 48—42, 65—68, 75—66, 75—66, 81—72, 88—78, 90—80, 94—84, 96—85, 102—91-бетларида учрайди. Улардан бир неча мисол келтирамиз:

Unı acıq jaqəli uzun kəjləgi, ustidən aləcə jəxtəgi, suvgə pişgəndəj, çiqqə hol bəgən... (6 б)

Унинг очиқ ёқали узун кўйлаги, устидаги олача яхтаги сувга пишгандай жиққа ҳўл бўлган... (6-б.)

...qəlin, qarə çun cəkmənga ərəlgən qazaq devərgə sujəlib mudrəg, minut səjin kazini acib laqəjdlik bilən səməvərcigə bujurəg edı: „şilimni uzat.“ (8-б.)

...қалин, қора жуи чакмонга ўралган бир қозоқ, деворга суялиб мудрар, минут сайин кўзини очиб лоқайдлик билан самоварчига буюрар эди: «шилимини узат!» (7-б.)

Bu gəpnı eşitgandan kejin, keksə baj başini quji salib, birdan hoçrəb jıqləb jubardi. (75-б.)

Бу гапни эшитгандан кейин кекса бой бошини қўйи солиб бирдан ҳўнграб йиғлаб юборди. (66-б.)

Мисоллар ва мисолга келтирилмаган фактлар шуни кўрсатадики, ажратилган иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда қўйилган вергулларнинг романнинг 1957 йил нашрида туширилиши мавжуд қондалар талабига мувофиқ бўлиб чиқмаган.

Уюшиқ бўлақлар орасида вергулнинг туширилиши. Бу ҳодиса романнинг 1941 йил босмасида уюшиқ бўлақларни бир-бирига боғлаган ва дан олдин ёзилган уч ердаги вергул унинг 1957 йил нухасида туширилганида кўринади. Масалан:

At qəri, və bənħajət arriq edı... (43-б.)

От қари ва бениҳоят ориқ эди... (37-б.)

...eşik aldidə təxtədi, və unı kəzdən qacirdı, (102-б.)

...ешик олдида тўхтади ва уни кўздан қочирди. (91-б.)

...naz qilədilər, kulədilər, icədilər, və içişga məçbur qiladılar... (105-б.)

...ноз қиладилар, куладилар, ичадилар ва ичишга мажбур қиладилар... (94-б.)

Текстнинг умумий мазмунига қараганда, қуйидаги уюшиқ бў-
лақлар орасида вергулнинг туширилиши ўринли бўлмаган:

Joqan, timqarə sac ərumi...pəstgə kindəkkə qədər tuşib turədi
(43-б.)

Йўғон тим қора икки соч ўрми... пастга киндикка қадар тушиб
туради. (43-б.)

Keñ tekis kəcaga uzaqdan craqlar tuman icida xra, savuq nur
sepadi. (94-б.)

Кенг, текис кўчага узоқдан чироқлар туман ичида хира — со-
вуқ нур сепеди. (84-б.)

Шундай қилиб, уюшиқ бўлақлар орасидан мувофиқ ва ному-
вофиқ туширилган вергуллар миқдори 7 тага етган.

Шунингдек, тубандаги 3 та қўшма гап ичидаги вергулнинг ва
бир кўчирма гап охиридаги ундов белгисининг туширилиши ҳам,
қоидага кўра, мувофиқ бўлмаган:

„Atni jedin,“ dedim icimda. (24 б.)

«Отни единг» дедим ичимда. (21-б.)

„...Ojrganliq qilişmasa, məjli-ja...“ (46-б.)

«...Ғирромлик қилишмаса майли-я...» (40-б.)

Tantibajvaccə har safar „colaq!“ deb qicqirar ekan...(71-б.)

Тантибойвачча ҳар сафар «чўлоқ» деб қичқирай экан, ...
(1957 й., 63-б.)

Bilib qalsalar, nima bələdi? (79-б.)

Билиб қолсалар нима бўлади? (79-б.)

Бироқ тубандаги *ниҳоят* сўздан кейинги вергулнинг тушири-
лиши мувофиқ бўлган, чунки ана шундай ўринларда келган боғ-
ловчи вазифасидаги сўздан сўнг вергул қўйилмаслигини белги-
лар ишлатилиши амалиёти ҳам, қоида талаби ҳам қувватлайди.
Ularni dən qarqab, dən ularga jalinib, n̄hajat, b̄arcasini jat-
qizdi. (76-б.)

Уларни дам қаргаб, дам уларга ялиниб, ниҳоят барчасини ёт-
қизди. (68-б.)

Вергул туширилиши ҳолисаси ундалмадан олдин бир ерда,
кирши сўздан кейин уч ерда учрайди. Масалан:

— Çona, Şoqasim, sajlauğa! (60-б.)

— Жўна, Шоқосим, чайланга! (53-б.)

Sindan ham, harbir tojda təpalan qilib, bearman ojnab—kuliş-
ga ərgangandan balalar bu „Uluqtoj“ dan narazi edilar. (92-б.)

Чиндан ҳам ҳар бир тўйда тўполон қилиб, беармон ўйнаб-
қулишга ўргангандан, болалар бу «улуг тўйдан» норози эдилар.
(82-б.)

Тиренинг туширилиши. Бу белги романнинг 1957 йил нусха-
сида қуйидаги бетларида туширилган: 7, 12, 13, 16, 20, 42, 55,
74, 8-бетлар. Улар романнинг 1941 йилдаги босмасида 4 ерда
эгадан кейин, бир ерда қўшма гап компонентлари, бир ерда ик-
кинчи даражали бўлақлар орасига ёзилган экан. Шунингдек, бу
белги тире билан бошланган мустақил кўчирма гап ўртасига
ҳамда ўшандай кўчирма гапдан кейинги автор гапидан олдин

биттадан ерга ҳам қўйилибдир. Булардан қоидага мос бўлмаган 7 таси романнинг 1957 йил босмасида тўғри тузатилган. Улардан мисоллар келтирамиз:

Jaşil bojaq blan bejalgan, ust tomani ojmakar—pançarali katta va aqir darvazaga jetganda, jgitinij juragi biraz ojnab ketdi. (9-б.)

Яшил бўёқ билан бўялган, уст томони ўймакор панжарали, катта ва оғир дарвозага етганда, йигитнинг юраги бир оз ўйнаб кетди. (7-б.)

...xatinnid koņliga, rājiga qarab iş qilgan erkak—adam emas, çjan. (15-б.)

...хотиннинг кўнглига, раъйига қараб иш қилган эркак одам эмас, жиян. (13-б.)

U ..Jolci blan kerişar ekan,—qerqan iciga kirib ketgan baj, bir zumda jana eşikda keriindi...(19-б.)

У... Йўлчи билан кўришар экан, қўрғон ичига кириб кетган бой, бир зумда яна эшикда кўринди... (16-б.)

Битта тузатиш мувофиқ бўлмаган. Масалан: 89 пар икки хил.

Puldar adam—qanatli adam...(14-б.)

Пулдор одам — қанотли одам... (12-б.)

Қўштирноқнинг туширилиши. Бу белгининг туширилиши 7 ерда учрайди. Улар 10—9, 37—38—39, 50—44, 86—76, 93—83-бетларда экан. Ана шу ўринлардаги туширишларнинг барчаси ҳам тўғри бўлган. Шулардан бир гап ичида қўлланган учтасини мисол тарзида келтирамиз:

„Xassakaşlar“ qatarida, skamejkada janma-jan otirib, „xuşxor“, „xuştam“ qijamdan va nişaldadan boşlarini kotarmaj, saçal-mejlavlariga aqizib, tamizib, kavşajatkan imom—maktab damlasi va bir mudarris ham, bu munasabat blan, balalarga husni axlaqni ta'lim xususida biroz dahanaki çan qilişdi. (93-б.)

Ҳассакашлар қаторида, скамейкада ёнма-ён ўтириб, хушхўр, хуштаъм қиёмдан ва нишолдадан бошларини кўтармай... (83-б.)

Тиниш белгиларининг орттирилиши. Романнинг 1941 йил босмасининг қатор ерларида қўйилмаган тиниш белгилари унинг 1957 йил нашрида ёзилган. Ана шундай йўсинда қўлланган тиниш белгилари 78 ерда учради. Уларнинг ҳаммаси деярли гап ичида ишлатиладиган шакллардан иборат. Шу шакллар қаторида энг кўп ерда орттирилгани вергул экан. Ҳар бир шакл қандай грамматик-семантик ҳолатда ишлатилганини айрим-айрим кўра-миз.

Вергулнинг орттирилиши. У қўшма гап ва уюшиқ бўлақларнинг компонентлари орасида, ажратилган иккинчи даражали бўлақларга, ундалма ҳамда кириш сўзларига боғлиқ ҳолда орттирилган. Шунингдек, вергул кўчирма ва автор гапидан иборат конструкцияларга ҳам киритилган. Уларда янгидан қўлланган вергуллар миқдори умумий киритилган вергуллар сони (60)нинг 19 тасини ташкил этади. Вергул орттирилишини ҳар бир конструкция бўйича айрим кўрамиз.

Кўшма гапларда. Бу гап компонентлари орасига 5 ерда вергул қўйилган. Улар қуйидаги саҳифаларда кўринади: 22—19, 28—25, 53—47, 58—52, 68—60-бетлар. Улардан 2 та мисол келтирамиз:

...Birisiniki avçga minganda ikkincisi başladı (22-б.)

...Бирисиники авжга минганда, иккинчиси бошлайди. (19-б.)

Qarnt acganligidan ici acişib, qandađdir behusurlik sezadi. (28-б.)

Қорни очганлигидан ичи ачишиб, қандайдир беҳузурлик сезади. (28-б.)

Уюшиқ бўлакларда. Гап бўлақларининг компонентлари орасига 9 ерда ўринли киритилган вергул романнинг 8—6, 11—10, 65—57, 68—60, 71—63, 70—70, 85—76, 86—77, 106—95-бетларида учрайди. Баъзи намуналар:

Havuzniq narigi cetida bir-biriga jaqin oʻtqazilgan şaxlar, bir-biriniq iciga kirgan uc tup alma daraxti. (11-б.)

Ўховузнинг нариги четида бир-бирига яқин ўтқазилган, шохлари бир-бирининг ичига кирган уч туп олма дарахти. (10-б.)

Bu jerda uc-tort kundun bujan kunduzi ham kecası ham eshuşim sizda. Tavakkal qilib ciqdim. (79-б.)

Бу ерда уч-тўрт кундан буён кундузи ҳам, кечаси ҳам эс-хушим сизда. Таваккал қилиб чиқдим. (70-б.)

Ertaga nkan bəlgani ucun arava kerakligini xəçajin bir-ikki kun şaharda qalişqa bujurganini bildirdi. (106-б.)

Эртага никоҳ бўлгани учун арава кераклигини, хўжайин бир-икки кун шаҳарда қолишга буюргангани билдирди. (95-б.)

Ажратилган иккинчи даражали бўлакларда. Шундай бўлакларга боғлиқ ҳолда 9 ерда янгидан вергул қўйилган. Булардан баъзилари, романнинг 1941 йил нашридагидай, бир томондан вергул билан ажратилганлар, баъзилари бутунлай ажратилмаган. Янгидан қўйилган вергул уларнинг 7 тасидан кейин, 2 тасидан олдин ёзилган. Айрим мисоллар келтирамиз:

Sođ cal sukutga batdi, kickina, lekin həli tetik kəzlarini mudraq basgan kabı, sekingina jumdi. (10-б.)

Сўнг чол сукутга ботди, кичкина, лекин ҳали тетик кўзларини, мудроқ босган одам каби, секингина юмди. (9-б.)

Təliniđ etaklari blan etigini nari-beri urib ickariga kirdi. (21-б.)

Тўнининг этаклари билан этигини нари-бери уриб, ичкарига кирди. (19-б.)

U har xil jumşlarnı qilib oʻrgangan bolsa ham tənka kavlamađan edi.

У ҳар хил оғир юмушларни қилиб ўрганган бўлса ҳам, тўнка кавламаган эди. (24-б.)

Умумий текст мазмунига қараганда, қуйидаги гапда *мана* сўзидан сўнг вергул ёзилиши ўринли бўлган. Масалан:

— Мана Қорабай туриб келди. (23-б.)

— Мана, Қўрабой ҳам туриб келди. (20-б.)

Бу ўринда «Садир хажал» (41-б.) иборасининг охириги ундов

белгиси қўйилиши («Чодир хаёл!») (35-б.)га ҳеч қандай асос йўқлигини ҳам кўрсатмоқ лозим бўлади.

Ундалмаларда. Ундалмаларга боғлиқ ҳолда романнинг 9—8, 12—10, 13—11, 25—22, 44—38, 96—86-бетларида янгидан қўйилган вергулни 6 ерда учратдик. Улардан 4 таси ундалмадан олдин, 2 таси кейин қўйилган. Уларнинг ҳар бир туридан биттадан намуна келтирамиз:

— Хош, оқлим нма арзиқ бар? Айт...(9-б.)

— Хўш, ўғлим, нима арзинг бор? Айт... (6-б.)

— Ўсиқ Салимчап, исиқ, Абдишукур!—хитоб қилди Ҷамалбаж... (96-б.)

— Ичинг, Салимжон, ичинг, Абдушукур!—хитоб қилди Жа-молбой... (86-б.)

Кириш сўзларда. 5 та кириш сўзда янгидан вергул қўйилган. Улар романнинг қуйидаги бетларида экан: 60—8, 10—8, 37—32, 75—67, 107—96. Мисоллар:

— Атиқ нма, Ҷан?

— Атим Јолци, Ајам шукур сақ-саломат. Sizga сәлам деб қалди: (10-б.)

— Отинг нима, жиян?

— Отим Йўлчи. Аям, шукур, соғ-саломат. Сизга салом деб қолди. (8-б.)

— ...Јккисиниқ јоли һам менимса гуһрахликдан баъқа нарса емас. (75-б.)

— ...Иккисининг йўли ҳам, менимча, гуһроҳликдан бошқа нарса эмас. (67-б.)

Дамлага дәм солдириш, албатта баһана...(107-б.)

Домлага дам солдириш, албатта, баҳона... (96-б.)

Тире орттирилиши. Уч ерга янгидан қўйилган тиренинг икки-таси ажратилган изоҳ билан изоҳланмишдан, биттаси уюшиқ бўлақлардан сўнгги умумлаштирувчи бўлақдан олдин қўйилган. Мисоллар:

Namaz шу јерда миһманханада оқилди.

Номоз шу ерда — меҳмонхонада ўқилди. (77-б.)

Тој, азә барисига аралашаман. (31-б.)

Тўй, аза — барисига аралашаман. (27-б.)

Кўчирма ва автор гапли конструкцияларда тиниш белгиларининг орттирилиши. Бу конструкцияда 19 ерда вергул, 7 ерда қўштирноқ, 3 ерда нуқта, 2 ерда икки нуқта, бир ўринда сўроқ белгиси, бир ерда ундов белгиси — ҳаммаси бўлиб 33 ерда янгидан тиниш белгиси қўйилган. Улар романнинг 13—11, 15—16—13, 11—14, 18—16, 18—16, 19—17, 19—17, 22—20, 23—21, 24—21, 24—21, 25—22, 33—39, 37—32, 38—33, 55—48—49, 67—60, 69—62, 70—62, 72—64, 74—65, 75—66, 75—66, 75—67, 77—68, 82—73, 84—74, 86—77, 96—85, 92—82, 95—85, 97—83, 98—88-бетларда учрайди.

Бу конструкцияга киритилган 19 вергулдан 14 таси кўчирма гап ичида келтирилган автор гапи охиридаги тиредан олдин,

5 таси автор гапи билан бўлинган кўчирма гап охирига қўйилган. Шулардан 13 таси қоидага мос, 6 таси мос эмас. Қоидага кўра, 6 вергулнинг 4 таси ўрнида нуқта, яна 2 таси ўрнида икки нуқта бўлиши лозим эди. Ҳар икки ҳолатидан ҳам мисоллар келтирамиз: Қоидага мослари:

—Јjan,—ahista muraçian qildi Mirzakarimbaj—øjlab qaragam, ahvallariç cataqqa exşajdi. (18-б.)

— Жиян,— оҳиста мурожаат қилди Мирзакаримбой,— ўйлаб қарасам, аҳволларинг чатоққа ўхшайди. (16-б.)

—Хөşajin,—adatdagica takallufsizlik blan dedi u—bu kun biz talaј iş qildiq. (67-б.)

— Хўжайин,— одатдагича такаллуфсизлик билан деди у,— букун бир талай иш қилдик. (60-б.)

—Jja, Abidçan,—tirçajib gapirdi Qambar—men øjlavdimki... (69-б.)

— Ия, Обиджон,— тиржайиб гапирди Қамбар,— мен ўйловдимки... (62-б.)

«Қутлуғ қон»нинг орадан 16 йил вақт ўтган иккинчи нашрида тиниш белгиларининг қўлланиши ўзаро қиёсланди. Қиёсланган уч боб (1957 йил нашрида 107-бет) бўйича ҳар икки нашр ўртасида 218 та тафовут борлиги аниқланди. Улардан 175 таси қоидаларга мос экан. Барча тафовут эса қуйидаги ҳолат ва фактларда содир бўлган.

1. Нуқта ундов белгисига, кўп нуқта эса нуқтага, ундов белгиси сўроқ ва ундов белгисига ҳамда кўп нуқтали сўроқ белгиси сўроқ белгисига алмаштирилган. Демак, ўзгариш гап охирида қўлланувчи (кўп нуқтанинг ҳам шундай вазифасидагисини) тиниш белгиларини ўзаро алмаштириш доирасида юз берган. Шунингдек, қиёсланган ўринлар гап охирида қўлланадиган айрим тиниш белгилари билан гап ичида ишлатиладиган баъзи ишоралар ўзаро алмаштирилганини ҳам кўрсатади.

2. Вергул, нуқтали вергул ва тире икки нуқта билан; вергул, икки нуқта нуқтали вергул билан ҳамда қўштирноқ вергул билан алмаштирилган. Демак, икки нашр ўртасидаги тафовут гап ичида қўлланадиган тиниш белгиларини ўзаро алмаштиришда кўринган.

Шундай қилиб, 1 ва 2-рақам билан кўрсатилган алмаштириш романнинг икки нашр ўртасида 69 та экани аниқланди. Булардан 63 таси романнинг 1957 йил нашрида тўғри алмаштирилган, 6 таси 1943 йил нашридагидай қолиши мувофиқ эди.

3. Романнинг 1941 йил нашридаги тиниш белгиларидан унинг 1957 йил босмасида 85 таси туширилган. Улардан 69 таси вергул, 9 таси тире, 7 таси қўштирноқ экан.

Туширилган вергуллар романнинг 1941 йил нашрида 10 ерда эгадан сўнг, 4 ерда кесим билан эга ўртасида (эгадан олдин), 9 ерда иккинчи даражали бўлақлар орасида, 4 ерда кесимдан кейин (иккинчи даражали бўлақлардан олдин), 1 ерда иккинчи даражали бўлақдан кейин (кесимдан олдин); 3 ерда уюшиқ бў-

лақлар орасидаги *ва* дан олдин ҳамда ниҳоят *дан* сўнг ёзилган экан. Буларнинг романнинг 1957 йил нашрида туширилиши мувофиқ бўлган. Шунингдек, романнинг олдинги нашрида ёзилган тирелардан 8 таси, қўштирноқлардан 7 тасининг унинг кейинги нашри (1957 йил)да туширилишида ўринли йўл тутилган. Бироқ 4 ерда уюшиқ бўлақлар қўшма гап компонентлари ўртасига қўйилган 25 ерда ажратилган иккинчи даражали бўлақларга 4 ерда гап бўлақлари билан грамматик алоқада бўлмаган сўзларга боғлиқ ҳолда қўлланган вергуллар; бир ўринда эга ва кесим састави орасидаги тире, бир кўчирма гап охиридаги ундов белгисининг романнинг 1957 йил нашрида (1941 йил босмасида ёзилган) туширилиши қоидаларга мос бўлмаган. Шундай қилиб, романнинг 1957 йил нашрида туширилган 85 тиниш белгисидан 47 таси ўринли, 38 таси ўринсиз туширилган.

4. 1941 йил нашрида қўйилмаган тиниш белгиларининг 1957 йил босмасида қўйилиши, яъни бу нашрда тиниш белгиларининг орттирилиши, уларнинг уюшиқ ва ажратилган иккинчи даражали бўлақларга, қўшма гап компонентларига, гап бўлақлари билан грамматик алоқада бўлмаган сўзларга ҳамда кўчирма ифода ва ремаркага боғли ҳолда қўлланишида кўринади. Шундай қилиб, қайд этилган ўринларда орттирилган тиниш белгилари миқдори 78 тага етади. Улардан 60 таси вергул бўлиб, қолганлари тире, қўштирноқ, икки нуқта, нуқта (уч ерда), биттадан ерда қўйилган сўроқ, ундов белгиси (гап тугалланганини кўрсатувчи белгилар кўчирма ифодали конструкцияларга киритилган) экан.

* * *

Октябрь революциясидан сўнг тиниш белгилари қўлланиши асослари бўйича юқоридагидай ҳолатларнинг юзага келишига, шубҳасизки, тиниш белгилари қўлланишида текстларнинг мазмунан умумий руҳи ҳамда шу асосда уларнинг қисмлари ўртасидаги маъно муносабатлари ва оттенкаларига суянишигина сабаб бўлган.

Маълумки, текстлардаги мазмун, маъно муносабатлари ва оттенкалари ифодаси, айниқса тиниш белгилари қўлланишини кўзда тутиб гапирганда, синтактик структура воситасида реаллашади. Демак, қайд этилган ўзгаришлар тиниш белгилари қўлланишида, биринчидан, синтактик-семантик (ўрни билан, шулар асосидаги стилистик) ҳолат асос бўлганини кўрсатса, иккинчидан, уларнинг қўлланишида ана шу асос камолотга эриша боргани ва бораётгани ҳақида олдинда айтган фикрларимизни қўшимча равишда қувватлайди.

Айтилганлардан англашиладики, тиниш белгилари қўлланишида айни текстларнинг кейинги нусхаларида юз берган ўзгаришлар ёзувимиз амалиётида бир қисм қоидаларнинг рад этилишини, қатор янги қоидалар берилишини талаб қилмоқда. Бундай хулосага келишда текст мазмуни ва у орқали ифодаланаётган маъно муносабатлари ва оттенкаларига суяндиқ. Шундай

қилиш билангина бу ҳақда тўғри фикр баён этиш мумкин бўлу­ рди. Бу тезисимизни рус пунктуацияси илмининг саркардалари­ дан бўлган проф. С. И. Абакумовнинг қуйидаги фикрлари билан ҳам қувватламоғимиз мумкин:

«Шундай қилиб, ҳар қандай боғлиқ текст пунктуацион вари­ антларга кенг имконият туғдиради. Айнан бир текстнинг ўзида икки нуқта ўрнига нуқта қўйиш, нуқтани вергул билан, вергул­ ни икки нуқта билан алмаштириш мумкин ва ҳоказо. Белгини тушириб қолдириш, бошқа жойга кўчириш мумкин ва бошқалар (Гап, албатта, қойдага хилоф бўлмаган, яъни хато ҳисоблан­ майдиган пунктуацион ўзгаришлар ҳақида боради).

Бироқ ҳар бир бундай пунктуацион вариант гапнинг мазму­ нини ўзгартиради, унга янги маъно оттенкалари қўшади»³.

Охирида шунини таъкидлаш лозимки, юқорида қайд этилган ҳар қайси группа бўйича тафовут фактларининг таҳлили ва улардан чиқарилган хулосалар, шунингдек, олдиндан тилга олинган бошқа материаллар ҳамда улар ҳақидаги изоҳлар ти­ ниш белгилари қўлланиши асосининг тараққиёти, асос эътибори билан айтганда, синтактик-семантик принципнинг маълум дара­ жада умумлашуви негизда такомиллашиб борганини кўрсатади. Маълум бўлишича, бундай ҳолат айрим манбалар доирасидаги ҳодиса бўлмай, балки қиёсланган ҳам насрий, ҳам шеърий текст­ лардаги, шунингдек таҳлил қилинган бошқа барча асарларда деярли умумий ҳодиса экан.

Китобда қўлланилган белгилар жадвали

№	БЕЛГИЛАР
1	
2	
3	
4	
5	
6	
7	

³ С. И. Абакумов. Методика пунктуации, М., 1954, стр. 10.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Пунктуацион белгиларнинг шакллари, қўлланиш ўринлари	10
Октябрь революциясигача пунктуацион белгиларнинг шакллари, қўлланиш ўринлари	10
Ўйғур ёзма ёдгорликларида ажратиш белгилари	13
Ўйғур ёзувида ажратиш белгилари ва уларнинг миқдори	14
Октябрь революциясигача бўлган араб алфавити негизидаги ўзбек ёзувида пунктуацион белгилар	16
Эски арабча текстлардаги ажратиш белгилари ҳақида	18
Бир қатор ҳақларнинг араб алфавити негизидаги эски ёзувларининг ажратиш белгиларида умумийлик	21
XI—XIX аср араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувида пунктуацион белгилар	24
Араб алфавити асосидаги ўзбекча қўлёзмаларда ажратиш белгилари	24
XIX асрда араб алфавити асосидаги нашрий текстларда ажратиш ва тиниш белгилари	34
1901—1917 йиллардаги пунктуацион белгиларнинг шакллари ва уларнинг тақдири	44
Ўзбек матбуотида ҳозирги тиниш белгиларининг қисқа вақтда пайдо бўлиши ва унинг сабаблари	61
Октябрь революциясидан сўнг тиниш белгилари шаклларининг барқарорлашуви ва умумлашуви	72
Ҳозирги пунктуацион белгиларнинг шакллари ва миқдори ҳақида мулоҳазалар	86
Пунктуацион белгиларнинг қўлланиш принциплари ва уларнинг тараққиёт йўллари	101
Октябрь революциясигача ёзувларимизда пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари	105
Октябрь революциясигача араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувида пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари	116
Октябрь революциясидан сўнгги ёзувларимизда пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари	159

На узбекском языке

Хусан Газнев

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ УЗБЕКСКОЙ ПУНКТУАЦИИ

Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номи Тил ва адабиёт институти илмий совети, ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган

Мухаррир Л. Эркинова
Техмуҳаррир В. Тарахович
Корректор С. Зокирова

ИБ № 1724

Теринга берилди 2/IV-1979 й. Босишга рухсат этилди 24/XII-1979 й. P07917. Формати 60×90^{1/16}. Босмаҳона қозони № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 14,0. Ҳисоб-нашриёт л. 13,0. Тиражи 1000. Заказ 211. Баҳоси 2 с. 60 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмаҳонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.